

УЧИТЕСА, БРАТИ МОЇ!

ОМЕЛЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ.

**Історія
Української держави.**

**ТОМ I.
КНЯЖА ДОБА.**

Володимир Дорошенко: ШЕВЧЕНКОВА
КРИНИЦЯ. Думки про Бога, людей і Україну.
Стр. VIII + 256 і з портретом Шевченка.

Повисша книжка Дорошенка, це збірка думок і висловів, котрі виявляють світогляд Шевченка, його погляд на всякі справи й прояви життя. Практична вартість збірки велика. В неї бачимо Шевченка таким, який відповідає дійсному образу. У різного рода оцінках, життєписах, відзивах може й надуживаємо часто особи великого Кобзаря, може вибираємо тільки те, що нам до вподоби, а може і так його представляємо, як нам мило. А в збірці Дорошенка говорять Шевченко сам за себе, говорить так як в „Кобзарі“ з того ріжницею, що те, що в „Кобзарі“ скрізь розкинене, тут зібране й упорядковане, відповідно до справ і проявів життя, про які доводиться Шевченкові говорити.

Книжка є необхідним підручником при всяких ювілейних okazіях — для статей, промов і викладів. Крім того буде вона служити за підручну книжку для учителів і учнів при студіях над поетом.

РК ТЗ (4Укр) 4

ТЗ (4Укр)

ТЗ

A581190-1

Б. М. Терлецький

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ТОМ I.

КНЯЖА ДОБА.

НАПИСАВ

ОМЕЛЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ.

ЛЬВІВ, 1923.

НАКЛАДОМ ФОНДУ „УЧИТЕСЯ, БРАТИ МОЇ“.

Ч. 6.

Рк 27144954

ТЗ (НУКР) 41

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр РС ТЗ/4 Черв ТЗ5. 2714495 Инв. №

Автор Терещівський О.

Назва ЧЕРВОТ

Гр мса

Місце З.

Кіл-ті _____

-||- ок _____

-||- іл _____

-||- ка _____

-||- сх _____

Том _____

~~Конт~~ 202

Лл _____

Прим Реш.

З друкарні А. В. Кисілевського в Коломиї.

ВСТУПНІ УВАГИ.

Історія українського народу має в собі так багато драматичности, що під тим оглядом ледви чи може йти в порівняння історія інших європейських народів! Бо подумати тільки! Один і той-самий народ знаходився раз на вершку гарного розвою і стояв у першому ряді між усіма європейськими народами, а другий раз був знов у найбільшому занепаді, так що тоді зістався у послідньому ряді майже поза усіма тими народами. І це видко на всіх ділянках його розвою, а особливо на політичнім полі. Давня київська держава з політичним центром на східній Україні і галицько-волинська з осередком на західній Україні були такими вартісними історичними проявами, що займають дуже почесне місце в політичній історії Європи. Не таке визначне становище має козацько-українська держава, але вона є дуже важною історичною появою, а для дальшої долі українського народу просто неоціненою. Це є позитивний бік нашої історії. Але є й негативний, як контраст до тамтого, а він виказує кілька і то великих політичних катастроф.

Першою катастрофою був упадок давньої київської держави, другою — упадок галицько-волинської держави, третьою — упадок козацько-української держави і врешті політичні катастрофи найновіщих часів. Саме тепер живемо під знаком катастрофи, хоч певно не повної і мабуть тільки з хвилевими наслідками, але всежтаки цей бік нашої історії потягає нас до себе найбільше. Ми бажалиби мати пояснення всіх наших політич-

них катастроф, бо тоді легше можнаби зрозуміти найновішу нашу політичну катастрофу.

Нинішня праця займеться як позитивним, так і негативним боком нашої політичної історії. Предметом нашого викладу буде історія давньої київської держави та її продовження — галицько-волинської держави, а далі історія козацько-української держави. Це все від часу повстання держави Руриковичів до упадку політичної автономії України в 1781. році. Це часи, які вже мають глибоку історичну перспективу і тому їх легше зрозуміти й об'єктивно оцінити, ніж політичні події на наших землях в новіших часах..

Праця поділена на дві частини. В цій I. томі представлена історія київської і галицько-волинської держави від їх оснування до їх упадку в XIV. столітті, і врешті так звана литовсько-польська доба до половини XVI. століття, коли зачав витворюватись новий політичний центр на Україні у виді Запорозької Січі. В II. томі представлена історія української держави з козацької доби. Литовсько-польська доба представлена загальніше, ніж попередні, бо з упадком галицько-волинської держави політичні події на українських землях мають для нас особливий інтерес тільки тоді, як вони вяжуться тісно з існуванням давньої держави з княжих часів і нової української держави з козацької доби.

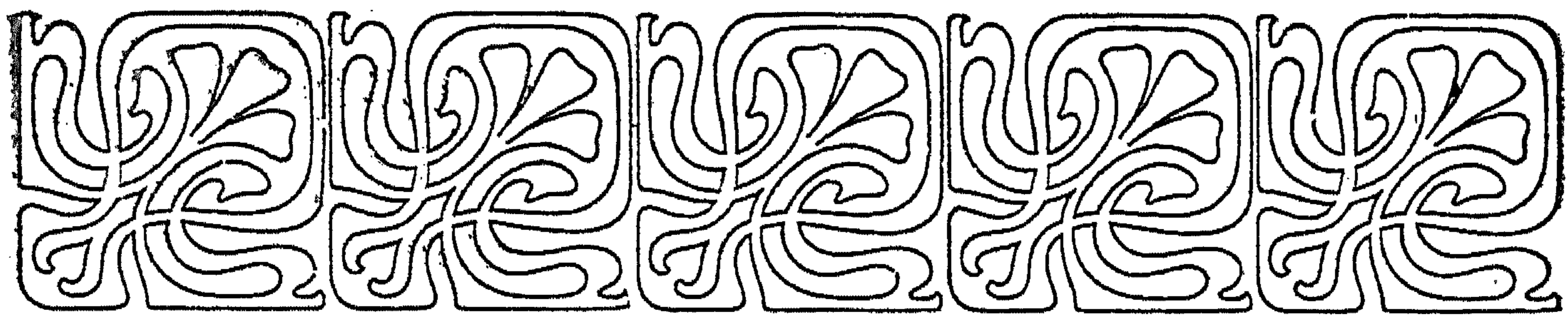
Історія княжої доби поділена на п'ять діб, відділених від себе важними політичними подіями. Це зроблено головно для практичних цілей, для легшого перегляду подій, опираючися зрештою на наукових підставах. Що до самого поділу можуть бути деякі відмінні погляди. І так наприклад: замість 1259. року, дати другого походу Татарів на Україну, що закінчує третю добу, можнаби по-

класти дату першого татарського наїзду з 1240. року. Одначе зроблено це головно тому, щоби не розбивати панування короля Данила на дві частини зрештою татарський похід, 1259. року мав особливше значіння для незалежності західно-української держави.

При представленню історії як київської, так і галицько-волинської держави мав автор на ціли узгляднити усі важніші чинники, що впливали на долю цих держав. Побіч поставлення ваги на політичні, як зовнішні, так і внутрішні обставини, поставлено вагу на географічні обставини. Їх не можна було зіставити на боці, бо без узгляднення їх багато питань з нашої історії зістається неясними й нераз вязаними. Згадати б тільки про позитивний вплив Чорного моря, а про негативний вплив степу на історію України. Таксамо конечним було узгляднити побіч суспільних також економічні обставини, бо вони відиграли велику ролю в історії української держави. Доказом цього може бути те, що політичний упадок Київа вязався тісно зі зміною торговельних шляхів в Європі. Зроблено також пробу оцінки нашої держави з європейської точки погляду порівнюючи їх з європейськими державами. Це зроблено тому, бо належите зрозуміння нашої історії можливе тільки тоді, як її звяжеться із всесвітньою історією. Тільки порівнюючи наші держави з європейськими можна оцінити вартість наших держав, як цивілізаційних проявів. Тоді ясний і темний бік нашої історії виступить у властивому світлі й ми зможемо позбутися односторонного погляду на нашу політичну історію впадаючи чи то в пересадний оптимізм чи в песимізм.

Наше громадянство, оглядаючи історію України, дивиться звичайно на український народ як на етнічну масу в такім чи інакшій культурнім роз-

вою, а на саму державу не кладе належної ваги. Історія народньої маси стояла у нас занадто високо понад історією української держави особливо в популярній літературі. Але події новіших часів показали нам практично, як тісно звязана історія народу з державою, і яке першорядне місце займає держава в життю народу. Це й спонукало автора до предложення нашому громадянству саме історії української держави. А ціль його буде зовсім осягнена, як що ця праця як додаток до інших, цінніших праць з цього поля, причиниться також до розбудження інтересу до української держави у минувшині, а тим самим до розбудження інтересу до сучасного питання: існування незалежної української держави.

ПЕРША ДОБА.

**Від часу повстання київської держави
до прийняття християнства в 988. р.**

**Географічні обставини і повстання давньої
української держави.**

В історичному життю народів є чинники, які стоять поза людською волею, поза волею народів, а які мають чималий вплив на долю народів. До таких чинників належать між иншим географічні обставини. Вони відділюють таким різнородним способом і вплив їх є такий великий, що при історії кожного народу слід на них звернути увагу. Особливо треба це зробити при розгляді історії держав, бо держава є не тільки історичною, але й географічною появою. Держава вяжеться тісно з територією, а територія — це область географічної науки.

Таким чином держава, її характер, її організація, її могутність дуже залежна від території, від її якості, від її природних багатств. Але так само залежна держава від географічного положення те-

риторії. Словом, без зрозуміння географічних обставин не можна зрозуміти як слід ані способу повстання держави, ані її цілого розвитку.

Найбільші й найліпше зорганізовані держави повстали в уміркованім підсоню. Географічні обставини серед яких це сталося, були ріжнородні, так, що раз ті, то знов інакші географічні чинники відогравали особлившу роль. При повстанню давньої египетської держави відогравав особлившу роль Ніль і тільки йому завдячує Єгипет, що став узагалі культурною країною. Подібно представляється справа з Месопотамією, де Еврат і Тигр були дуже важним чинником. В Китаю таку роль сповняли ріки: Гванґо і Янґсекіянґ. Австро-Угорщина завдячувала дуже багато Дунаєві, а Польща Вислі.

При повстанню і дальшому розвитку грецьких держав відограло роль передовсім положення їх над морем і дуже сильне розчленовання краю. Римська держава завдячувала свій великий зріст у великій мірі Середземному морю. Турецько-татарські держави завдячували своє істнування просторим степам центрально-азійським і східно-європейським. Велико-Бритийська держава завдячує своє істнування особлившому географічному положенню Англії, а Франція свою могутність на континенті Європи дуже корисному географічному положенню так, як знову Німеччина була наражена на політичні потрясення і переходила державні катастрофи наслідком некорисних географічних обставин. Подібно як з Німеччиною, представляється справа з Польщею. Швайцарія завдячує своє повстання Альпам, як бувша Чорногорська держава горам чорногорським.

Таких і тим подібних прикладів можна би подати багато, але й цих буде досить, щоби скон-

статувати велику роль географічних чинників в історії держав. Розуміється, що те саме мусіло бути і з давньою українською державою, звісною в історії під назвою київської і гал.-волинської держави.

Східна Європа є особною географічною територією, яка вирізняється від західної Європи особливими географічними прикметами. Вона є передовсім більше простора, як західна Європа. Усе тут велике: просторі височини і низини, великі ріки. Зовсім річ природна, що й держави повинні тут бути просторі, далеко просторіші, як держави західної Європи. І воно так мусіло бути тому, бо великий простір краю не пособляв концентрації життя, і навпаки, причиняв ся до його деконцентрації, до його, так сказати б, розводнення. І тому східноєвропейські держави є великі простором, а при тім мало сконцентровані з ріденьким населенням.

Великий простір Східної Європи був причиною, що його не було легко опанувати, і тому політичний як і взагалі культурний і цивілізаційний поступ мусів іти тут поволі. Наслідком цього народи, що замешкували Східню Європу, не осягнувши так скоро цивілізаційних здобутків, як це було в полудневій або західній Європі, мусіли дуже довгий час заховати молодечість на полі цивілізаційного розвитку. Відповідно до того представляється справа й з державами. І вони мусіли показувати молодечість під політичним оглядом. Вони не мали усталених форм, не мали часу сконсолідуватися і тому переходили через дуже змінливу долю.

Що воно так дійсно було, бачимо не тільки з історії давньої київської держави, але так само з історії Польщі, Литви, козацько-української держави, старої московської і нової російської держави.

Молодечість і змінливу долю держав дуже пособляв факт, що у східній Європі нема виразних географічних границь між її окремими частинами. Це викликало факт, що границі держав не були постійні і часто змінювалися, бо недостача природних границь мусіла викликати часті граничні війни, які дуже часто перемінювалися у великі оружні розправи.

Східна Європа має ще одну дуже важну особливість, а саме те, що вона положена на границі між культурною Європою і степовою Азією. Це мало теж свої наслідки, бо завдяки тому східна Європа там, де степи сусідували з хліборобською культурою, мусіла стати тереном великої боротьби світового значіння між осілими народами і мандрівними. Тут лежала розвязка питання відношення цивілізованого світа до рабівничих азійських орд.

На такому непевному терені не могли, розуміється, сконсолідуватися політичні обставини, не могла довший час повстати держава. Тимчасом як у полудневій Європі давно існували держави, а навіть у західній і середній Європі повстали держави, то тут на сході повстання держави зіпзнилося. Не було корисних обставин до того. Щойно з хвилею, коли тут настали спокійніщі часи і Східна Європа увійшла в круг ширшої торгівлі, щойно тоді показалася можливість повстання ліпше сконсолідованої держави чи держав на Сході Європи. Центр політичного життя мусів повстати там, де був осередок культурного життя на Сході Європи.

Повстання київської держави.

В старинних часах схід Європи стояв досить здалека від культурних і цивілізаційних центрів.

Правда, між третьою і другою тисячкою років перед Христом була тут свого рода культура, подібно як у краях положених над Егейським морем, але ця культура підупала коло 2000. року. В звязку з тим пішов цілий дальший економічний, суспільний і політичний розвиток Східної Європи. Тут були зовсім прості обставини так, що не було можливости, аби повстала якась вищого типу держава. Зрештою про Східну Європу не маємо аж до VI. століття перед Христом ніяких відомостей, а те, що знаємо з VI. століття, є дуже загальне й непевне. Трошки докладніші відомости маємо тільки про населення українських степів над Чорним морем. Тут мешкали Скити, які жили переважно зі скотарства. Це була орда на взір пізньої татарської, ділилася вона на кілька частин з начальниками-королями на чолі. Пізніше називали цих степовиків Сарматами.

Певна річ, що за часів Скитів і Сарматів в сусідстві українських степів мешкали хліборобські Славяне. Але про відношення Славян до степової людности на Україні не знаємо нічого. Чи за часів скитських і сарматських мали Славяне яку політичну організацію, не знати. Важною одначе подією під цим оглядом мусіла бути мандрівка Славян. Вона зачалася коло 200. року по Христі. Для відбуття мандрівки, яка нераз була сполучена з боротьбами, треба було організації по часті військової, на чолі якої мусіли стояти команданти-начальники. Із власти таких начальників витворилася опісля князівська чи королівська власть.

Маємо відомости, що Східні Славяне, яких називано Антами, мали в IV ст по Хр. своїх королів. Така королівська чи князівська власть була Антам тим більше потрібна, що тоді були дуже неспокійні часи на Сході Європи і Анти мусіли не-

раз провадити війни з сусідами. Знаємо, наприклад, про війну Антів з Остготами, що мешкали у полудневій Україні, над Чорним морем і на Криму в другій половині IV. століття по Христі. Побіч воєн оборонних були розуміється і зачіпні війни, і між 500 а 550 роком беруть Анти участь у походах полудневих Славян на Візантію. Це показувало би, що Анти мали вже тоді досить рухливу організацію. А що Анти — це східні Славяне, значить, передовсім українські племена, тому в цій антській організації можемо бачити початки державної організації українського народу.

Не знаємо більше нічого про цю організацію, хиба ще те, що Анти відбували віча, де рішались найважливіші справи. Про Антів знаємо також те, що коло 550. року докучили їм Авари підчас своєї мандрівки чорноморськими степами до Угорщини. По їх уступленню настали спокійніші часи на Україні аж до половини IX. століття. В цих трьох століттях розвинулася дуже сильно українська колонізація так, що українська територія сягала від горла Дунаю аж до Кубанщини. Північне побережжя Чорного моря було в руках Українців.

Підчас того зміцніла політична організація і українські та інші східно-славянські племена утворили кілька досить просторих, хоч слабо заселених держав. Такими державами були: полянська і деревлянська, обі на українській території (Київщина і Волинь), держава Дреговечів і Полоцька на білоруській території і словінська на пізніщій московській території. Дуже правдоподібно, що цих держав було більше, але ті, що їх вичислено, були найбільші й найважливіші.

Організація цих держав, які випередили існування київської держави Руриковичів, була подібна до „антської“ остільки, що племінна приналеж-

ність відогравала важну ролю при будові держави хоча вона не була одним чинником під цим оглядом. Побіч цього зачинали вже бути рішачим чинником територіяльні обставини і економічний стан землі: між оселями вибивались на перший план городи, які були укріпленими місцями і торговельними місцями, біля яких зачала концентруватися торгівля і ціла державна організація.

В цих городах сиділи начальники держави, князі. Власть їх була в дійсности спадкова, але тільки так довго, як довго цього бажало населення. Князь мусів у важніших справах питати о раду знатніших начальників родів, а в надзвичайних хвилях відбувалися віча, в яких могли брати участь усі голови родин і на яких рішались дуже важні справи. Головним завданням князя було судівництво і оборона краю.

З усіх тодішніх східноєвропейських (пізніших „руських“) держав найкращі вигляди на розвиток мала полянська держава. Побіч неї могла йти ще в рахубу словінська держава. Полянська держава мала в тім перевагу над іншими, що була положена над Дніпром, значить над головним торговельним шляхом. Тут був зрештою здавна торговельний город, пізніщий Київ, коло якого мусіло концентруватися життя навіть без огляду на племінну приналежність. А що на продовженню торговельного шляху, що йшов з Чорного моря Дніпром до Балтійського моря, лежала словінська земля, тому там прийшов до значіння Новгород і в часі повстання київської держави відогравав уже важну ролю. Повстання городів, з яких потворилися нероз важні торговельні й політичні центри, означало поступенне розбиття племінної організації і в часі, коли витворилася велика київська держава, це було вже дуже добре видко.

Зваживши корисні географічні обставини, можемо справедливо думати, що саме тут над Дніпром у полянській землі найскорше формувалося політичне життя: повстала полянська держава. І коли основателями усіх східно-європейських держав були місцеві чинники, то те саме можна приложити до київської землі. Але тут напевно відіграли важну роль також і сторонні чинники, а саме варязький елемент.

Справа участі варязького елемента в будівництві київської держави Руриковичів належить до дуже темних справ в українській історії. Звісно, що в цій справі є дві теорії. Одна, яка, опираючися на оповідання найдавнішої літописи, каже, що початок держави Руриковичів дали Варяги, себто Нормани, які прийшли з Скандинавії, і що вони, осівши в Новгороді, звідти щойно пішли на інші східно-славянські землі й врешті зробили Київ центром нової, від них названої, „Руської“ держави. Друга теорія, зовсім суперечна з цією, відкидає факт оснування держави Варягами і стоїть за тим, що держава Руриковичів повстала таки завдяки місцевим чинникам, хоч і при участі варязького елемента, і що вона повстала над Дніпром, в Полянській землі, яка передовсім називалася „руською“ і центром якої був Київ.

Колиб прийняти цю другу теорію, то треба б признати, що будова держави Руриковичів пішла еволюційним шляхом. Давня полянська держава була тою підставою, на якій збудувалася велика держава Руриковичів. А що до участі варязького елемента, то припустити можна, що полянський князь міг зібрати собі дружину з Варягів, які тоді певно вешталися по тому найголовнішому комунікаційному шляху, що йшов з Балтійського моря до Дніпра і Чорного моря. А в тім, можна ще справу

пояснити так, що київські купці покликали собі варязького ватажка з дружиною для охорони своїх купецьких інтересів і він став опісля князем. Можливо також і те, що в Києві з'явився варязький ватажок, який сам узурпував собі власть у Києві. Чи так чи інакше, одно виглядає певним, що тут у Києві був початок „Руської“ держави Руриковичів. Полянська держава була тим центром, коло якого зачали гуртуватися інші східно-славянські землі.

Коли це сталося, що полянська, чи як її називано „Руська земля“, стала такою доосередною територією, годі сказати. У всякім разі коло 800. року „Руська“ держава мусіла вже здобути перше місце між усіма тодішніми східно-славянськими державами, бо в тім часі „русська дружина“ під проводом князя чи тільки воєводи Бравлина попустила північні побережжя Чорного моря. Тоді ж ходила походом „Русь“ і на побережжя Малої Азії коло Сінопу. А з цього виходило б, що Руська держава повстала довго перед 800. роком, може коло 700. року або ще перед тим.

Політичне становище київської землі. Політична ситуація в Європі і західній Азії. Експанзивна політика в Руській державі за Олега й Ігора. Київ і сусідні землі.

Коли маємо на увазі перші початки існування київської держави Руриковичів та її великий простір, то мусимо все пам'ятати про те, що ця держава не була одноцільною державою, а складалася із земель — держав, зв'язаних ріжним способом з Києвом. Виходило так, що полянська держава мала гегемонію над іншими державами, які то

опісля стали складовими частинами „Руської“ держави. Ця гегемонія надавала велике значіння київській державі. Вона стала важним політичним чинником, якого впливи сягали поза східню Європу.

Яким способом полянська держава здобувала собі гегемонію, не знаємо, бо про це нема ніяких відомостей. Певна річ одначе, що ця справа йшла поволі і Київ тільки поступенно приходив до політичної переваги. Що при тому всьому мусіли йти боротьби, це певне. Коло 800. року боротьба була вже в засаді рішена. Київ здобув перевагу, а це видко з того, що імя Руси, яке первісно прикладалося тільки до полянської землі, стало звісним далеко поза її границями.

Хто були першими князями цієї Руської держави, годі знати, але коли Бравлина уважати би за такого, то по нім другим, звісним є Аскольд коло 860, а третім десь коло 880 р. Дир. Можливо також, що був ще й перед історичним Олегом якийсь инший князь Олег. Першою дійсно історичною особою був саме той князь Олег, що відбув похід на Візантію і увійшов у перший торговельний договір з нею в 907. році.

Характеристичною прикметою першої доби існування київської держави є дуже експанзивна політика її перших володарів. Вона була наслідком як характеру тодішньої Руської держави, так і політичної ситуації, яка була тоді навкруги цієї держави. На це останнє треба насамперед звернути увагу.

Київська держава повстала на сході Європи і тим способом вона звязана з Європою. Але саме тому, що вона положена на краю Європи, недалеко від границь західної і центральної Азії, історія її звязана також і з цими частинами Азії. При оцінці одначе взаємного відношення тодішніх держав треба

мати все на думці, що тодішні обставини зовсім інакше представлялися, ніж сьогодні. Нинішніми мірами не можна їх міряти. Особливо це треба сказати про тодішню Європу. Коли сьогодні говоримо не раз про Європу як про політичне поняття, звязане з собою культурними як духовими, так і матеріальними чинниками, то в часах, про які мова, усього того зовсім ще не було. З виїмком візантійських країв на Балкані і по часті Італії ціла Європа знаходилася на такому примітивному ступні господарського розвитку, що про якусь господарську звязь чи залежність одних країв від других не могло бути мови, не рахуючи хиба найблизших сусідів. Кождий край жив своєю натуральною господаркою і наслідком того — своїм окремим життям. І тому для тодішніх західних чи середноевропейських держав було наприклад байдуже, що робилося на Сході Європи. Від того не залежав їх добробут чи їх політичне становище. Ця ізольованість західної і середньої Європи перед східною була зміцнена ще тим, що якраз між ними була доволі широка полоса польсько-литовська, яка наслідком свого віддаленя від обох тодішніх цивілізаційних центрів — Візантії, Італії — стояла на ще низшому ступні господарського і цивілізаційного розвитку, ніж тамті часті Європи. Ця полоса була також причиною, що між середньою і східною Європою не могло прийти до якихось ближших зносин. Обі частини жили осібним життям, немов би дві окремі часті світа.

Інакше представлялася справа з візантійськими краями, з західною і центральною Азією. Візантія представляла собою далеко вищий тип держави, ніж київська держава й взагалі всі тодішні європейські держави поза Альпами, Піренеями і Дунаєм. Вона була далеко ліпше розвинена під

НАР. БІБЛІОТЕКА

БІБЛІОТЕКА

УКРАЇНИ

2

2714495

господарським оглядом і тому мала торговельні інтереси, що сягали поза границі держави. Подібне треба сказати про магометанські держави в Персії і на Сході від Каспійського моря. Це не могло zostатися без впливу на північні краї, що були відділені від них тільки Чорним і Каспійським морем. Між одними і другими краями мусіло прийти до торговельних зносин, бо вони лежали в інтересі всіх цих країв. А в звязку з тим і політичні відносини, особливо між недалекою Візантією і „Руською“ державою, мусіли ставати живіщими. Вони є дійсно такими, а цікаве, що активнішою стороною виглядає Руська держава. Це походить від того, що з боку руського бачимо експанзивну політику в напрямі на полудне, що виявляється в походах київських князів на Візантію. Візантійська політика такими шляхами не ходила. Вона була розважніща, спокійніща й обережніща. Вона не мала ціли йти походом на Україну, їй треба було мати Україну як терен, з якого можна би збувати свої мануфактурні продукти. Це була чисто купецька політика, яка не любить воєн, як що вони не приносять певної матеріальної користи. Вона була певно безоглядною для конкурентів у торгівлі і робила їм у цьому перешкоди. З договору між Русею й Візантією у 911. році видно, що „руським“ купцям перед тим не вільно було навіть задержуватися довший час у Царгороді.

Такі перешкоди з боку Візантії мусіли дуже дратувати купецтво руської держави, а передовсім київське, яке зачало провадити інтензивну торгівлю на взір візантійських країв. А що купецтво київське відогравало в державному життю визначну роль, то нічого дивного, що київські князі вважали конечним стояти за купецькими інтересами. Це була

кардинальна засада їх зовнішньої політики. З цього вийшло, що київські князі, обороняючи інтереси київських купців, ішли походом на Візантію. Чи було так у 860. році, коли руські кораблі станули під Царгородом, годі сказати, але це можна припустити, коли пригадаємо, що з початком X. століття відбулися такі походи, викликані саме торговельними обставинами. Те саме можнаби у більшій чи меншій мірі приложити до походів з першої половини IX. століття на побережжя Малої Азії.

Чим кінчилися такі походи, не все знаємо. Є звістка, що коло 839. року провадилися якісь переговори між Візантією і Русею. Що до походу з 860. року, то він не мав ніяких корисних результатів для київської держави.

Більше відомостей маємо про походи з початку X. століття. Ці доходи відбулися на візантійські землі й може навіть на Царгород, під проводом князя Олега. Походи скінчилися щасливо, вони примусили Візантію до корисного договору для Руси. А що там саме мова про унормування торгівлі між Русею і Візантією, то це доказ, що саме торговельні справи були головною спонукою цих походів. Договорів було зроблено тоді два: один у 907. другий у 911. році. Повний текст заховався тільки з договору 911 року. Оба договори корисні для Руси: руським купцям дозволено було перебувати на передмістю Царгорода протягом шістьох місяців і торгувати без оплати мита. Сказано там також про право взаємного викупу рабів і полонених. При договорі з 907. р. сказано також про те, що Візантія мала заплатити данину Руси.

Усе те показує, що торговельні справи відгравали дуже важну роль в політиці київських князів. По договорі з 911. р. довгий час були при-

язні відносини між Київом і Візантією. Тоді руська дружина наймалася не раз у Візантії до війська. Аж коло 940. року попсувалися знов відносини русько-візантійські. Яка була причина цього — не знати, досить, що в 941. році наслідник Олега Ігор пішов війною на візантійську державу і, користаючи з неприсутности візантійської фльоти, підступив під Царгород. Але руським військам не пощастило. Греки замкнули візд до Босфору і так званним „грецьким огнем“ наробили великого спустошення на руських кораблях. Ігор мусів уступити, попустошив побережжя Малої Азії, але й там діждавшись поразки від Греків вернув ні з чим до дому. Таким чином похід скінчився нещасливо. Вища техніка Греків віднесла перемогу над простим способом войовання київських князів. Невдача Ігоря показала зараз свої наслідки. В 944. році заключено новий договір, який поставив деякі обмеження руським купцям. Їм не дозволено було торгувати дорогими матеріями візантійського виробу.

Таким чином експанзивна політика київських князів мусіла здержатися перед старою візантійською державою і за надто смілі пляни заплатити невдачею. Похід на Царгород з 941. року був останнім. Ні один князь не відважився опісля напасти на краї візантійської держави, що лежали на полудне від Чорного моря. Візантія заховала свою могутність і авторитет в очах народів східної Європи.

Тимчасом як оба князі, як Олег, так і Ігор, агресивно виступали супроти Візантії аж поки їх політика не дізнала поразення, рівночасно з тим вони ще більше агресивно йшли в своїй полуднево-східній політиці. Ще за Аскольда, коло 870 р., був похід руських військ над береги Каспійського моря. За Олега був такий похід в 910. році на А-

гесбун, який одначе скінчився нещасливо. Так само нещасливо скінчився похід з 913. року. Тоді руські війська зайшли на полудневе побережжя Каспійського моря і певно дуже нарабували чужого добра. Одначе коли вертали, напали на них Хазари, знищили чимало війська і відобрали часть здобутого добра. Далекко щасливішим був похід Ігоря над Каспійське море в 944. році. Тоді руські війська пішли на Дербент і опісля Каспійським морем до горла ріки Кури і звідси в гору рікою на Закавказзя. Разом із руськими військами йшли туди ватаги, що прилучилися по дорозі, і на спілку з руськими військами плюндрували протягом пів року Закавказзя, аж врешті обладовані здобутком вернули до дому.

Цей похід з 944, перебіг якого знаємо з арабських жерел, можна уважати типовим походом для усіх походів, що їх відбували київські князі в околиці Каспійського моря. Характер його виглядає рабівничий, але попри це ціль його була инша, а саме, входили тут у гру торговельні інтереси, подібно, як це було при візантійських походах. Бо мусимо пам'ятати, що руські купці мали свої інтереси не тільки у Візантії, але також і в східних магометанських краях. Руські купці їздили не тільки на Каспійське море і до країв, що над ним лежали, але навіть до далекого Багдаду. А що по дорозі натрапляли вони на всякого рода перешкоди, то зовсім природно, що київські князі мусіли й тут своїми походами промощувати їм дорогу.

Одначе як при візантійських так і при східних походах побіч торговельних справ уходили в гру також й инші чинники. Тим чинником було те, що київська держава мала воєвничий характер. Вона завдячувала своє повстання своєму корисному

географічному положенню, розвиненій торгівлі, але разом з тим і військової сили. Без асистенції цієї сили не можлива була зрештою тоді торгівля ані в східній Європі, ані в краях, що лежали між нею і цивілізованими магометанськими державами в Азії. Тільки завдяки військової сили міг Київ здобути гегемонію на сході Європи і тільки завдяки їй могла там повстати міцна князівська власть. Таким чином існування міцної військової сили в Києві лежало як в інтересі самої руської держави, так і в інтересі князя і особливо купців. Сконцентрувати військову силу не було тяжко, тим більше, що крім місцевого елемента можна було подостатком найти чужий, варязький елемент, що вештався здовж торговельного шляху, який ішов з Балтійського моря до Чорного. Розуміється, що вдержати таку військову силу можна було тільки тим способом, що вона мала зайняття у війнах, де могла знайти для себе наживу. І коли в Києві була визначна славянсько-варязька військова сила, то цей факт сам означав часті війни з сусідами. І тому цим також треба пояснити воєвничість і експанзивну політику київських князів.

Входило тут у гру також змагання північних варварів увійти в світ цивілізований, світ багатий достатками, що обіймав собою краї положені над Середземним морем і краї полуднево західної Азії аж по Іранську пустиню. Тут були нагромаджені такі матеріальні добра, про які ані не снилося північним варварам. І коли передтим тягнуло це Германів до західно-римської держави, а балканські народи у границі візантійської держави, то аналогічно цьому представлялася справа із східними Славянами. Тут усюди маємо діло з одним і тим самим історичним проявом. Тільки результат був інакший. Там Германи розвалили західно-рим-

ську державу, а тут на сході старий візантійський євіт устоявся під північним натиском і, задержавши в цілості давню цивілізацію, поступенно втягнув в її круг усі полуднево- і східно-славянські народи.

Говорячи про експанзію руської держави, ми зіставили на боці відношення київської держави до сусідних східно-європейських земель. Це не сталося випадково, а наслідком того, що про східно-європейські справи не маємо майже ніяких відомостей. Не знаємо наприклад зовсім про те, що було тоді на землях, положених на захід від Руської держави, там, де пізніше повстала польська держава. Так само нічого не знаємо про відношення Руської до Хозарської держави з виїмком одного факту з нагоди походу в 913 р. на надкаспійські землі, коли Хозари знищили частину руських військ, що вказувало би на якесь неприязне відношення Хозарів до Руси. Є також звістки, що хозарська держава обіймала давніше велику часть земель східно-славянських, але ці звістки не зовсім певні. Про взаїмні відносини між центральною „київською“ державою та іншими східно-європейськими державами, звязаними політично з Київом, маємо тільки дуже загальні відомости. З них виходило би, що тут зовсім не були ідилічні відносини і що київські князі крім далеких походів на візантійські і надкаспійські землі провадили ще війни в сфері свого політичного впливу. Є виразна звістка, що князь Ігор провадив війну з Деревлянами й Уличами, і побив одних і других. Це означало, що перевага Київа показувалася незрушимою, не зважаючи на те, що деякі землі — держави, як от Дулібів і Тиверців, були в дуже слабкій звязи з Київом. (Дуліби і Тиверці були тільки у військової звязи з Київом, а зрештою були самостійними). А політичні впливи Київа були доволі великі, бо

в політичній звязи з Київом була менше-більше ціла та територія, як її бачимо за Володимира Великого.

Історія київської держави вязалася вже й в цій добі з центральною Азією. Інвазія азійських степовиків, особливо Печенігів, відіграла дуже важну роллю. Це був початок великої боротьби світового значіння між культурною Європою і степовою Азією, боротьби, що мала відіграватися на українських землях.

Смерть Ігоря. Княгиня Олега і війна з Деревлянами. Політика Святослава Хороброго. Інвазія Печенігів.

Упокорення Деревлян Ігорем не відібрало у них охоти відв'язатися від Києва і стати зовсім незалежними. Репресії, а саме наложення великої дани на Деревлян князем Ігорем викликало велике обурення між ними. Вони не хотіли далі терпіти панування київського князя і рішили зовсім порвати зв'язь із Київом. Це було причиною, що коло 947. р. вибухло повстання, яке захопило так несподівано Ігоря, котрий саме тоді перебував в деревлянській землі і збирав данину, що повстанці взяли його в неволю і вбили. Тепер мусіла зачатися рішуча війна між Деревлянами і Київом. Рішитися мало дуже багато, бо від висліду війни залежало ціле дальше політичне становище Києва. Війна скінчилася цілковитою перемогою Києва. Вдова по Ігорю княгиня Ольга, яка в імені малолітнього сина Святослава управляла державою, відомстила дуже тяжко смерть свого чоловіка. В деревлянській землі настали великі репресії, а остаточним результатом було те, що деревлянська земля втра-

тила автономію і її прилучено, як нероздільну частку, до київської держави. Це було, розуміється великою виграною для Київа, бо цим способом значно побільшилася центральна київська територія, біля якої вязалася ціла східно-європейська федерація.

Про ретенцію княгині Ольги знаємо те, що за її часів були приятні відносини між Русею і Візантією, доказом чого була подорож княгині Ольги до Царгорода в 957. році. — Під 959. роком читаємо знов у німецьких джерелах про якесь посольство від княгині Ольги до цісаря Отона I. Це був би перший факт зносин Руси з центральною Європою. Одначе не знаємо, яка була ціль цього посольства. Важним симптомом було те, що княгиня Ольга приняла християнство з Візантії. Це показувало, що зближався вже час, коли Русь мала стати християнською державою. — Відомости про внутрішню діяльність Ольги дуже короткі і загальні. Загалом одначе мається вражіння, що перевага Київа стояла міцно і що вже в тих часах централізація поробила великі поступи. Це видко з того, що не тільки деревлянська земля, але також і новгородсько-псковська земля були тісно звязані з Київом, і київські центральні власти управляли ними безпосередно.

Коло 960. року став управляти державою син Ігора, Святослав. Діяльність його була звернена головню на зовнішні справи і це показувало би, що внутрішні справи не були причиною клопотів князя. Видко, що сепаратистичні змагання поодиноких земель притихли і тому становище київського князя було на стільки міцне, що він міг провадити енергічну зовнішню політику.

Політика князя Святослава Хороброго змагала передовсім до того, щоби на полудневім сході

забезпечити інтереси київської держави. Ішло про те, щоби удержати в своїх руках тороговельні шляхи, що йшли з Києва до магометанських країв. Таку ціль мали походи на Ясів (Осетів) і Касогів (Черкесів), яких побито, а так само рішуча війна з Хозарами. Хозари, як знаємо з попереднього, в 912. р. поставилися ворожо до руських військ, що вертали з походу на надкаспійські землі, тай взагалі були вони перешкодою у свобідних рухах руської держави на полудневім сході. Русь і Хозари показалися свого рода антагоністами на надкаспійськім терені і цей антагонізм мусів допровадити до рішучої боротьби. Боротьбу підняв Святослав і вона скінчилася цілковитим розбиттям Хозарської держави. В звязку з цією східною політикою упокорено такж місто Болгар і так само Вятчів, державу яких влучено до київської федерації. Але тим способом східне питання не було розв'язане. На місци хозарської держави зявилися Печеніги, які стали даляко небезпечнішим сусідом, як Хозари. Святослав не показав активності що до Печенігів, бо тимчасом зручні візантійські політики втягнули його до своїх плянів.

Візантія стояла тоді у ворожнечі з Болгарією, а загрожена Арабами в Сирії не могла виступити рішучо проти них. Тодішній візантійський цісар Нікифор фока рішив при помочі руського князя розв'язати болгарську справу. Він намовив Святослава до походу на Болгарію. Святослав легко піддався намові і в 968 р. вирушив з військом на Болгарію. Болгари пробували боронитися, але були побиті і ціла східна Болгарія опинилися в руках Святослава. Віднісши таку побіду, рішив Святослав раз на все задержати болгарську землю при собі. Він розумів дуже добре, що Болгарія мала дуже важне географічне положення, бо тут сходилися

сухопутні шляхи з Візантії, Руси і Угорщини. Маючи в руках Болгарію, здобувала Русь політичну перевагу над візантійською державою і Царгород міг бути zagrożеним тепер не тільки від моря, але й від суші. Для Візантії витворилася нагло дуже небезпечна ситуація і там продумували тепер над тим, як би позбутися небезпечного-сусіда. Щастям було для Візантії, що Святослав мусів вертати до дому, бо там Печеніги зачали загрожувати навіть самому Київу. А тимчасом у Візантії пороблено приготування до війни зі Святославом. Між Візантією і Болгарами прийшло до порозуміння і, коли Святослав вернув до Болгарії, ситуація була зовсім змінена. Новий цісар, Іван Цимісхій виступив у 971. році із значним військом проти Святослава. Війна скінчилася нещасливо для руських військ і Святослав, стративши велику часть війська, з рештою човнами вибрався до дому. З Візантією заключено договір, на підставі якого були потвержені давніщі торговельні договори й Святослав обов'язався не чіпати візантійських посілостей на Криму. Поворот Святослава скінчився нещасливо, бо підчас подорожі Дніпром напали на нього Печеніги й убили в 972. році.

Таким чином ціла болгарська акція скінчилася нещасливо. Святослав дав втягнутися в акцію, яка потягала до себе його вобвничу вдачу, але яка зовсім не лежала в інтересі руської держави. Болгарська авантюра була причиною, що Святослав перервав активну політику на сході і допустив до того, що печенізька орда зачала ставати чим раз грізнішою для руської держави.

Для київської держави безперечно найважливішою справою була оборона перед інвазією степових турецьких орд, що з центральної Азії посувалися одна за другою через „Браму народів“ в на-

прямі західнім до чорноморських степів, а звідси часом ще далі аж до угорських степів. Ця міграція азійських орд, що зачалася ще в другій половині IV. століття по Христі мандрівкою Гунів, має величезне значіння з історії східної Європи й західної Азії. А що вона йшла побіч або й через українські землі, тому політика руської держави стояла перед питанням величезної ваги не тільки для самої цієї держави й українського народу, але й для всіх народів східної Європи й західної Азії. Питання стояло: як поставитися руській державі до цієї міграції.

Міграцію зачали, як сказано, Гуни, які розбивши Східних Готів, що тоді розсілися між Дніпром і Доном, пішли далі на захід і в Угорщині зробили центр своєї держави. Це було велике щастя для українських земель, бо таким чином наші предки, що їх називано тоді Антами, позбулися грізного сусіда. Подібно представлялася справа з Болгарами й Аварами, з яких одні осіли в Болгарії і тут зіславлялися, а другі осіли в Угорщині, де їх держава перестояла аж до кінця VIII. століття. В другій половині IX. століття переходять чорноморськими степами Мадяри, посуваючися чимраз далі на захід, щоб остаточно осісти в Угорщині, а на них натискає зі сходу нова орда Печенігів. Печеніги довгий час перебували між Уралом і Каспійським морем і тут заступала їм дорогу хозарська держава. Видко одначе, що натиск Печенігів був надто великий, коли Хозари перепустили Печенігів через свою територію далі на захід. В першій половині X. століття Печеніги розсілися вже дуже широко, бо на просторі між устем Дунаю і Дону. З ними воював уже князь Ігор. Та може саме тому, що Печеніги розсілися на таких великих просторах, не мали вони сильнішої політичної

організації. Розкинені на таких просторах поодинокими групами, вони не могли опанувати терену і тим пояснюється, що київська Русь ще тоді не втратила звязку з Чорним морем, що торговельні шляхи з Київа на полудне були ще ненарушені й що була ще можливість робити далекі походи з Київа чи на візантійські краї чи навіть до Персії.

Цей стан одначе зачав дуже скоро змінитися в другій половині X. століття на некористь київської держави. Печенізька орда зачала організуватися міцніше, а при що раз більшим занепаді хозарської держави вона зосталася одинокою більшою політичною силою побіч київської держави. На побережжю Чорного й Озівського моря чим раз більше брав перевагу мандрівничий і разом з тим рабівничий спосіб життя і тому осіла тут славянська людність, яка призвичаїлася вже до осілого життя, зачала звідси уступати далі на північ в лісову смугу України. Тим міцніше ставала тут на ноги печенізька орда. Її напади на руську державу стали чим раз грізніщі й остаточно дійшло до того, що в часі, коли Святослав перебував у Болгарії, Печеніги загрожували вже й самому Київу та відважилися його облягати.

Інвазія Печенігів аж під Київ була фактом дуже великого значіння. Справа відношення Руси до степових орд не була ще тим рішена, але з усього було видко, що київська держава уступає перед натиском степовиків. Що йно в пізніщих часах історії київської держави результат боротьби зі степовиками був вже цілком певний. Боротьба рішилася і по однім боці зісталася перемога.

Географічні обставини. Населення і етнічний характер Руської держави.

Вище було сказано, який вплив повинні були мати географічні обставини на історію України. Цей вплив можна сконстатувати зараз у першій добі існування київської держави. І показується, що географічні обставини відіграли чималу роль.

Першорядну роль відіграв передовсім Дніпро. Це була найважливіша комунікаційна артерія у східній Європі і річ зовсім природна, що на цій артерії зачало концентруватися життя. Тут було найгустіше населення і тут повстали передовсім більші людські селитьби. Значіння Дніпра було ще побільшене тим, що він впадає до Чорного моря і що його джерела лежать недалеко від західної Двини і від Ільменського озера та ріки Волхова. Особливо цей послідній шлях здобув велике значіння і став головним торговельним шляхом, що йшов з Балтійського моря до Чорного. І річ зовсім зрозуміла, чому саме над Дніпром повстала найліпше зорганізована держава. Ні одно східно-словянське плем'я не мало у своїх руках такої торговельної артерії, як саме Поляне. І тому, земля Полян здобула політичну перевагу над іншими землями. Цєю артерією належить також пояснити, що Київ стояв з далеким Новгородом у тіснім політичнім звязку, далеко тіснішим, ніж на приклад звязок його з блище положеними землями Дулібів, Тиверців чи Угличів.

Завдяки Дніпру повстало місто Київ, а коли воно повстало саме у цім, а не іншій місці, то це не випадок, а відповідає географічним обставинам. Київ повстав там, де Дніпро є вже великою рікою, в місці, де зійшлися два комунікаційні шляхи

Припеть і Десна. Це дві найбільші ріки, що впадають до Дніпра, з якими не може йти в порівнянні ні одна ріка, що впадає до Дніпра на полудне від Києва. І тому Київ не виграв би з того, як би був положений далі на полудне над Дніпром, бо там ніде нема такого комунікаційного вузла, як саме тут: Припеть-Дніпро-Десна. А в тім увіходить у гру ще одна дуже важна обставина.

Саме там, де є Київ, кінчилася лісова смуга, а зачинався степ. В часах, коли степами переходили одна орда по другій, не можна було сподіватися, щоби над степовим Дніпром повстала велика людська селитьба. Тоді тільки ліс міг бути охороною для спокійного населення і тому під охороною лісу повстало місто Київ.

Велику ролу відіграло розуміється Чорне море. Туди йшли торговельні шляхи з Дніпра до візантійських країв. Завдяки тому між цивілізованими візантійськими краями та Русею прийшло насамперед до тісних торговельних, а опісля й до цивілізаційних взаємин. Русь знайшлася біля самого центра високої візантійської цивілізації.

Тай взагалі корисне географічне положення Руської держави показало в цій добі дуже корисні наслідки: Русь увійшла також у торговельні взаємини з магометанськими краями, які стояли тоді високо що до цивілізації. Усе те причинялося багато до економічної сили київської держави, а тим самим до її політичного значіння. В політичній системі держав візантійського і магометанського світа на сході відіграла теж і Русь свою ролу. Походи київських князів на візантійські краї, на надкаспійські краї, на Закавказзя і навіть на далекий Іран були виразним доказом цього.

Таким чином усі ці географічні чинники, про які була мова, відділювали корисно на існування

київської держави. Але були ще й такі чинники, які мали вплив некорисний. Таким чинником був надто великий простір Руської держави, про що була вже мова вище. В цій добі згаданий великий простір показав свій некорисний вплив у тому, що Руська держава, як надто простора, не могла опанувати як слід терену. Це було видно між иншим на полудні і на сході України на чорноморсько-озівських степах, які протягом цієї історичної доби були властиво „*res nullius*“. Тут деякі місця були в руських руках, а инші в руках степових народів.

Другим дуже некорисним чинником була недостача природних границь Руської держави. Тільки Карпати були почасти границею від полудневого заходу та Чорне море, о скільки його береги були в руських руках. А в тім границі були відкриті й улегшували чужу інвазію.

Та найбільше некорисним географічним чинником був факт істнування чорноморсько-озівських степів та їх продовження в центральній Азії. Наслідком їх істнування переходили туди різні мандрівні орди, які перешкоджували спокійному розвитку Руської держави. Руська держава мусіла провадити боротьбу без перерви, а це розуміється вичерпувало її сили.

Коли мова про давню київську державу, то треба все мати на увазі, що маємо діло з політичним твором, який повстав у зовсім відмінних обставинах від нинішніх. Це треба передовсім віднести до такого елементарного факту, як густота населення і його скількість. Густота населення київської держави була зовсім іншою, ніж тепер, і тому відношення населення до простору території було зовсім інакше, як тепер.

Густота населення ніколи не бував випадковою річею, а є наслідком різних чинників. Побіч

вродженого здоровля і гігієнічних обставин входить тут у гру передовсім економічний стан краю. Краї добре розвинені під економічним оглядом мають далеко густіше населення, ніж краї з простими господарськими формами. І тому в часах, про які мова, найгустише були заселені краї, положені над Середземним морем в Європі і полуднево-західна Азія. Ціла решта Європи була заселена дуже ріденько, а особливо треба це сказати про східню Європу.

Що до українських земель, то й вони були розуміється, ріденько заселені. І воно не могло бути інакше. Степова Україна була тереном мандрівок народів і тому тут не могло бути мзви про правильне розселення. Дальша, спокійніша смуга України була знов у великій часті покрита лісом, і через те й тут не могло бути густого населення. А втім входив тут у гру спосіб господарки. Хліборобська господарка звязана із скотарством була дуже екстензивна. Управлювано тільки найдогідніщі під управу терени, і управлювано їх дуже поверховно. А що хліборобство було головним заняттям населення, то виходило, що саме цей стан хліборобського господарства не допускав більшої густоти населення. Тільки смуга здовж Дніпра, на границі лісової і степової України була ліпше заселена. Київ став містом і то одним з найбільших в Європі по Царгороді. І тут видко близькість добре загосподарованих візантійсько-арабських країн. Факт, що населення могло тут жити не тільки з хліборобства та скотарства, але також і з торгівлі зараз сконцентрував більшу скількість населення в цих околицях. Київ мусів бути дійсно великим містом вже й тоді, бо на це вказує його політичне значіння в руській державі. Всеж таки коли б взяти під увагу скількість цілого населення руської дер-

жави, то воно мусіло бути дуже мале в порівнянні із нинішнім. Замість мільйонами можна оперувати тут тільки сотками тисяч і коли Київ мав тоді 40 – 50.000 населення, то це було би на тодішні обставини дуже багато, однаково, що тепер мільйонне місто.

Торговля була найміцнішим і самотнім чинником, що лучив тодішню руську державу з цивілізованим світом. При тим усім руська держава була споживачем візантійсько-магометанських виробів. На Русь ішли з Візантії шовкові й інші матерії, біжутерійні золоті й срібні вироби та вироби шкляні, а далі вино, коріння і полудневі овочі. Те саме привожено з магометанських країв. Вивожено з руської держави футра, шкіру, віск і невільників. Особливо невільники мусіли бути дуже важним товаром, бо тільки тим способом могла вдержатися рівновага в імпорті й експорті руської держави. Хліборобські продукти України не входили тоді в рахубу. Ані Візантія, ані магометанські краї їх не потребували, бо під тим оглядом вони були добре загосподаровані.

Київська держава, а властиво східно-славянська федерація з Київом на чолі обіймала вже в тій добі, про яку мова, усі східно-славянські племена. Центральним племенем були Поляне, що мешкали над середнім Дніпром в околиці Києва. На схід від Полян, над Десною мешкали Сіверяне. На захід від Полян, між Ірпенем і Горинем мешкали Деревляне, а на захід від Деревлян на Волині, Холмщині, Підляшшу і може в частині Галичини мешкали Дуліби. На полудне від Полян мешкали Уличі, між Дніпром і Дністром, а на захід від Дністра Тиверці. Таке розміщення племен було результатом давньої славянської кольонізації. Але на полудні настали зміни. Уличі й Тиверці, селитьби яких доходи-

ли до Чорного моря, пересунулися далі на північний захід, на верхівя Богу і над середній Дністер під впливом натиску Печенігів. Це мусіло статися десь при кінці IX. століття, а може в перших десятиліттях X. століття.

Цих п'ять племен, про яких маємо відомости в наших і чужих джерелах, представляють етнічну підставу, на якій витворився український народ. Це полуднева група у східному славянстві. Усі ці племена входили в склад київської держави.

Другу групу творили племена Дреговичів, що мешкали над Припетею і Березиною, і Кривичів, що мешкали над західною Двиною. Це предки пізніших Білорусів.

Третю, північну групу творили Радимичі, Вятичі і Словене. З тих Вятичі найпізніше увійшли в склад київської держави, бо іно за Святослава Хороброго. Ця група є предки московського народу.

Зваживши те, бачимо, що давня київська держава з тих часів обіймала не тільки українські, але також і інші славянські племена. Всеж таки її можемо уважати старою українською державою, бо український елемент як під оглядом чисельности, так і що до політичного значіння мав значну перевагу над білоруським і московським елементом.

Східні Славяне обіймали собою величезну територію, яка тягнулася від Чорного моря на полудні по верхівя Волги та по Ільменське озеро на півночі, і від Дунайця та Висли на заході, по Дін на сході. Наслідком натиску Печенігів ця територія зменшилася на полудневім-сході дуже значно коштом українського елементу так, що етнографічна границя пересунулася недалеко на полудневий схід від Київа. На півночі границя пересувала-

ся поступенно ксштом фінського елементу, а на заході йшла горішнім Німаном, середнім Бугом і опісля Вислою. Звідси переходила на Дунаєць, перетинала Карпати, ішла горішньою Тисою, перетинала середину Семигороду і звідси йшла до долишнього Дунаю та Чорного моря. Але в цих сторонах понесла українська етнографічна маса страти на користь румунського елементу в Семигороді й Молдавії.

Коли етнографічні границі східно-славянських народів є недокладно знані, то так само не знаємо як далеко сягав політичний вплив Київа. Наслідком того не знаємо навіть в приближенню границь київської держави. Всеж таки вони менше-більше покривалися з етнографічними границями. Тільки на полудневім заході політична границя не йшла етнографічною границею і вилучаючи угорських та семигородських Українців, ішла Карпатами.

Політично-суспільний лад київської держави.

Протягом цілої цієї доби суспільний лад представлявся досить просто, хоча все таки видко, що суспільна еволюція поробила значні поступи. Ціле населення київської держави ділилося на свобідних і несвобідних людей. Між свобідними були вже досить великі різниці під зглядом суспільно-економічним. На самім верху стояли князі, які управляли державою і які мали найбільше землі в своїх руках. Вони теж передовсім провадили заграничну торговлю, бо, маючи під рукою оружну силу, могли забезпечити собі перевіз товарів. Побічних стояли земські бояре, які теж більшу скількість землі мали в своїх руках, і бояре княжі, себто вищі урядовці, наділені землею. Одні й другі теж брали участь у заграничній торговлі, бо й во-

ни мали під рукою оружну силу, військову дружину. Побіч боярів були ще по містах дрібні купці, які не продукуючи нічого, тільки перепродували товари. Це був завязок пізнішого купецького стану. Головна маса населення займалася хліборобством і скотарством, провадячи господарку переважно тільки на власні потреби. На самім долі суспільності сиділи холопи, невільники. Холопство повстало наслідком воєн, бо полонених забирали в неволю, наслідком захоплення чужинців і наслідком несповнення економічних зобов'язань. Були й такі випадки, що в холопство йшли добровільно ті, які були зруйновані матеріально і не могли вижити ні себе, ні своєї родини. Холопи були обов'язані до всіх послуг супроти своїх панів.

Первісна родова організація, оперта на кровнім спорідненню, перестала існувати. В часах, коли повсталла держава Руриковичів, затратилося вже почуття племінного споріднення. Замість того виробилося почуття територіяльної приналежності і спільноти інтересів. Племя не гуртувалося біля родових старшин, а біля городів. Там у городах був заразом осідок політичної влади. Про перші початки процесу повстання політичної влади, нема відомостей, але можемо собі представити, що більші городи-міста здобували вплив на більшу територію і тим способом політична влада в особі князя приходила до більшого значіння. В часах повстання держави Руриковичів було таких князів у східній Європі кільканацять. Деякі племена мали мабуть і кількох князів.

Таким чином східна Європа ділилася на кільканацять політичних організацій, на чолі яких стояли князі. Ці малі держави зв'язані опісля київськими Руриковичами з Київом утворили велику східно-славянську федерацію. Про те поодинокі

землі-держави не стояли в однаковому відношенню до Київа. Одні з цих держав мали осібних князів з місцевої родини, інші мали князями місцевих боярів, які теж мали менше-більше самотійне становище що до київських Руриковичів. Інші землі втратили були вже самотійність і замість князів мали тільки намісників, назначених Руриковичами, а можливо також, що Руриковичі сиділи також на княжих престолах інших земель. Врешті могли бути й такі землі, де ще не витворилася княжа власть і де громади управлялися автономічно. З цих земель одні платили дань, інші були тільки у військовім союзі з Київом.

Не рахуючи деяких слабо розвинених під політичним оглядом земель, усі інші були менше-більше однаково устроєні. Виїмком була тільки київська земля, де дуже добре розвинулася військова сила й тому власть князів була міцніщою, ніж в інших землях.

На чолі держави стояв князь. Його власть опиралася первісно на родових підставах. Вона була спадкова, але всеж таки вона тільки так довго була признавана громадою, як довго цього громада хотіла. Що до власти князів з родини Руриковичів, то її походження неясне, як сказано, але з часом і тут взяла перевагу загальна норма, яка була по всіх інших землях і яка також і в Київі існувала перед настанням панування Руриковичів.

Князь мав адміністраційну, військову, законодавчу й судову власть. Дань від населення ішла до княжої каси, яка було zarazом державною касою. Власть князя була обмежена вічем. В давніших часах право участі на вічу мало ціле мужеське населення, за Олега, Ігоря і Святослава брали участь вже тільки визначніщі люде, і такіж мешканці міст. Віча відбувалися тільки в надзвичай-

них хвилях в цілі порішення дуже важких справ. Князь скликував також „Раду“, зложену з вищих княжих урядовців і військових. З княжих урядників найважливішими були тисяцькі і воєводи, які були начальниками княжих військ. Тисяцькі були не раз також княжими намісниками в тих землях, де усунуто давніх князів.

В київській державі Руриковичів дуже важну роль відігравало військо. Воно складалося з дружини князя і боярів та із народнього ополчення. Військо було піше й кінне. Про силу війська, яке брало участь у походах, годі сказати щось певного. Коли це правда, що в поході на Царгород в 960. р. брало участь 200 човнів, то виходило б, що військовою силою можна би рахувати на 6—8000 людей. Звістки про 60.000 військо Святослава в Болгарії належить уважати фантастичними. Можна радше припускати, що руського війська не було там більше як 10.000. Це була би зрештою поважна військова сила, коли зважити, яке рідке населення було тоді в Європі й в руській державі.

Що до удержання, то постійне військо, дружина князя і боярська діставала удержання від князя чи бояр. Загальне ополчення, мусіло прохарчувати себе під час війни з грабіжи. А в тім населення було обовязане прохарчувувати військо під час його побуту. Воно було обовязане давати підводи, то що. Данину князеви плачено натурою: медом, шкірами, футрами, збіжжям, леном і домашніми звірятами. Відповідно до того уважалися „скот“, „куна“, і „гривня“ одиницями грошовими.

Організація держави Руриковичів розвивалася поступенно. Аж до часів Володимира Великого вона була певно дуже слабкою. Ми можемо з усякою певністю припускати що, населення, не рахуючи княжих урядовців і княжої дружини, було ду-

же слабо зв'язане з державою. Вона не давала навіть найкардинальніших користей населенню: опіки над здоров'ям і майном. І тому, не зважаючи на княжу адміністрацію, само населення радило собі, як могло, громади мали в себе суди й самі пильнували екзекутиви. Це було впливом конечности самооборони.

Руська держава представляється молодого щодо свого суспільного і політичного ладу в порівнянні з Візантією. Там маємо горожан, які тісно зв'язані з державою і які від держави дізнають опіки. На чолі держави стоїть там імператор-цар, власть якого необмежена нічим. Його власть опирається на добре зорганізованій бюрократії, зовсім залежній від волі імператора, на постійнім війську і на добре зорганізованій фінансовій системі. В сфері політичній не мало населення у Візантії ніякого голосу, про ніякі віча не могло бути мови, але за те воно не мало обмежень в придбанню матеріальних дібр. Держава візантійська дбала про добробут своїх горожан і уважала це своїм обов'язком.

У Візантійській державі був суспільний лад далеко складніший, ніж у руській державі, бо він був наслідком складного господарства. У Візантії розвинулася грошева господарка, вицвітом якої була торгівля внутрішня і зовнішня й промисл. Тут продукують сирі і фабричні продукти на визіз, бо споживачів знайти було легко. В зв'язку з добробутом ішла в парі освіта, яка стояла тоді у Візантії високо, вище, ніж донебудь у тодішній Європі. Подібно представлялася справа в магометанських краях полуднево-західної Азії. Магометанські держави повстали в старих культурних краях і тому вони відразу станули дуже високо. Таким чином руська держава була повним контрастом до візантійської і до магометанських держав.

Зовсім інакше представлялася Русь у відношенню до середньої і західної Європи. Там на руїнах римської держави повстали романські й германські держави, з яких особливо послідні теж були ще молодими. Вони не багато старші від руської держави й тому що до свого устрою дуже подібні. Їх політично-суспільний лад опирався на тих самих господарських услівях, що їх бачимо в руській державі. І там була натуральна господарка і там не було суспільних і економічних контрастів. Коли у Візантії міста були головними осередками життя, то в германських краях цього не було. На північ від Дунаю і на схід від Рену тоді щойно зачинали повставати міста і поки що села відогравали головну роллю. Під цим оглядом руська держава стояла навіть вище від середньої Європи. В Німеччині не було тоді і навіть довший час опісля такого великого міста, як Київ. Мійська культура з Візантії залишила свій слід на Русі. В Німеччині цього не було, бо її географічне положення показувало, що вона тільки посередно через Італію може користати із здобутків візантійської цивілізації. Ще гірше представлялася справа зі західники Славянами і зі Скандинавією. В Скандинавії були примітивні політичні відносини, де морське розбишацтво було одиноким організаційним лучником. В Чехії і на Моравії повсталася держава менше-більше тоді, як і держава Руриковичів, бо в VII. століттю. Польща повсталася значно пізніше, і тому вона ще молодшою під оглядом цивілізації, як руська держава.

Огляд першої доби.

Перша доба історії старо-української держави осліплює своєю зверхньою блискучістю. Тільки подумати: руські кораблі під Царгородом! ру-

ські сухопутні війська за Балканом в околиці Адрианополя! руські сухопутні війська на Закавказзю і в північній Ірані! І дійсно в цій добі видно таку експанзію, якої не видно опісля ніколи в історії української держави, чи буде це держава Руриковичів, чи пізніша козацько-українська держава. А коли додамо до того те, що руська держава стояла в тісних торговельних зносинах із Візантією та зі східними магометанськими країнами, і що наслідком того візантійська цивілізація поширялася у руській державі, то яким є, що руська держава знаходилася у цій добі в дуже корисних обставинах. Можна сказати, що ніколи опісля не показали географічні обставини свого корисного впливу в такій мірі, як саме в цій історичній добі. Завдяки своєму географічному положенню руська держава станула на дуже визначному місці між усіма державами, що існували тоді в Європі. Розуміється, що в порівнянні із старою візантійською державою руська держава представляла собою далеко нижчий ступінь в політичному розвитку, але це був ступінь, на якому взагалі стояли тодішні германські й славянські і по часті романські держави. Те саме треба сказати про суспільний лад у руській державі.

Руська держава, чи радше федерація земель держав під гегемонією Києва не була одностайною під етнічним оглядом. Вона обіймала вже в цій добі три етнічні групи: полудневу (українську), західну (білоруську) і північну (московську). З цих груп головну роль відігравала група полуднева, українська й тому давню руську державу вже й з цих часів можна назвати старо-українською державою.

ДРУГА ДОБА.

**Від уведення християнства 988. року до
смерти Мстислава I. 1132. року.**

**Перша війна між Руриковичами. Викінчення
будови київської держави.**

Коли Святослав Хоробрий вибирався другий раз до Болгарії, а його мати, княгиня Ольга, як раз тоді вмерла, зіставив на час своєї неприсутности в Києві свого сина Ярополка, в Овручу, в Деревлянській землі, Олега, а в Новгороді Володимира. Це було зроблено на всякий випадок, щоби звязь між князівською родиною Руриковичів і населенням не ослабла наслідком довшої неприсутности Святослава. Тому, що всі сини були малолітні, додано їм боярів, які в імени князів мали управляти краєм. Але це не забезпечило київської держави від потрясень. Смерть Святослава стала гаслом до воєн між Руриковичами.

Насамперед прийшло до війни між київським Ярополком і деревлянським Олегом. Яка була причина цієї війни, не знати, та можна догадуватися,

що тут стрінулися з собою дві суперечні тенденції: одна, що виходила з Київа й змагала до того, щоби київську державу сцентралізувати, і друга, що мала свій осідок у поодиноких землях і мала на меті усунення гегемонії Київа й політичну незалежність земель. Речниками одної і другої тенденції були бояри. Війна між Ярополком і Олегом рішилася побідою Ярополка і смертю Олега, але на цьому не скінчилося. Новгородський Володимир, загрожений у своїм становищі Ярополком, зібрав військо, в якому було багато Варягів, і вирушив проти Ярополка. Перед тим здобув одначе Полоцьку землю, де був осібний князь не з роду Руриковичів, і звідси з переважаючими силами вдарив на Ярополка. Ярополк пробував оборонятись, але сили його були за слабі і він мусів піддатися. На приказ Володимира його вбито.

Тим способом зєдинив Володимир у своїх руках простору територію. Від Ільменського озера аж по Чорноморські степи сягало його панування. Цілий торговельний шлях, що йшов з Балтійського до Чорного моря, був в його руках. І це саме давало його державі цілковиту перевагу над іншими східно-європейськими землями, що були в такій чи іншій звязи з Київом. Цю перевагу використав Володимир Великий дуже добре. Усякі сепаратистичні змагання поодиноких земель здушено і ці землі, що досі жили самотійним політичним життям, прилучено безпосередно до київської держави. Що це доконалося серед воєн, річ зовсім зрозуміла, але про ці війни не маємо ніяких відомостей. Маємо тільки звістку про війну з Радимичами і Вятичами, яка скінчилася поразкою одних і других. Радимичі зісталися під безпосереднім пануванням київських князів, а Вятичам зіставлено їх князів, одначе з обовязком платити данину київським князям.

Замість досить свобідної звязи поодиноких земель-держав із державою Руриковичів настала тепер уніфікація цих земель. Локальні влади знесено, крім деяких виїмків, а замість того була тепер одна центральна власть київського князя над цілою великою територією, яка обіймала всі українські й білоруські землі, а також Вятчів і Радимичів і Словен над Ільменським озером, а разом із тим і частину фінської території, що сусідували з землями Вятчів і Радимичів. Це була така велика простором держава, що ні одна з тодішніх держав європейських не могла з нею рівнатися.

Щоби забезпечити собі посідання такої великої території, посадив Володимир Великий в усіх більших городах своїх синів. І так між иншими посаджено Руриковичів у Новгороді, Пскові, Полоцьку, Смоленську, Турові, Володимирі, Тмуторокані, Ростові й Муромі. Династія Руриковичів мала бути тим спійлом, що мав тісно вязати всі землі в одно. Це був династичний принцип у внутрішній політиці, якого тоді дуже часто держалися тодішні володарі в західній і середній Європі (напр. династична політика цісара Отона I. в Німеччині).

Війна з Печенігами і західні війни Володимира Великого.

З усіх справ, які входили в політику київської держави, дві були найважніші: боротьба зі степовиками і відносини до Візантії. Боротьба зі степовиками займала тому таке важне місце, що тут йшло не тільки о те, чи київська держава вдержить звязь із Чорним морем чи ні, але при тім ціле існування київської держави стояло під зна-

ком запитання. Бо хоча Печенізька Орда не була такою могутньою, як пізніша Татарська Орда, то всеж таки вона могла знищити київську політичну будівлю, як би ця держава не була здібною до належної оборони. Але щастем було, що за Володимира Великого київська держава станула міцно, як ніколи перед тим, ані по т.м. Це був час найбільшої могутности київської держави і тому Печенізька Орда не могла похвалитися якимись здобутками. Але боротьба йшла без перерви. Ціла полуднево-східна границя київської держави стояла цілий час під знаком боротьби з Печенігами, які нападали й пустошили територію київської держави. Дуже велика шкода, що не маємо докладніших звісток про цю боротьбу, але з того, що знаємо, видно, що боротьба була тяжка і що Орда представляла таку силу, що про знищення її не могло бути й мови. Тому ціле завдання київської держави мусіло зводитися до оборонної акції. І таку оборонну акцію бачимо між иншим у цьому, що Володимир будував на полуднево-східній границі укріплені городи і земляні вали. Укріплені городи були над Трубежем, Сеймом і Сулою, а вали над Стугною і коло Переяслава. Розміщення цих укріплень показує, що небезпека печенізького наїзду була безпосередньою для Переяслава, а почасти й для самого Київа.

Що київська держава не провадила зачіпної акції з Печенігами, хоча й мала тоді сили до того, пояснюється це тим, що київська держава була занята також західними справами, де настали несподівані зміни. Вельми важним фактом було те, що в західнім сусідстві київської держави повстала нова славянська держава, яка дістала назву польської. Про початки її знаємо ще менше ніж про початки київської держави. Вона виходить з перед-

історичної темряви коло 960 року, за князя Мешка I. і несподівано за його наслідника Болеслава Хороброго приходить до значної сили й розширяє свої границі. Але київська держава показалася наразі активнішою, ніж Польща. Під 981. роком записано в нашій найдавнішій літописі, що Володимир прилучив Червенські городи, себто частину нинішньої Галичини, до своєї держави; а не виключене, що ці городи стояли в якійсь політичній звязи з Польщею. Є також звістка, що Володимир Великий ходив глибоко походом на Польщу, мабуть аж до границь Великої Польщі. Та й взагалі між Володимиром Великим і Болеславом Хоробрим не було приятних відносин, а причиною цього були спори за граничні території. Не допомогло навіть те, що син Володимира Великого, Святополк, оженився з донькою Болеслава Хороброго. Між сусідніми володарями була далі неприязнь, і Болеслав вязався зі Святополком проти Володимира.

Такі непевні сусідські відносини не були корисні для київської держави, бо крім східного фронту треба було мати на увазі також і західній. Всеж таки на західнім фронті видко було перевагу по боці Володимира Великого. Володимир Великий побив також Ятвягів і посунув границі своєї держави аж по границі краю Прусаків. До його держави належала також нинішня Закарпатська Україна так, що київська держава сусідувала за Карпатами з угорською державою. Але й на третім фронті, візантійським, київська держава показалася поважно. Тут зайшла дуже важна подія, яка мала рішачий вплив на дальшу історію київської держави.

Русько-візантійські взаємини і прийняття християнства.

Київська держава була звісна тоді у Візантії під назвою „Руської“ держави, бо імя „Русь“, яке первісно прикладалося тільки до Полянської землі, набирало ширшого значіння відповідно до того, як київська держава поширила свої границі. Там було також добре звісне, що київські князі розпоряджали поважною військовою силою і особливо варязькими дружинами. Наслідком того Русь представлялася поважним політичним чинником і візантійські політики брали її все в рахубу при своїх політичних комбінаціях. Саме в тім часі, коли київська держава прийшла до великої могутности за Володимира Великого, візантійська держава опинилася в критичній ситуації. Проти цісаря Василя II вибухло в Малій Азії повстання, на чолі якого станув Бардас Фока, свояк попереднього цісаря. Повстання було дуже грізне, бо Фока зближався походом до Босфору. В такій критичній ситуації звернувся цісар до Володимира Великого з просьбою прислати йому військову поміч. Для Володимира була це дуже добра нагода, бо він міг навязати тісніщі зносини з Візантією, на тім йому дуже залежало. Зв'язь із Візантією, і особливо зв'язь із цісарською династією могла дуже багато спричинитися до здобуття значіння і поваги у вищих київських кругах. І тому Володимир зажадав в замін за поміч, що її мав дати, сестру цісаря собі за жінку. З початком 988 року прийшло між обома дворами до договору. Володимир мав вислати поміч, а цісар мав вислати сестру Анну до Київа, з тим, що Володимир мав охреститися. Володимир додержав слова, вислав військову поміч і вона

рішила долю цісаря Василя II. Повстання здушено цілковито. Але візантійський цісар не вислав таки Анни до Володимира. Це й було причиною, що князь Володимир увійшов з військом на Крим і забрав грецьке місто Херсон. Це була болюча страта для Візантії, бо Херсон був важним торговельним містом і посередником у русько-візантійській торгівлі. Наслідком того сестру цісаря Анну вислано чим скорше на Крим, де вона стала жінкою охрещеного вже тоді Володимира (988). Між Володимиром і Василем прийшло тоді до цілковитого порозуміння, на підставі якого Володимир віддав назад Херсон Візантії.

Посвоячення з цісарською родиною мало для князя Володимира велике значіння. Не тільки його особа, але взагалі княжа власть у Києві дізнала вивищення. Княжа власть стала тим самим міцністю і здобула авторитет, яким не могла похвалитися ні одна родина з давних місцевих князів, які могли мати претенсії стояти на рівні з київським князем. Політичне значіння мав також факт уділення помочі київським князем Візантії. Це була реабілітація мілітарної сили київської держави перед Візантією, яка передтим завдала поразку князю Святославу Хороброму.

Але найбільше й епохальне значіння мав факт прийняття християнства князем Володимиром Великим. Бо хоча християне були вже й перед 988 роком у київській державі і можливо навіть, що князь Аскольд був також християнином, так само, як княгиня Ольга, одначе щойно тепер зачало розширюватися християнство скрізь по цілій київській державі. Князь Володимир дуже ревно заходився коло його поширення, зміркувавши, що в християнстві, а саме в церкві, яка являлася дуже добре збудованою організацією, може мати княжа власть

дуже міцну й певну підпору. В звязку з тим заходився Володимир коло основиування шкіл. Школи мали давати освіту, але разом з тим виховувати покоління на християнській підставі в духу прихильнім для княжої влади, для родини Руриковичів. Тим способом побіч церкви і цей другий чинник, школа, прийшов в підмогу княжій влади. Поки що освічених людей з поміж місцевого населення ще не було, але вже за панування Володимирового сина Ярослава Мудрого київським митрополитом став Українець Іляріон.

Прийняття християнства від Візантії рішило, що східно-славянські народи увійшли у тісну звязь з візантійською цивілізацією. Але разом з тим руська держава стала ізольованою від латинського західного світа. І коли між Русю і Польщею були граничні суперечки й війни, то факт, що Русь пішла по візантійським шляху в цивілізації, а Польща по західнім ще більше причинився до поглиблення відчуження цих двох політичних організмів. На разі Русь більше зискала з того, що пішла візантійським шляхом, ніж Польща, бо візантійська цивілілізація була тоді далеко вища від західної, але пізніщі часи показали що инше. Невідрадным було тільки те, що кочовики, занявши Чорноморські степи, відсували київську державу від Чорного моря і тим самим ослаблювали політичну звязь Русі з Візантією.

Володимир Великий умер в 1015 році. Последні роки його панування були затемнені повстанням найстаршого сина Святополка проти батька. Яка була причина цього повстання, не знати. Можливо, що Святополк догадувався, що батько не його, а иншого з синів готував на свого наслідника. Такі або подібні мотиви могла мати опозиція й другого Володимирового сина, Ярослава, що був поставле-

ний в Новгороді. Заносилося навіть на війну й тільки смерть Володимира зробила цю війну безпредметовою.

Володимир міцно поставив державу і опер її між иншим також на династичнім принципі. Під цим оглядом він нагадує цісаря Отона I. Але як у Німеччині, так і на Русі, династичний принцип не дописав. Замість стати лучником поодиноких частин держави Руриковичі зачинають між собою воювати і наражувати щойно викінчену будову київської держави на розбиття. Справа зі Святополком і Ярославом не мала ще тоді більшого значіння. Власть князя Володимира удержалася в усій своїй повноті, але ці факти були немов вістунами того, що мало статися пізніше.

Друга війна між Руриковичами. Західна політика Ярослава Мудрого. Війна Ярослава з Мстиславом. Розбиття Печенізької Орди. Похід на Царгород.

В хвилі смерти Володимира Великого тільки Святополк був у Києві, бо князь Борис, який останніми часами перебував у Києві і якого батько мабуть готував на свого наслідника, не зважаючи на його молодший вік від инших братів, був на печенізьким фронті й на вість про смерть батька вертав на чолі війська до Києва. Дуже можливо, що Борис приготовлявся засісти на княжій столі в Києві, бо тим пояснюється дуже добре його гострий конфлікт зі Святополком, який скінчився убійством Бориса на приказ Святополка. Святополк вислав убійців і на двох других братів: Гліба й Святослава, і, здавалось, міцно засів на київській столі. Але проти нього виступав Ярослав, що мав у

руках Новгород. На чолі славянського і варязького війська вирушив Ярослав проти Святополка 1016 року. В такій рішучій хвилі Святополк запросив собі на поміч Печенігів і разом з ними став до битви з Ярославом під Любечом 1016 р. Битва скінчилася поразкою Святополка і його союзників Печенігів. Ярослав заняв тоді Київ, а Святополк утік до Печенігів, а звідтам до свого тестя польського князя Болеслава Хороброго. Тепер прибрала війна ширші розміри, бо Ярослав I Мудрий звязався з цісарем Генриком II і оба вдарили на Польщу з обох боків. Але акція Ярослава не показала якихось більших результатів, бо крім здобуття якогось одного польського міста похід на Польщу не мав ніяких користей. Рішуча хвиля настала щойно тоді, як Болеслав Хоробрий погодився з цісарем Генрихом II. Розвязавши собі тим способом руки, Болеслав підняв тепер похід на Ярослава. Зібравши значне військо, він вирушив разом з Святополком на Волинь. Рівночасно Печеніги мали від полудня вдарити на Київщину. Ярослав став з своїм військом, у якому було багато Варягів, над Бугом під містом Волинем. Там сталася у 1018 році битва, яка скінчилася цілковитою поразкою Ярослава. Тепер союзникам була відкрита дорога на Київ і туди пішов Святополк з Болеславом. Київ капітулював і Святополк I знову засів на княжій столі.

Тим способом Святополк при помочи польського князя добився назад влади в Києві, але за те мусів дуже дорого заплатити. Часть західно-українських земель, а саме так звані Червенські Города, себто західну часть Волиня і мабуть нинішню Галичину відступив він своєму тестеві. Зі становища чисто династичного це не було щось незвичайне, бо ж Пястович, Болеслав був у родинній зв'язу

зи з Руриковичем, Святославом, але всеж таки це означало, що київська держава понесла на заході територіальну втрату на користь польської держави.

Але Святополк не довго тішився своїм пануванням. В 1019 році Ярослав Мудрий, що втік був до Новгороду, зорганізував собі упять військо й вирушив на Київ. Неприготований на те Святополк утік знову до Печенігів і разом з ними вирушив на Ярослава. Над Альтою прийшло в 1019 році до рішальної битви, яка скінчила побідою Ярослава. Святополк утік до Польщі, але не діждавшись другий раз помочі, вмер там чи десь навіть у Чехії. Ярослав Мудрий став другий раз княжити в Києві.

Його панування дуже пригадує панування Володимира Великого як що до зовнішньої, так і що до внутрішньої політики. У зовнішній політиці бачимо так само, як у Володимира, велику активність на заході і оборонну акцію на сході. Активно виступає Ярослав також супроти Візантії. Але заки Ярослав взагалі міг звернутись до зовнішньої політики, він мусів ще поладнати свої відносини до деяких руських земель. Ми кажемо „руських“, бо всі ці східно-славянські землі належали були за Володимира Великого, бодай якийсь час, до руської держави Руриковичів. Але вже при кінці панування Володимира у деяких землях зачали дуже гостро відзиватися сепаратистичні змагання. Це видко особливо в Новгороді, де Ярослав не мав охоти слухати батька й хотів управляти новгородською землею зовсім незалежно від Києва. А коли Святополк I став київським князем, то напевно сепаратистичні змагання зміцніли ще більше. І цим почасти треба пояснити завзятість Святополка в убиванню своїх братів. Йому не вдалося зєдинити

всієї „руської“ землі в своїх руках, але всеж таки, усунувши зі світа трьох братів, Святополк посунув справу збирання „руських“ земель наперед, маючи в своєму посіданню велику територію. Ярослав I, усунувши Святополка з Києва, став володіти ще більшою територією, бо за нього й новгородська земля упряць звязалася з Київом. Таким чином зібрав Ярослав у своїх руках усі українські землі з виїмком Червенських городів і Тмутороканя, а крім того північні, пізніщі московські землі ростовську, сусдальську й новгородську. З пізніщих білоруських земель мабуть Смоленськ теж до нього належав. Тільки Полоцьк мав свого осібного князя. З Полоцьком прийшло насемперед до війни, але остаточно Ярослав I занехав свої анексійні пляни й зіставив у Полоцьку давнього князя. Грізніше представлялася справа з тмутороканським князем Мстиславом, молодшим братом Ярослава I. Цей Мстислав, користаючи з того, що Ярослав I був зайнятий на заході, вийшов зі свого Тмутороканя і заняв цілу сіверську землю в 1023 р. Але Ярослав I зібрав військо і вирушив проти Мстислава. Під Листвином, недалеко Чернигова, прийшло до битви, яка скінчилася побідою Мстислава. Зараз по тім брати погодилися. Мстислав дістав усі землі на схід від Дніпра, а всі інші руські землі зісталися Ярославови. Про панування Мстислава не маємо ніяких відомостей. Знаємо тільки те, що він воював із кавказькими Ясами (Осетинами) і що Ярослав I спомагав тоді брата. А в тім, можемо догадуватися, що Мстислав провадив досить багато воєн то з кавказькими народами, то з Печенігами, а може також з Торками й Половцями, які посувалися тоді на захід. Смерть його в 1036 віддала дальшу оборону руських границь від сходу в руки Ярослава I.

Тимчасом Ярослав I, провадив активну політику на заході. В Польщі сталися тоді дуже важні зміни. Болеслав I. вмер у 1025 році, а за його сина і наслідника Мешка II Польща опинилася в прикрому положенню. Від заходу сдарили на неї німецький цісар, чеський князь і данський король і поробили територіяльні здобутки на польських землях. І от саме тоді вдарив на Польщу й князь Ярослав Мудрий з метою відобрати червенські городи. Були тоді два походи на Польщу: один у 1030 і другий в 1031 році. Червенські городи відобрано зараз у першій поході, а в другій поході дуже попустошено польські землі, забрано багато добичі і невільників. Тим всім поділився Ярослав з Мстиславом, який брав участь у другому поході на Польщу.

Крім воєн з Польщею провадив Ярослав Мудрий також війну з Естами, здобув Естонію і заложив там місто Юріїв (Дорпат). Здобуття цієї території мало не тільки політичне, але торговельне значіння, бо це було забезпечення торговельного шляху, що йшов з Чорного моря до Балтійського.

В 1038 році провадив Ярослав I війну з Ятвягами, а в 1040 році з Литовцями. Обі війни мали на цілі приборкати Ятвягів і Литовців, які непокоїли сусідні руські землі.

В 1040—1041 рр. відбув Ярослав знову похід на Польщу, мабуть на прохання князя Казимира I, який був посвоєчений з Ярославом (сестра Ярослава була за Казимиром). Це було роблено в порозумінню з римсько-німецьким цісарем Генрихом III, який теж допомагав Казимирові в його змаганнях удержатися на княжій столі в Польщі. Був це отже другий вже союз між Німеччиною і Русю і він осягнув своє. Ярослав I розбив мазовецьке повстання і побив Мойслава, що оголосився князем

Мазовша. В Польщі став князем Казимир I завдяки інтервенції київського князя і римсько-німецького цісаря.

Таким чином західна політика князя Ярослава виказала рішучі успіхи. Київська держава відзискала назад західно-українські краї, що їх втратила була хвилево по смерті Володимира Великого. Немаловажним фактом було також здобуття Естонії і поразка Ятвягів та Литовців. В цих кількох подіях виявляється перевага київської держави на цілому західному фронті.

Величне становище тодішньої київської держави видно одначе не тільки на заході, але також на сході. Там ішла боротьба з Печенігами, тягар якої лежав мабуть на плечах князя Мстислава. Але саме в році смерті Мстислава настали рішачі події. Печенізька орда, натискана зі сходу степовими ордами Торками і Половцями — показала ще на стільки енергії, що зі значною силою підступила під Київ. Це був найбільше сміливий напад Печенігів на центр руської держави. Під Києвом прийшло в 1036 році до великої, цілоденної битви, яка скінчилася цілковитим розбиттям Печенізької Орди. Доля Печенігів була рішена, вони втекли за Дунай, і київська держава позбулася цього небезпечного сусіда.

З 1036 роком перестали Печеніги існувати для історії київської держави. Кількадесятилітнє їх перебування на чорноморських степах далось дуже у знаки київській державі. Їх інвазія на чорноморські степи знищила тут українську колонізацію на довгі часи, бо аж щойно в ХІХ. столітті ці степи знову заселилися українською людністю, а безпереривна боротьба з Печенігами ослаблювала значно силу київської держави. Всеж таки київська держава показала міцністю від Пече-

нізької Орди. Битва під Києвом з 1036 означає перемогу держави вищого типу, якою була київська держава, над примітивною Ордою. Схід Європи був уратований перед елементом, що вязався зі степовою Азією.

Політичні взаємини між київською державою і Візантією опиралися і за часів Ярослава I на торгівлі. Не зважаючи на те, що Печеніги розсілися на Чорноморських степах і робили дуже небезпечним торговельний шлях, що йшов долішнім Дніпром, торгівля між Києвом і Візантією все таки існувала далі. Купці з руської держави приїздили не раз до Царгорода й тут були не конче прийнятими гостями для тамошнього купецтва, яке бачило в них не вигідних конкурентів. Дуже можливо, що наслідком того руські купці натрапляли в Царгороді на різного рода перешкоди в свободній торгівлі. І саме тим тільки можна собі пояснити той факт, що князь Ярослав Мудрий підняв в 1043 році похід на візантійську державу на взір того, як це зробив був князь Олег та Ігор. Безпосереднім товчком мало бути убиття одного руського купця в Царгороді. Ярослав Мудрий зібрав велике військо і як оповідають, на 400 човнах вислав його під Царгород. Облога була серйозно подумана, бо атаки мали йти не тільки від сторони моря, але також і від суші, де висіла частина руського війська. Але облога не пощастила. Греки вислали свої кораблі, а „грецький огонь“ поробив спустошення на руських човнах. Про дальшу облогу не могло бути мови тим більше, що й на суші військо дізнало поразки. По тім сухопутне військо всіло на човни і ціла акція скінчилася відворотом до дому.

Похід на Царгород у 1043 був останнім походом київських князів на візантійську державу.

Побіда Візантійців показала, як багато відпорної сили мала в собі стара й міцно зорганізована візантійська держава. Це були часи найбільшої могутності Візантії. Не довго опісля зачався її повільний, але рішучий занепад. Київська держава теж стояла тоді на верху своєї могутності, але й тут зачався в десять років по цім поході, зараз по смерті Ярослава Мудрого в 1054 р., політичний занепад. Це й було причиною, що київські князі не здобулися вже ніколи на похід на візантійські землі.

Але тоді ніхто не міг ще передбачити цього занепаду. Київська держава стояла ще міцно, а її княжа династія уважалася могутною династією. Це видно було з того, що князівські династії європейських держав увіходили в споріднення з династією Руриковичів. І так Руриковичі були споріднені з німецькими князями, із французькими королями, бо донька Ярослава I Анна вийшла за французького короля. Так само були споріднені Руриковичі зі скандинавськими й угорськими королями. Таке численне споріднення було наслідком численности родини Руриковичів. Ці династичні звязки причинялися, розуміється, до деяких політичних користей, напр. вербовання на службу скандинавських Варягів, й можуть нагадувати династичні звязки з пануючими родинами в Європі численних німецьких пануючих родин у ХІХ столітті.

Найбільше значіння мала, розуміється, звязь київської держави з Німеччиною. Польська справа була лучником цих обох держав. Звязь київської держави із середньою Європою показала, що київська держава вийшла зі свого ізольованого становища й зблизилася до решти Європи.

Поділ держави Руриковичів. Розбиття Торків 1060 р. Війна з Половцями 1061 і 1068 р. Заворушення в Києві 1068 р. Вигнання Ізяслава I з Києва і його поворот. Святослав II і Всеволод I.

Умираючи обділив Ярослав Мудрий своїх сімох синів тими руськими землями, що були безпосередно під його пануванням. Наслідком того в хвили смерти Ярослава Мудрого ділилася держава Руриковичів на сім частин, а крім того в деяких землях панували ще мабуть князі з інших династій. Напевно знаємо це про землю Вятичів. Цей поділ не був нічим новим, бо вже й перед тим київська держава бувала поділена між Руриковичів. Так було по смерти Святослава Хороброго і по смерти Володимира Великого. Але цим разом поділ з 1054 року мав остільки більше значіння, що від того часу вже ніколи держава Руриковичів не була зєдинена в одних руках. Замість єдності в одній особі настала тільки єдність в династії. Династія Руриковичів була цим найважливішим ланком між руськими землями.

Поодинокі паї склалися з двох-трьох земель, але так, що звичайно пай не лучив в собі земель, що сусідували територіяльно з собою. Географічний чинник був цілком знехтований і тому ті паї, що їх установив Ярослав Мудрий, не мали підстав, щоби на них могли витворитися осібні держави. А в тім, поділ був взагалі випадковий і не тривалий. Зараз у найблизших роках настали зміни, а протягом панування у Києві трьох Ярославичів: Ізяслава I, Святослава II і Всеволода I (1054—1093) змін тих було більше. Київ мав усе начальне місце, але при цих поділах вязано його з ріжними землями: то з Новгородом, то з Волинем, то з

Черниговом. В цьому не було ніякої системи.

Попереплітання посілостей Руриковичів мало такі наслідки, що вязало Руриковичів із собою одними й тими самими інтересами. І так напр. три старші Руриковичі були однаково зацікавлені в боротьбі зі степовиками; Ізяслав I тому, що мав київську землю, Святослав II тому, що мав Чернигівщину й Тмуторокань, а Всеволод I тому, що мав у своїх руках також і Переяславщину. І цій саме обставині належить завдячити, що три брати виступили спільно до боротьби з Торками. Боротьба була рішуча, а підняли її Руриковичі в 1060 році. Це була перша агресивна боротьба Руриковичів зі степовиками. Вона скінчилася цілковитим розбиттям торської орди. Частина цієї Орди утікла на захід, аж за Дунай, частина увійшла в склад нової, половецької орди, а врешті частина осіла в руських землях; ними скольонізовано полудневу Київщину, Чернигівщину та східну Галичину.

Але цим ще справа зі степовиками зовсім не була розв'язана. Навпаки, тепер настали навіть гірші часи для українських земель. На місце Торків прийшла далеко міцніша орда Половців, яка вже зараз у 1061 році напала на Переяславщину. Цим роком зачалася безпереривна й тяжка боротьба з Половецькою ордою. Всеволод I став обороняти Переяславщину, але сили його були за слабкі й він був побитий. Що Половці використали свою перевагу й спустошили Переяславщину, а може ще які краї, це певно. Всеж таки головний їх напад наступив щойно в 1068 році. Тоді напали Половці знову на Переяславщину. Але цим разом не зів'язався Всеволод сам, а оба брати: Ізяслав I і Святослав II прийшли йому на поміч. Але й цим разом не пощастило, Над Альтою в 1068 р. дізнали Руриковичі поразки від Половців.

Це був доказ, що Половецька Орда є дуже небезпечним сусідом. Зараз по цій своїй побіді кинулися Половці на Київщину і спустошили край по обох боках Дніпра. Не маємо дальших відомостей про половецькі походи, але напади напевно були, тільки тому, що не мали надто грізного характеру, наша літопись про них не згадує. Грізніщими вони стали знову коло 1090 року.

Поражка над Альтою мала безпосередні наслідки для самого Київа. Між князем Ізяславом I і Киянами не було чомусь порозуміння. Програна битва з Половцями ще більш ослабила авторитет князя. Населення Київа рішило само далі боротися з Половцями, просило тільки в князя зброї. Ізяслав I не мав охоти видавати зброю, правдоподібно тому, що боявся, що ця зброя може бути звернена проти нього. Це ще більше роздратувало громаду. Вона поставилася грізно до князя, а тоді Ізяслав утік з Київа разом зі своїми боярами. Юрба кинулася тоді визволяти в'язнів, що їх посадив у темниці Ізяслав I, а передовсім увільнила з в'язниці полоцького князя Всеслава, що його там посадив Ізяслав, побивши його у війні і забравши його полоцьку землю. Віче проголосило Всеслава I київським князем 1068 р. Це була перша революція у Київі, яка спровадила зміну особи на князівським столі.

Але на цьому не скінчилося. Ізяслав I утік до Польщі і діставши в польського князя Болеслава Сміливого поміч вирушив у 1069 році на Київ. Похід удався щасливо. Всеслав утік до свого Полоцька, а Ізяслав разом із Болеславом увійшли до Київа. Повторилася та сама історія, що за часів Святополка I. Ізяслав I став київським князем завдяки польській підмозі. Його союзник зістався кілька місяців у Київі, може на просьбу Ізяслава I, який

тим способом хотів забезпечити себе на київському столі. Але побут польських військ викликав невдоволення у Киян, і дійшло до того, що Кияне зачали мордувати дружину польського князя. Це, а також заворушення у Польщі, було причиною, що Болеслав Сміливий покинув Київ і вернув у Польщу. По дорозі одначе забрав, певно за згодою Ізяслава I, „Червенські городи“ подібно, як це зробив колись Болеслав Хоробрий.

Та панування Ізяслава I. і цим разом не було довге. В 1073 оба молодші братя Святослав і Всеволод виступили оружно проти Ізяслава і вигнали його з Києва. Ізяслав знову утік до Польщі, шукав там, опісля у Німеччині і навіть у Римі помочі для себе, але довший час це йому не вдавалося. А тимчасом у Києві володів князь Святослав II. (1073—1076), поділившись землями Ізяслава I. з братом Всеволодом. Становище Святослава II. мусіло бути досить міцне, коли й польські князі не мали охоти втручатися у спір між Руриковичами. Щойно по смерті Святослава II., заки Всеволод I міг уміцнити своє панування у Києві, вирушив Ізяслав із польським військом на Київ в 1077 році. Йому пощастило і він засів на київському столі і вдержався тут аж до своєї смерти 1078 року.

По нім став київським князем його молодший брат Всеволод I (1077—1093). В руках Всеволода знайшлися крім Києва — Смоленськ, Чернігів, Переяслав і на півночі Поволже. Це був комплекс земель злучених територіяльно з собою і це розуміється, давало більшу силу ставовищу Всеволода I. Виходило, що східна Україна, часть білоруських і пізніщих московських земель була в руках київського князя. Не належали до нього західні українські землі, з яких особливо Галичина зачинала ставати самостійним чинником і тратила

давнішу тісну звязь із Київом. До неї належали також Червенські городи, які на довго були при Польщі, як їх забрав був Болеслав Сміливий. При кінці панування Всеволода I стали знову грізніщими Половці так, що треба було подумати про якусь більшу акцію в цьому напрямі. Але до цього тоді не прийшло і половецька справа стояла далі на дневнім порядку політики київських князів.

Часи панування трьох Ярославичів від 1054 до 1093 р. показують, що в зовнішньому становищі київської держави зайшли вже тоді деякі зміни. На сході стояла Русь у безпереривній боротьбі з Половцями, і хоча боротьба ця не була ще рішена ні на один бік, ні на другий, одначе видко було, що Половці здобували перевагу тим, що Чорноморські степи взяли таки зовсім у своє посідання, витискаючи звідти осілий славянській елемент. Це й показало свої наслідки у русько-візантійських відносинах. Між Русю і Візантією нема вже таких тісних взаємин, як давніше. Торговельні зносини мусіли дуже потерпіти наслідком половецької інвазії. Удержувалися ще тільки родинні звязки між Руриковичами й візантійським двором. Недобрим знаком було й те, що польські князі втручалися у спори Руриковичів. Це було зовсім инакше як за часів Ярослава Мудрого, який інтервенював у Польщі. Польща тимчасом трохи сконсолідувалася, хоча все ж таки в справі „Червенських городів“ мусіла поступитися на користь Руси.

Київська держава за часів Святополка II (1093—1113), Володимира II Мономаха (1113—1125), і Мстислава I (1125—1132).

Політична система в київській державі за часів трьох Ярославичів полягала на тому, що три Я-

рославичі, які володіли найбільшими територіями мали перевагу над іншими князями. По смерті третього Ярославича Всеволода I ситуація змінилася остільки, що замість трьох тепер тільки двох мало перевагу, а саме київський князь Святополк II і переяславський князь Володимир Мономах. Побіч них увіходить ще в рахубу Галичина, де стала княжити лінія Ростиславичів. Цей дуалізм перешкаджав розуміється, тому, щоби руські землі могли зеднатися в руці одного володаря, але всеж таки він впливав на те, що держава Руриковичів не розпалася вже тоді на осібні часті, які стали би жити зовсім самотійно, під політичним оглядом. Найкорисніше представлялася територія, що нею володів Святополк II, бо вона представляла одностільну територію. Побіч Київщини, себто давньої Полянської і деревлянської землі, дісталися під панування Святополка II. Волинь і турово-пинська земля. Київ був таким чином звязаний із західними українськими землями, а по часті з Білою Русю. Ще корисніше представлялася справа по смерті Святополка II, коли на київськiм столі засів Володимир II Мономах. — Тоді всі українські землі з виїмком Галичини і Чернигова опинилися в руках Мономаха, а крім того належала до нього ще часть білоруських земель (Смоленск) та землі північно-руські (Поволже і Новгород). Взагалі часи Володимира II та його сина, київського князя Мстислава I (1126—1132) були послідніми, коли можна було ще думати, що руська держава зістанеться великою державою з осередком у Києві.

Дуже важним питанням було те, як розв'яжеться справа спадковості князів у руських землях, бо від цього єдність або поділ Руської державу залежала й у певній мірі. Ця справа була за часів Ярославичів нев'ясненою, і тому між Рури-

ковичами йшли спори й війни за посідання руських земель. Справу рішала сила і тому не було рівномірності в поділі земель між Руриковичами. Одні князі мали більше земель, інші тільки одну, а були й такі, які не мали зовсім ніякої землі. Це були так звані тоді „ізгої“. Ціллю ізгоїв було не допустити до усталення стану посідання Руриковичів з їх кривдою і тому вони часто піднімали боротьби, закликаючи собі на поміч навіть Половців. Певну зміну впровадив зїзд князів у Любечі 1097 року. Там було постановлено, що в усіх князівствах, навіть у київським, має бути придержувана засада спадковости при обсаді князівських столів.

Засада спадковости мала на цілі положити кінець родинним сваркам між Руриковичами, але цього вона не осягнула, бо ці сварки й війни не спинилися, а від смерти Мстислава I 1132 р. набрали ще більше інтензивности. Замість цього засада спадковости причинилася до сепарації деяких земель. З часом у поодиноких землях потворилися із ліній Руриковичів осібні княжі родини, які чим далі тим більше сепарували себе і від інших династій та тісно зросталися із своїми землями. Це було видко найсамперед у Галичині. Там панувала від 1085 року Руриковичівська лінія Ростиславичів, яка засідала в трьох галицьких князівствах: Перемишлі, Теробовлі і Звенигороді. Добре загосподарована, бо не наражена на напади степовиків, галицька земля представляла одно з найміцніщих князівств у системі руських земель-князівств. Але власне тому вона була наражена на війни з волинськими князями, які хотіли забрати Галичину для себе. Небезпека з цього боку збільшилася тоді, як Волинь дісталася в руки київського князя Святополка II. Його політика, що мала на цілі „збирання руських земель“, не минула й Галичини. Святополк

II. зв'язався з Уграми против Ростиславичів. Але Ростиславичі, на чолі яких стояв перемиський князь Володар, теж подбали про союзника. Вони прикликали на поміч Половців. Коли угорське військо увійшло до Галичини, Володар разом із Половцями розбив цілком Угрів 1099 року під Перемишлем.

Ця битва мала дуже велике значіння для дальшої історії Галичини. Вона не тільки змусила Угрів покинути всякі претенсії до Галичини, але разом з тим знівечила пляни київського Святополка II що до прилучення Галичини до комплексу центрально-українських земель, які гуртувалися біля Києва. Від того часу Галичина зісталася під політичним оглядом самотійною землею, а це було початком політичного розламу українських земель на західну й східну Україну, яка виступила виразно в слідуєчій історичній добі, що зачалася по смерті київського князя Мстислава I 1132 року.

Далеко менше політичної самотійности виказала Північна Русь. Крім Новгороду ні одна з тамтих земель не могла здобути більшого значіння. Це показалося за князя Володимира II Мономаха, який змусив князя Вятичів з місцевої родини доплачення данини. Полишення осібного князя Вятичам було не так наслідком сильного становища вятицьких князів, як радше слабого зацікавлення землею Вятичів з боку київських князів.

Добу від 1093 року до 1132 можна вважати за переходовий період від давніших часів до новіших. Тоді зачали показуватися нові характеристичні прояви, які виразно виступили щойно в слідуєчій історичній добі. Таким проявом було впровадження спадковости в руських князівствах. Але були ще й інші прояви, що зв'язалися опісля з пізнішими подіями. Таким проявом, вістуном нових подій був погром княжих урядовців і Жидів у Києві зараз по

смерти Святополка II 1113 року. Це були заворушення з соціальним підкладом. Причиною їх мали бути надужиття княжих урядовців і економічні махінації Жидів. Участь у погромах взяла низша суспільна кляса. Цей рух мусів бути досить небезпечним і готов був звернутися проти всіх багатих кляс. Це дуже добре бачила київська багата аристократія і тому вона прикликала на княжий стіл переяславського князя Володимира II, сподіваючися знайти в ньому сильну руку на пролетарські розрухи. Не перошкоджувало цьому те, що по Святополку II зістали сини, які, відповідно до ухвал у Любечі з 1097 року, мали право до київської землі. Володимир Мономах став київським князем від 1113 до 1125 року.

Імя Володимира II Мономаха звязане з, дальшою частиною „Руської Правди“, яка редагувалася за його часів і в яку входили також зовсім нові закони. І так увійшов тут між иншим закон, який означував висоту побираних відсотків від позиченого капіталу. Видко, що революція з 1113 року, хоча й придушена певно київською аристократією та князем Володимиром II Мономахом, всеж таки не проминула без сліду.

Війна з Половцями. Західна політика Руриковичів. Перервання політичних зносин із Візантією.

Побіч справи будови київської держави, а саме питання, чи київська держава зможе знову зєдинитися, чи розпадеться на частини, які стануть осібними державами, стояло ще питання: як розвяжеться боротьба київської держави з Половця-

ми. Це питання набрало гострого характеру особливо від поразки трьох Ярославичів у битві над Альтою в 1068 р.

З Половцями йшла боротьба без перерви, бо вони дуже часто нападали на руські землі. Їх напади стали особливо грізними в 1092–1093 рр. Дійшло до того, що Половці заганялися вже аж в найблизші околиці Київа і дуже їх пустошили. Нічого не допомгло, що київський князь Святополк II і чернігівський Володимир II Мономах виступили з більшою силою проти Половців, бо над Стугною дізнали вони від Половців поразки. Не було іншої ради, як окуплюватися Половцям, а Святополк II оженився навіть з донькою половецького хана, щоби тільки маги з їх боку спокій. Але й це не допомгло, бо зараз на другий рік Половці знов напали на Переяслав і навіть на Київ, де спалено було тоді Печерський монастир, 1095 року. Ціле Поросся опустошило тоді цілковито.

Внутрішні справи між самими Руриковичами були причиною, що ані Святополк II, ані Володимир Мономах, які були завдяки положенню своїх земель найбільше зацікавлені в половецькій справі, не могли підняти рішучої акції що до Половців. І тому щойно в 1103 році під проводом Володимира II Мономаха прийшло до офензиви проти Половців. Офензива скінчилася щасливо, а найважнішим її здобутком було те, що відірвано від Половців давніх Печенігів і Торків. Це не закінчило, розуміється, війни і в 1105—1110 рр. Половці далі нападали на руські землі. В 1107 році їх побито знову, але чогось рішаючого в цьому не було. Щойно в 1111 році піднято велику офензиву на Половців. Над Сольницею, притокою Донця з правого боку, прийшло до великої битви, яка скінчилася цілковитим погромом половецьких сил. Ця офензива з 1111 р.

рішила на довший час відношення Половців до київської держави. Половці притихли, перестали непокоїти руські землі і пересунулися за Дін, але коли спробували знову нападати, то київський князь Мстислав I побив їх десь коло 1130 року.

Таким чином кількадесятьлітня боротьба київської держави з Половецькою Ордою скінчилася перемогою культурнішої держави. Четверта турецька Орда, хоч не була так основно розбита київською державою, як три попередні: хазарська, печенізька і торська, то всетаки рішальною ролі в дальшому розвитку політичних обставин на сході Європі вже не могла мати. Київська держава показала більше сили, ніж примітивна Половецька Орда. Вона навіть стала втягати в свою територію давніх своїх противників, беручи їх на свою службу. Так зроблено з Печенігами і Торками, які піддалися Русі й яких поселено на пограничних зі степом землях бажаючи мати з них елемент, здатний до оборони.

Коли на сході київської держави рішались такі вельми важні події, то на західних її границях були часті боротьби між Руриковичами, а особливо галицькими Ростиславичами і польськими Пястовичами. Однак всі ці боротьби не мали більшого політичного значіння, а були звичайними пограничними війнами. Не зважаючи на те, що в цих боротьбах брали участь тільки західно-українські князі, тимчасом, як Польща була ще тоді зєдиненою державою, переваги не було видно на ніякій боці. Політична границя йшла менше-більше разом з етнографічною, проходячи на заході від Сяну, недалеко від Висли. Тільки на полудневім заході, за Карпатами, держава Руриковичів поступилася на користь угорської держави. Закарпатська Україна дісталася під панування Угорщини. Коли це сталося

не знати, але десь у часі перед битвою під Перемишлем 1099 року, а може саме коло того часу. За часів Мстислава I були також війни з Литвою і Ятвягами, викликані їх нападами на руські землі.

Політичні взаємини з Візантією перервалися з того часу, як Половці заволоділи чорномоськими степами. Занята своїми справами київська держава не могла зачіпати сусідів. А в тім давнього політичного розмаху київської держави з часів Ярослава Мудрого тай з давніших тепер вже не було. Безпереривна боротьба Руси зі степовиками показала свої некорисні сліди в життю київської держави, незважаючи на те, що боротьба зі степовиками йшла поки що для Руси удачно. А візантійська держава, яка в першій половині XI століття дійшла до могутности, як за своїх добрих часів з VI століття, не брала в рахубу Руси, бо її політика була звернена в инший бік, а не на північні побережжа Чорного моря. Заняття подунайських городів Володимиром Мономахом могло створити ближші політичні взаємини, але цей здобуток був утрачений. Виразним доказом зміни ситуації в русько-візантійських відносинах було те, що у візантійським війську чим раз менше бувало руської дружини, і так само мало було вже там Варягів. Коло половини XI ст. у візантійському війську не було вже ні тих, ні других.

Географічні обставини й київська держава в часі від 988 до 1132 р. Населення, колонізація. Етнічний склад держави. Побут населення.

Світове положення київської держави було в цій історичній добі остільки корисне, що візан-

тійські краї і краї арабського каліфату далі визначалися високою цивілізацією і тому їх близьке положення до київської держави могло корисно віділовувати на її. Але під цим оглядом настала зміна остільки, що зносини з арабськими краями перервалися були вже в цій добі наслідком інвазії Печенігів, які відтяли київську державу від Каспійського моря. Про походи київських князів на Каспійське море не могло тепер бути мови. Зісталася одначе Візантія, і з нею київська держава стояла в тісних зносинах особливо за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Але зміна була ще в цьому, що полуднево-західня Європа зачинала робити поступи в своєму цивілізаційному розвитку й ставала новим важним цивілізаційним округом. З цього нового цивілізаційного округу Русь вже не користала, бо на це не дозволяло її географічне положення.

Але найважливішим фактом було те, що київська держава не могла на довго удержатися при берегах Чорного моря і з приходом Половців була остаточно відсунена вглибину континенту. Цьому не допомогло те, що Печенігів остаточно розбито, що така сама доля стрінула Торків і, що Половців ослаблено дуже. Чорноморські степи не далися сколонізувати осілою людністю і тут взяв гору кочуючий спосіб життя. Степ мав занадто корисні обставини саме до такого життя. Таким чином степ уже і в цій добі показав дуже виразно свій некорисний вплив на розвиток київської держави. Він став осідком мандрівних орд і відтяв київську державу від Чорного моря.. Це сталося по часах найбільшої могутності київської держави, по смерті Ярослава Мудрого 1054 року.

Наслідком утрати Чорного моря зачав тратити своє торговельне значіння і Дніпро. За часів Во-

лодимира Великого і Ярослава Мудрого він ще відіграє свою давню ролю, як торговельний шлях до Чорного моря і до Візантії. Але в другій половині цієї доби настає зміна, бо долішній Дніпро не є вже в руках київських князів. Разом з тим степ зближався чим раз ближше до Києва і через те Київ втратив своє центральне положення в київській державі. І тільки розбиття Печенізької орди 1036, а опісля вигнання Половців далеко від Києва вернуло йому назад центральне положення на українських землях.

Поділ київської держави між Руриковичів причинився, розуміється, до її ослаблення і не мав ніяких географічних підстав у собі. Поминувши вже те, що поодинокі князівські паї дуже часто склалися із земель, що навіть не лучилися з собою територіяльно, годі було знайти на цілім просторі київської держави такі краї, які представляли би собою географічні окремішности. Тут у східній Європі мали підставу до існування тільки великі простором держави, що найвище 3—4 числом, але не ціла збірка дрібних земель-держав, як це було видно особливо в Чернигівщині при кінці цієї доби. Ні одна із земель не могла устоятися як осібна держава, як що вона не пішла на шлях підбою сусідніх земель. Одиноким виїмком могла бути хіба Галичина, що оперта о Карпати, мала дуже добру одну оборонну границю.

Що до границь, то київська держава навіть за часів своєї єдності за двох великих своїх володарів, Володомира Великого і Ярослава Мудрого не мала ніде природних границь, а вже ж найгірше представлялася справа на полудневім сході, від сторони степу, де замість означеної границі був нейтральний пояс.

Ця недостача природних границь причинилася

з одного боку до того, що на півночі київська держава значно розширилася коштом незалежності Фінів, а знов і в західнім напрямку її князі легко заходили далеко в чужі землі, чого доказом далекі походи двох великих київських володарів у Польщу; з другого боку недостача ця уможливила походи польських князів на руські землі, навіть аж до Київа. Що Закарпатська Україна відпала від київської держави, було це передовсім наслідком її слабої географічної звязи з иншими руськими землями.

Лісова смуга відогравала і в цій добі свою роль, як захист перед нападами степовиків, але роля її була тепер остільки меншою, що київські князі будували оборонні замки й вали, які мали обороняти людність. Великою перешкодою в обороні київської держави було те, що тут є дуже мало каміння і тому не було з чого будувати міцних, камінних укріплень. В звязку з тим був факт, що в київській державі не було добрих доріг, а чорнозем дуже утруднював їзду особливо в дощевій порі. З виїмком церков і деяких княжих палат усі дома по городах були деревляні і тому в разі нападу ворогів легко улягали знищенню.

Простір київської держави з цієї доби був більший, ніж в першій добі. За Володимира Великого наблизилася вона до Виєли, а Закарпатська Україна теж належала до Київа. Тільки на полудневім сході, як знаємо, держава понесла втрати зараз невдовзі по смерті Ярослава Мудрого, але побіда над Половцями в 1111 році і тут справу трохи направила. Такий великий простір не міг, розуміється, сконцентрувати, як слід, людности, бо на це треба довшого цивілізаційного розвитку, але всеж таке населення мусіло з кожним роком ставати густіше. Воно ставало таким особливо в тих краях, де була можливість безпечно жити, отже

в центральній Україні і в західних українських землях. Інакше було на полуденній Україні.

Тут настали великі зміни що до населення. В попередній добі, перед печенізькою інвазією чорноморські степи були скольонізовані славянською людністю. Наслідком інвазії Печенігів славянська колонізація поволі уступала зі степів, хоча сліди її видко ще протягом цілої цієї доби. А що найважливіше, звязь київської держави з морем була ще удержана й Олеше, яке перед тим належало до Візантії, в XI столітті належало вже до київської держави і було так сказати б портом Києва. По розбиттю Печенігів славянська колонізація посунулася знову на полудне так, що Переяславщина що найменше по Сулу стала українською. Це був край висунений найдалше на полудне й тому її справедливо називано вже тоді Україною. Східно-славянська колонізація удержалася також над долішнім Дунаєм і тому заходи Володимира II Мономаха і так само галицьких князів мати в своїх руках устє Дунаю мало свою етнічну підставу. Взагалі, оглядаючи колонізацію чорноморських і озівських степів від Дунаю по Дін, приходимо до погляду, що тут була дуже велика етнічна мішанина. Побіч Печенігів і опісля Торків були тут також і українські колонії. І ці послідні держалися важніщих торговельних точок. Доказом того є між иншим також існування української колонізації над долішнім Дунаєм.

З приходом Половців відносини значно змінилися. Половці не творили одної орди, а ділилися на кілька і були розсипані на цілім просторі від Дунаю по Дін, але так, що головна їх сила сиділа між Дніпром і Доном. На заході від Дніпра перебували ще далі останки Печенігів і Торків, перемішані з Половцями. Українська колонізація відсуну-

лася знову далі на північ так, що Поросся запустило й стало неутраальною країною. Так само мусіла дуже потеріти Переяславська Україна. Щойно офензива руських князів з 1103 року, а ще більше з 1111 року поправила справу на користь Руси, хоч усе ж таки, мандрівний спосіб життя здобув на українських степах перевагу над осілим. І в цьому лежав саме негативний результат боротьби Руси зі степовиками. Тут було найслабше місце київської держави.

Етнічний склад київської держави був менше-більше такий самий, як у попередній добі, бо підставою її був східно-славянський елемент з трьома етнічними групами, з яких вийшли опісля три східно-славянські народи. Ці три групи дістали назву „руських“ від того, що вони жили в „руській“ державі. Таким чином назва „Русь“, яка була первісно тільки державною назвою, стала назвою населення руської держави. Це могло статися, тим легше, що згадані три етнічні групи не ріжнилися тоді ще так виразно від себе, як тепер, а інших чужих народів було в „Руській“ державі не багато. На полудні були турецькі племена, а саме Печеніги і Торки, які в 1116 році піддалися Руси, а на півночі фінські народи. Одні й другі підпадали під вплив руської культури і скоро асимілювалися. Це особливо видно було по Фінах, завдяки чому північно-руська колонізація Словян, Вятчів і Радимичів робила дуже великі поступи. Тим способом київська держава стала руською державою і так її тоді називано. Давнє руське імя, що прикладалося тільки до Полянської землі, тепер обіймало цілий простір держави Руриковичів. Але в цій державі головну ролю відігравали все ж таки предки нинішних Українців. Центр руської держави лежав на українських

землях, і звідси йшла цивілізація. І тому зовсім справедливо можна називати давню київську державу українською, а вважаючи й на дві другі східно-славянські групи, українсько-руською.

Що до заняття населення, то воно в засаді є таке саме, як у попередній добі. Значиться переважна частина населення жила з хліборобства. І це хліборобство служить тільки місцевим потребам і збіжжя не було предметом торгівлі. Побіч хліборобства і в зв'язку з ним розвинене було скотарство. Добре розвинене було бжільництво, ловецтво й рибальство. Ловецтво мусіло бути тоді далеко ліпше розвинене, як тепер, бо лісів було більше і звірята різнородніші. Що до промислу, то добре розвинене було між иншим гончарство, теслярство й гарбарство. Шкіри виправлювано не тільки для власного вжитку, але й на вивіз. Залізо добувано із залізної руди, що знаходилася у деревлянській землі. На Русі звісні були різні залізні вироби власного роблива. Сіль добувано зі солянок у Галичині. Взагалі взявши, бачимо в цій добі так само, як у попередній, натуральну господарку. Виробництво служить тільки місцевому запотребованню і тому широка маса населення виробляє тільки те, що їй самій потрібно. Вона сама задоволює свої потреби. Тільки князі й вищі державні достойники, урядовці й вища дружина продукували на вивіз, бо вони мали можливість спродати товар за гроші. З цього вийшло, що дуже невелике число людей займалося торгівлею на більшу міру і провадило грошеву господарку. Переважна маса населення провадила торгівлю тим способом, що вимінювала одні товари за другі.

Зовнішня торгівля ішла на всі сторони. Найбільше значіння мала торгівля Русі з Візантією. Вона провадилася безпосередно з Царгородом, або

при посередництві грецьких міст на Криму й на півбережжях Чорноморських степів. Прихід Половців приніс і тут зміну, бо від того часу безпосередні зносини з Царгородом дуже ослабли. Що до предметів торгівлі, то вони зісталися такими самими, як були в попередній добі. Отже Візантія імпортувала свої фабричні вироби, а Русь вивозила сирівці: мід, віск і шкіру та невільників. Ця послідня стаття була і в згаданій добі може найважливішою статтею вивозу. Зі сирівців ішла передовсім на Русь сіль з Криму і футра з далекої півночі, які вивожено далі до Візантії.

З візантійською торгівлею вязалася також торгівля руських купців з Половцями. Половці годували, розуміється, багато худоби й тому руські купці купували її від них та перепродували грецьким купцям.

Старий торговельний шлях, що йшов з Дніпра до Ільменського озера, існував далі, а він мав у тім перевагу перед другим шляхом, який ішов з Дніпра до Двини, що цілий знаходився в руських руках. Так само торгівля зі заходом розвивалася далі. Вона йшла через Галичину до Кракова, а звідси до Праги й до полудневої Німеччини. Та ситуація остільки змінилася, що тут чим раз частіше стрічалися західно-європейські фабрикати, які імпортовано на Русь. Найбільша зміна настала в східній торгівлі. Вона дуже значно ослабла в цій добі, раз тому, що в магометанських краях в Персії і західнім Туркестані настали некорисні політичні обставини, а друге, що інвазія Печенігів і опісля Половців на озівські степи й над Донщину була великою перешкодою у нормальних торговельних відносинах.

Усі ці торговельні взаємини викликали зріст східно-славянських, а передовсім українських міст.

Побіч Київа, який далі був одним з найбільших міст у Європі і мав певно тоді коло 100.000 мешканців, приходять до значіння такі міста, як Чернігів, Переяслав, Галич, Смоленськ, Полоцк та інші. На півночі дуже добре розвивається Новгород над Ільменським озером.

Політично-суспільний лад у часі від 988 до 1132 р.

Відповідно до таких господарських форм життя зложилися й суспільні класи в давній київській державі. Ціла велика маса населення провадила первісну, натуральну господарку, а тільки верхи суспільности вийшли поза неї завдяки своїм зносинам з цивілізованим візантійсько-арабським світом, що розвинув у себе капіталістичну господарку, оперту на торгівлі й міській культурі. Ці „верхи“ називано в нас „боярами“.

Під боярами розумілося три категорії людей. Першою категорією були так звані „княжі люде“ або княжа дружина. Їх можна би називати боярами-дружинниками для відріжнення від інших бояр. Вони були на службі у князя і займали вищі достоїнства в його війську та вищі урядові становища. Часом такі бояре діставали землю у посідання. В попередній добі було між ними багато Варягів, але й тепер траплялися побіч Варягів інші чужинці, напр. Фіни, Поляки, Чехи й навіть Турки.

Близько до них стояли так звані земські бояре. Вони були старою родовою аристократією і великими земельними власниками. З них багато приймало службу у князя і тим способом вязалося з вищою дружиною князя.

Третьою категорією бояр були купці й промисловці. Вони продукували на експорт і тому

були клясою, яка вязала Русь з капіталістичною господаркою Візантії.

Земські бояри і купці-бояри були „верхом“ тодішньої суспільності, яка відограла головну роль в київській державі. Купці й промисловці завдяки своєму багатству й впливам між міським населенням, а родова аристократія завдяки своєму суспільному становищу серед населення, а також завдяки своєму становищу в державній адміністрації і війську відогравали головну роль в київській державі. Земські бояре стали з часом переважаючим чинником у княжій дружині, ставляючи на другий плян безземельну княжу дружину. Таким чином власть князя була тісно звязана з місцевою аристократією.

До вищих суспільних клас належало й вище духовенство, яке складалося з митрополита, єпископів та ігуменів монастирів. Економічне становище цього духовенства опиралося на посідання великих земельних посілостей.

Низше духовенство, яке зрештою перебувало головно по містах, бо по селах парохій було ще дуже мало, можна зарахувати до „середньої“ класи, яка від низшої класи не ріжнилася властиво нічим, хиба тільки тим, що мешкала не по селах, а по містах. Сюди можна зарахувати передовсім рядове міщанство, яке займалося ремеслом і дрібною торгівлею. Але між міщанством і селянством не було виразної границі. Тільки міщанство більших міст, Київа передовсім, вибивалося понад селянство. До середньої класи треба зарахувати й низшу княжу дружину.

Найнижшою суспільною клясою свобідних людей було селянство, так звані смерди. Вони мали всі права свобідних людей: особисту свободу, право наслідства й право власности. Від міщан

ріжнилися тим, що платили данину натурою, тимчасом, як міщане платили її грошима.

Гірше економічне становище було ізгоїв, сябрів і закупів. Це були безземельні, бездомні люде, які наймалися на роботу. Хоча вони були свободними людьми, але залежали від свого господаря-пана. Нераз бувало, що вони тратили особисту свободу і ставали холопами. Залежними ставали часом і смерди, оскільки вони, не сповнивши економічних зобовязань, були змушені стати на якійсь час наймитами чи наємниками.

Найнизшою суспільною клясою були невольники, називані в нас „холопами“. Суспільне становище невольника на Русі було таке саме, як у інших народів. Невольник не був горожанином таї взагалі його відношення до держави було таке саме, як відношення річи. Держава цілком не опікувалася холопом. Його зовсім полишено його власникові. Таким чином холоп був істотою зовсім безправною та залежною від свого власника. Холопство повставало ріжними способами. Найчастішими способами було забирання в неволю підчас війни й продажа чоловіка, який не додержав грошевих зобовязань. В холопство попадали також люде, що не могли заплатити судової кари, або ті, що оженилися з невольницею, не застерігши собі свободи, і т. и. Холопи могли бути власністю кого небудь із свободних людей, як боярина, міщанина, так і смерда. Церква теж мала холопів, бо потребувала їх для обробітки поля таї взагалі до всяких робіт.

Коли не брати під увагу відношення холопів до своїх власників, то великих суспільних антагонізмів не могло бути при такому суспільному ладові. В краю так ріденько заселенім, як руська держава, „боротьба за існування“ мусіла мати

дуже лагідні форми. Тільки там, де населення було сконцентроване, отже по містах, де стрічалися заможні класи з бідним населенням міст, там суспільні відносини ставали нерозгострими, що доказують соціальні заворушення з 1113 року в Києві.

Суспільний лад був того рода, що не стояв на перешкоді політичній будові київської держави. Якихось ангідержавних змагань не видно в цій добі ні в одній суспільній класі. Держава будується далі і саме в цій добі усталюється остаточно її політичний устрій. За Володимира Великого і Ярослава Мудрого ціла київська держава (з дуже малими виїмками) була в руках одного київського князя. Ця обставина мусіла, розуміється, вплинути на те, що міг виробитися погляд про єдиність княжої влади в особі київського князя. Це могло статися тим більше, що візантійське письменство, вплив якого на світогляд освічених класів був безперечний, пропагувало ідею „самодержавія“ відповідно до того, як це було у візантійській державі. Але до цього все таки не прийшло, бо тих кількадесять років панування двох великих володарів було за коротким часом, щоби зовсім пішов у непамять давній погляд, що київська держава є власністю цілої родини Руриковичів. І тим треба пояснити, що Ярослав Мудрий обділив руськими землями своїх синів і що взагалі справа виглядала так, що всі Руриковичі, хоч як їх опісля було багато, були обділені землею. Що це не вийшло на користь дальшого розвою київської держави, це зовсім зрозуміле.

Таким чином замість персоніфікації державної ідеї в особі одного монарха, бачимо її персоніфікацію в цілій родині Руриковичів. Руриковичі це все одно, що руська держава. Коло такого світо-

гляду обертається політичне життя київської держави. Тут не те, що в візантійській державі, де державна ідея стояла понад усякими династичними оглядами. Опираючись на такий світогляді, стає зрозумілим становище київського князя серед інших руських князів. Київський стіл, як найвищій, повинен мати найстарший князь з цілої родини Руриковичів. Він є головою цілої родини і йому яко такому належить не тільки пошана з боку інших князів, але також і послух. Це ніде не написано, ані не означено ніякими законами, але це оперте на розумінню становища батька чи його заступника в кожній родині. Це моральний закон, на яким опираються київські князі, а виконують його ті князі, які мають за собою матеріальну силу. І так напр. Володимир II Мономах покарав минського князя Гліба за непослушність і відібрав йому його князівство. До київського князя належало рішати спори між князями, судити їх і карати. Що до внутрішніх справ тих руських земель, що належали до князів, то ані київський князь, ані ніхто інший не міг до них втручатися. Всеж таки київський князь міг впливати на церковні справи не тільки своїх земель, але й земель інших князів, ставляючи там єпископів. З усього того бачимо, що родове становище давало першенство передовсім київському князеві і тому він не мав якогось інакшого титулу, як інші князі. Титул „великого князя“ не витворився на українським ґрунті і повстав щойно пізніше в Московщині.

Побіч признавання такої патріархальної влади київського князя поодинокі князі були зрештою незалежними володарями в своїх уділах і тим способом їх уділи з часом могли дуже легко стати зовсім незалежними державами. Але вже і в цій

добі вони були державами. Кожде князівство управлялося осібно і рішало зовсім самотійно про свої справи. Тільки нестійність уділів була причиною, що в цій добі київська держава всеж таки заховала бодай у засадничих справах єдність і була „федеративною“ державою.

На чолі кожного князівства стояв князь. Його власть опиралася на тім, що він був з роду Руриковичів, відповідно до поглядів, що тільки Руриковичі мають право посідання руських земель. І цього права ніхто не думав їм заперечувати. І тому, коли в 1068 році Кияне вигнали з Київа Ізяслава, то не тому, щоби вони не хотіли князя-Руриковича, а тільки їм ішло про саму особу Ізяслава. Вигнавши його, вони зараз поставили собі князем іншого Руриковича. Те саме бачимо підчас революції з 1113 року. Київська аристократія, значить кляса, яка була найтісніше звязана з державою, не може ані трохи зістатися без князя і зараз кличе до Київа Володимира Мономаха. Тодішня суспільність не могла собі представити існування державного ладу без князя.

Що до права наслідства на княжій столі, то воно не було як слід унормоване. В засаді признавався принцип старшинства, тоб то, що найстарший з родини мав бути князем у Київі, а інші князівські столи мали діставати князі відповідно до свого старшинства, але ця засада була придержувана тільки в Чернигівщині в лінії Чернигівських князів. В інших землях, а навіть і в самому Київі бувало часом інакше. І так, коли Ярослав Мудрий став київським князем на місце Святополка I, то це було злегковаженням засади старшинства. Те саме було тоді, як по вигнанню Ізяслава I, за життя його став княжити в Київі Святослав II.

Відповідно до того, що тодішня суспільність

не могла обійтися без князя, вона також погоджувалася з тим, що власть князя була великою. Це проявлялося насамперед у тому, що ціла земля — держава була власністю князя і він міг її продати чи відступити іншому князеві. Одно тільки було обмеження під цим оглядом, що цим князем мусів бути Рурикович. Руська земля мусіла зістатися все таки в руках цієї княжої родини. Інших не допускали до батьківщини Руриковичів. Всі, навіть найважливіші справи, отже заграничні справи, справу війни чи мира міг рішати сам князь і дійсно не раз рішав сам. Він був джерелом усякого права. Законодатна власть належала до нього. Але так само ціла адміністрація належала до нього. Всіх урядовців іменував князь, чи то безпосередно, чи посередно поручивши це своїм урядовим заступникам. Всі фінансові справи належали до нього. Всі доходи з держави йшли до каси, яка була державною, а радше його особистою касою. Так само судівництво належало до князя, яке він виконував сам, або через своїх заступників, урядовців. Врешті князь був начальником воєнної дружини.

Це все показує, що власть князя була дійсно велика. Вона виглядала немовби необмежена, абсолютна. Але в практиці вона абсолютною не була, бо князь мусів поважно рахуватися з деякими чинниками в державі, а це йому відбирало можливість зовсім свобідного поступування, не оглядаючись ні на кого. Таким чинником була найсамперед княжа дружина.

Князь мусів дуже рахуватися з дружиною, бо властиво його власть опиралася на дружину. І тому князь мусів дуже вважати на те, щоб її не прогнівати. З цього вийшла, хоч не формальна, але дійсна залежність князя від дружини, а виявлялося

це саме в тому, що у важніших справах князі порозумівалися з визначнішими членами дружини, з боярами. З цього вийшла в історичній літературі так звана, „боярська рада“. Боярська рада не була ніякою постійною інституцією, бо ані вона не відбувалася постійно, ані склад її не був однаковий. Її скликував князь відповідно до своєї волі і до хвилевих обставин. Так само склад її бував різний, бо це залежало також від місця перебування князя і тому скликував князь на раду не все одних і тих самих людей. „Боярська рада“ складалася з невеликого числа учасників, з п'ятих-шістьох людей. Участь у „раді“ брали бояре, а часом також і церковні достойники. Предметом нарад боярської ради були усі важніші справи, отже внутрішні, політичні питання, законодавні питання, релігійні справи і зовнішня політика. Тому, що відносини між князем і боярською радою не були означені ніякими нормами, все залежало від такту князя. Між князем і боярською радою була одначе звичайно гармонія. Можемо припускати, що тільки між Ізяславом I і боярською радою не було згоди тоді, як прийшло до конфлікту між князем і київською громадою.

Більше значіння, як боярська рада мало віче. Віче заступало громаду й тому воно мало всенародний характер. І в цім саме лежав його авторитет. І хоч над громадою стояв князь і він приказував громаді, то одначе в дійсности князь був бодай теоретично залежним від громади. „Коли власть князя була сильною і коли вона взагалі існувала, то тільки тому, що така була воля громади“. Такий був погляд у тодішньої суспільности. Дальшою консеквенцією такого погляду було би те, що громада може скинути князя, як що він не подобається громаді. Виходило б отже,

що громада не тільки рівна князеві, але стоїть навіть понад ним. Але то такі революційні погляди не мали в практиці великого значіння, бо про відносини громади до князя рішала сила, якою розпоряджала одна чи друга сторона, а ці революційні погляди набирали тільки тоді значіння, і громада на них покликувалася тільки тоді, як вона захотіла усунути князя із князівського стола.

Відповідно до такого високого ставлення громади, віче теж мало великий авторитет. Князь мусів рахуватися з такими поглядами й тому мусів скликувати віча, як що треба було рішати дуже важні справи, а саме справу війни чи мира. Але чогось унормовуючого в цій справі не було. Не було в ніяких законах означено відносин княжої влади до віча. Ніде не було сказане, що князь обов'язаний скликувати віча і що він повинен слухати його ухвал. Але князі таки скликували віча й держалися їх ухвал. Робили це тому, бо так наказував їм їх інтерес. Що віча мали часом тільки формальне значіння, це також можемо припустити, бо скликуючи віче, князь знав перазнаперед, що воно ухвалить його пляни. А в тім, можна було про те подбати, щоби на вічу з'явилися в більшому числі приклонники плянів князя.

Але часом віча виступали зовсім самотійно і йшли революційним шляхом. Так було в 1068 році, коли віче заявилось проти Ізяслава I і поставило київським князем Всеслава. Так було також у 1113 році, коли віче покликало на київський стіл Володимира II Мономаха.

Право участі у вічу було в цій добі розширене. Коли в попередній добі на віче сходилися тільки „лучшіє люди“, це б то бояре, то тепер мали право брати у вічу участь всі свобідні люде головного города й пригородів, отже повноправні

горожане, повнолітні й що до родинного становища самостійні. Тут брали участь крім „простого“ народа також бояре й духовенство. Проводив на вічу князь і він його скликував. Тільки такі революційні віча, як віче з 1068 року не було скликане князем.

Найважливішою справою, яка рішалася на вічу, була справа заграничної політики. Рішення западали без голосування, а тільки з дискусії на вічу було видно, яка думка переважає. І цій думці піддавалися всі, навіть і ті, що були рішучо іншого погляду. А втім, оскільки меншість не хотіла би піддатися більшості віча, то їй зіставалася тільки боротьба. Це означало би домову війну, але про такі війни не чуємо. Ухвали віча головного города були авторитетними для цілої землі, не зважаючи на те, що тільки населення цього города тай ще найблизших пригородів брало участь у вічу. Але побіч тих віч, які мали ширше значіння, а це треба сказати особливо про київські віча, були ще віча пригородів, які одначе мали тільки місцеве значіння. Київські віча, оскільки вони мали князівську марку, відбувалися або на площі Ярослава, або на площі св. Софії. Тільки опозиційні віча скликувано на торговицях, в інших частях Київа, подальше від княжої палати.

Як бачимо зі сказаного, віча так само, як і боярська рада, не були інституцією постійною, а тільки залежали від хвилевих обставин. На українських земдях вони дійшли до більшого значіння тільки в Київі. Але в далекім Новгороді Великім вони дійшли до дуже великого значіння і стали дійсно найвищою властю цього города.

Коли приглядатися складові віча, а ще більше способові, яким відбувалися його наради, то не можна не дійти до погляду, що віче представляло

собою досить примітивну інституцію. Особливо це видно на таких вічах, де справа була горяча. Голосний крик виявляв думку віча. Неозначення правної підстави для таких інституцій, як віче або боярська рада, а випадковість їх існування показували на примітивність політичного життя в руській державі, але про таку примітивність можна говорити тільки зі становища візантійської або арабської цивілізації. Решта Європи не могла так на це дивитись, бо й вона жила такими самими формами, як Русь. А цю примітивність видно теж і в тому, що в княжій влади концентрувалася всяка власть — законодавча, адміністративна й судова. Ми перейдемо тепер до того, як виглядала адміністрація у київській державі.

В київській державі бачимо уряди двоякого рода, одні, повстання яких тісно вяжуться з особою князя і які повстали щойно з настанням князів Руриковичів, і другі, які існували в давніх часах, ще перед приходом Руриковичів і були тісно звязані з політичним ладом поодиноких земель-держав, що на їх ділилася східна Європа. Однак цей поділ чим раз більше затирався і в цій історичній добі видно було, що деякі уряди, звязані первісно тільки з особою князя, прийняли вже публичний характер і сповняли такі самі функції, як інші уряди, що опиралися на давнім політичним устрою землі. Кожда земля-держава мала свою особну адміністрацію, що полишалася на далі в землях, не зважаючи на зєдинення усіх руських земель за Володимира Великого чи Ярослава Мудрого. Центральних урядів, які малиби державний характер в цій добі не було, як що не рахувати того, що в часі воєнних походів тисяцькі, які крім влади цивільної мали військову власть, були заступниками князів і доводили військовими від-

ділами, зібраними з кількох земель. Найвищими урядовцями в кожній землі були тисяцькі. Сама назва показує, що ці уряди були в зв'язку з давньою воєнною організацією, яка опиралася на десяточній системі. Тисяцький це начальник тисячі так само, як соцький (сотник) начальник сотні, а десятник десятки. З часом ця воєнна організація зв'язалася тісно з територією так, що тисяча означала найбільшу територію, а десятка найменшу. Коли потворилися особні політичні території, землі-держави, тоді вони заступили місце давньої тисячі. Тисяцький мав адміністраційну й військову власть над цілою землею, сидів в головному городі землі на місці давніх племінних князів і управляв землею в імени київського князя. В попередній добі розрізнявано два роди тисяцьких: адміністраційних урядовців і військових командантів, але в цій добі оба ці достоїнства зійшлися в одно. Таким чином власть тисяцьких була велика, бо до них крім військової власти належала управа цілою землею. До них належали між иншим і торговельні справи, торговельне судівництво, а також торговельна поліція, яка мала охороняти торговельні шляхи. Але не в усіх землях були тисяцькі, замість їх були не раз посадники, які мали адміністраційну і військову власть так само, як тисяцькі, а правдоподібно також і судейську. Та яка була різниця між тисяцькими й посадниками, не знати.

Ціла земля ділилася на менші територіяльні адміністраційні одиниці, на так звані сотні і десятки. На чолі сотенної території стояли сотники, а на чолі десятної — десятники. Все це були низші адміністраційні урядовці, яких вибирали громади. Тимчасом, як осідком тисячників були головні городи, що були центрами цілої землі, осідком власти сотників були не тільки городи, але також

ї пригороди, це б то менші города, які під оглядом адміністраційним гуртувалися коло центрального города, а осідком десятників були також і сільські громади. Але не завсігди все населення було під управою цих урядовців. Часом монастирі, церкви і приватні люде, часом цілі села, були виняті з під власти цих урядовців, а підлягали просто князеві й мали діло тільки з приватними, двірськими урядовцями князя. Для фінансових справ були особні урядовці. В інших джерелах є мова про „данщиків“ і „митників“. Одні збирали данину, а другі побирали оплату від переїзду по дорогах, по мостах і при віздах до міст. Таких урядовців мусіло бути значно більше, коли зважити, що податки були ріжнородні. І так були податки посередні, як напр. оплати за шлюб, мита ріжного города або торговельні оплати, а крім цього податки безпосередні. Безпосередні податки були такі:

- 1) Полюддя, се б то оплата від кожної хати,
- 2) Оплати (звичайно в натурі) для урядовців,
- 3) Підводи для війська й урядовців,
- 4) Удержування князя в часі його поїздки по краю,
- 5) Обовязок строїти форти по містах і врешті
- 6) Церковні оплати.

Податки плачено переважно натурою отже медом, футрами, збіжжем, льном і домовими звірятами, але також грішми. Монетною одиницею була „гривня“. В цій добі була та новина, що за Володимира Великого бито монету і то золоту й срібну. В цьому був вплив візантійської культури.

Судівництво було звязане з адміністрацією. Найвищим суддею був князь, а в його заступстві урядовці, часом і адміністраційні, як напр. посадники. А в тім були також особні урядовці, які заступали князя у розсуджуванні справ. Такими княжими суддями були тивуни. Деякі з них пере-

Бували при князю і звідси замість князя відбували обїздку по краю, інші були місцевими тивунами, які стало перебували на одному місці. Тивунів призначав князь звичайно з поміж своїх слуг-невільників. Державна власть розсуджувала справи на бажання покривджених, а часом навіть сама з власного почину зачинала процес і провадила слідство. А в тім, провадження слідства належало передсвсім до інтересованих осіб, а держава була тільки помічною у цій справі. Що держава зовсім не втручалася в справи відношення свободних людей до холопів, це зсвсім ясне. Холопи підлягали юрисдикції своїх власників.

Дуже важним чинником було військо так само в цій добі, як і в попередній. Головним його завданням була, розуміється, боротьба зі степовиками, бо вона вимагала найбільшого напруження сил. Про силу війська в київській державі годі сказати щось певне. Всеж таки можна припускати що сталого війська, властивої дружини було за Володимира Великого і Ярослава Мудрого кілька а може й кільканацять тисяч. В походах бере участь також і загальне ополчення. 8000 армія вважалася зовсім поважною силою до боротьби з Половцями. В інших війнах не треба було й такої сили. В поході на Царгород у 1043 р. за Ярослава Мудрого мало брати участь коло 400 човнів, себто коло 20.000, але це число мабуть приблизьшене. В поході Святополка I і Болеслава Хороброго на Київ брало участь 1000 Печенігів, 300 Німців і 500 Угрів. Крім цього були розуміється Українці й Поляки. Але армія певно не була велика коли 300 Німців чи 500 Угрів могло відогравати при ній певну ролю. Певною орієнтацією в цій справі може бути той факт, що Святополк II хотів з 800 люда виправлятися на Половців. Це показує

якими слабими мілітарними силами розпоряджала тоді київська держава й так само Половці. Ми можемо припускати, що навіть у великій офензиві Руриковичів на Половців у 1111 році руська армія не лічила більше, як 10.000 людей.

Осібне становище мала в київській державі церква. Ціла руська держава була одною митрополією, на чолі якої стояв київський митрополит. Руська церква стояла в залежності від царгородського патріярха, а цю залежність видно передовсім по тім, що митрополита іменував царгородський патріярх. Раз тільки протягом цієї доби сталось інакше; Ярослав Мудрий іменував сам митрополита, яким став Іляріон, горожанин руської держави. Це показує, що Ярослав Мудрий поступав самостійно, не оглядаючися не раз ні нащо, але цей спосіб ставлення митрополитів не увійшов у практику. Крім того була ще якісь час митрополія в Переяславі, але вона залежала від київської митрополії і була тільки титулярною митрополією, а не дійсною. Єпископств було в цій добі, крім переяславського, яке тільки в перших початках було митрополією, а опісля було єпископством, ще вісім: чернигівське, білгородське, юрівське, володимирське (на Волині), луцьке, турівське, новгородське й ростовське. Що до тмутороканської катедрі, яка існувала ще перед часами Володимира Великого, то вона мабуть залежала просто від царгородського патріярха. Дієцезії відповідали землям, хоч деякі землі, як напр. галицька й смоленська, їх не мали. Церква мала політичну автономію остільки, що управляло само духовенство церковними маєтками. Церква мала теж свій особний суд, який судив так званих „церковних людей“ себто духовних і світських людей, звязаних тісно з церквою. Але були деякі справи, а саме справи

супружжі, ворожбицтво і ще деякі, які підпадали під юрисдикцію духовних судів, без огляду на те, чи допускалися їх „церковні люде“ чи інші. Це показує, що церква у тих часах сповняла деякі функції, що їх тепер сповняє держава. В звязку з цим було також те, що церква, а не держава опікувалася освітою, бідними й шпиталями. Під цим оглядом представлялася справа так само на Русі, як і в західній Європі. Тільки в державах вищого типу це перейшло до обовязків держави. Так було напр. в арабських державах. Побіч митрополита була єпископська рада, собор, яка теж мала голос у митрополітальній управі. Подібну функцію сповняв так званий „крилос“, себто колегія вищих духовників. В парохіях були парохи.

Не зважаючи на свою автономію, церква на Русі не мала того самостійного становища, що його здобула латинська церква по великій боротьбі між папством і цісарством за інвеституру. Тут на Русі, так само, як у Візантії, власть князя ставлялася високо і він мав право не тільки опікуватися церквою, але також втручатися в справи церковні і часом їх рішати. Князі мали наприклад великий вплив на обсаду єпископських катедр, так, що іменування їх відбувалося митрополитом при участі князя. А в тім, між державою і церквою була тісна звязь. Оба ці чинники взаїмно себе попирали. Духовенство попірало князів, бо в князівській власті бачило підпору для церкви, а князі попірали церкву, бо церква голосила, що всяка власть походить від Бога й тому князеві належить пошлушенство. Інша річ, що ці погляди взяті з Візантії не запустили глибоко коріння на українських землях. Тут власть опиралася на давніх патріархальних підставах і відповідно до того формувалися на Русі погляди.

Політичний устрій київської держави був наслідком дальшого розвитку первісної держави. Це вже була держава вищого типу взагалі, а найстаршого типу, який виказують держави в культурних народів. Будова її ще досить проста відповідно до того, що економічний і суспільний лад був простий. Вона обіймає собою тільки невелику частку проявів життя народу. Громади мають свою автономію й сповняють різні функції замість держави. Всеж таки в цій добі державна власть входить чим раз глибше в життя населення, усуваючи давні автономні уряди. На місце давніх автономних, зв'язаних з громадою, а не з державою повстають місцеві державні уряди. А побіч цього повстають хоч поволенки центральні державні уряди. Тих державних урядів ще дуже мало, їх заступають у великій мірі громадські уряди, але поступ у розвитку державних урядів великий і його видно в цій добі. Про парламентаризм не може бути мови, бо це було би тоді взагалі анахронізмом в Європі, але боярська рада і віче були інституціями, з яких могло щойно щось сформуватися. Поки що не було ще часу на те і обі ці інституції так, як взагалі цілий устрій держави, були ще дуже неозначеного, молодечого характеру. Але що був напрям усе вложити в певні, означені докладно рамці, видно з того, що в цій добі повсталася кодифікація права, витвореного на Русі. Збірник цих прав названо „Руською Правдою“. Перша її редакція зачалася за Ярослава Мудрого, а може ще й перед тим. Опісля її доповнювано так, що „Руська Правда“ повставала протягом цілого часу, аж до кінця цієї доби.

„Руська Правда“ є дуже цінним пам'ятником тодішньої правової культури на Русі, але вона не мала практичного значіння. Її зложили учені на

підставі знаного їм звичаєвого права між народами і вона зісталася для учених. Ширші круги, отже автономічні й навіть княжі урядники не могли нею користуватися, бо між ними було дуже мало грамотних. І тому виконання суду відбувалося на Русі на підставі близше неозначених норм, і судді держалися звичаїв, які існували що до полагання судових справ. Суспільність не була при звичаєна до якихсь сталих, означених норм, поставлених їй перед очі княжою властю. Це було так не тільки в судівництві, але що до всіх політичних справ.

Зваживши те, стає зовсім зрозумілим, що тодішня суспільність взагалі не дуже радо мала охоту вкладати себе в рамці держави. Тільки деякі суспільні класи стояли близше до держави, інші стояли до неї байдужно, а може й неприхильно.

Найприхильніше ставлялися до київської держави, чи до влади княжої (бо одно поняття покривалося звичайно другим) найвищі суспільні класи: боярство і духовенство. Боярство, себто княжа вища дружина, земські бояре і багаті купці та промисловці найбільше користали з державної опіки. Княжа дружина завдячувала своє існування тільки княжій влади, але й земські бояре своє становище теж завдячували цій влади. Їм дозволено було держати також дружину, яка була охороною їх майна, їх великих земельних посілостей. Завдяки княжій поліції, що мала охороняти торговельні шляхи перед нападами й чужих, степових орд і таки своїх людей, вони могли провадити торговлю продуктами своїх посілостей. Ще більше завдячували державі багаті купці та промисловці з тої самої причини. Розуміється, що київська держава була їм потрібна, як організація, передовсім для оборони перед наїздами степових орд. Завдячуючи

так багато київській державі, ці три категорії ставлялися прихильно до цієї держави, до її княжої влади. З цим не стоїть у суперечности факт, що київська громада, отже передовсім бояре, вигнали Ізяслава I з Київа в 1068 році. Тут не йшло про княжу владу, а тільки про особу князя, бо виганяючи Ізяслава I. Кияне зараз поставили собі іншого князя.

Як дуже потрібною була княжа влада для боярів, видно це з поступку громади під час київської революції у 1113 році. Загрожені бунтом низших суспільних клас, київського пролетаріату, вони звертаються за поміччю для здушення бунту до Володимира Мономаха і сподіваючись, що його правління буде „сильної руки“, покликають його на княжий стіл до Київа.

Не так багато добродійств зазнавало „рядове міщанство“. Воно не провадило зовнішньої торгівлі, а свої продукти збувало на місці. Всеж таки воно навчилося вязатися з державою, беручи участь у вічах, а найважливішим ділом і для нього була оборона перед степовиками.

Дуже багато завдячувало київській державі духовенство. Завдяки державній опіці християнство робило великі поступки, духовенство удержувалося з датків в грошах і натурі, а передовсім із земельних посілостей, які дістало чи то від князів, чи від приватних людей, а все те було можливе тільки тому, що політичне життя було упорядковане, що існувала руська держава, і тому духовенство ставиться дуже прихильно до княжої влади, до руської держави. Це видно як у літописи, яка повстала в середині цієї доби, так і з приповідей, напр. з проповіді митрополита Іляріона, який вихвалює діяльність князя Володимира Великого.

Таке прихильне відношення усіх цих суспільних клас не перешкоджувало тому, що у цих класах була опозиція до поступків чи то поодиноких князів, чи їх урядовців. Загальною наріканою на надужиття влади з боку княжих урядовців, на їх учинки, то що. Навіть на проповідях нарікано на це. Але якогось ворожого настрою до держави, до княжої влади взагалі не було між цими класами. Це були позитивні чинники в державному життю.

Далеко менший інтерес представляла держава для селянства, для смердів. Селяни жили собі своїм життям у громадах, а маючи своїх громадських урядовців, не потребували княжих. Тільки в землях, що межували зі степом сільська людність відчувала потребу існування держави. В інших землях цього не було і людність, не маючи стичности з державною машиною, ставилася до держави байдужно. Тільки збирання данини пригадувало їй обовязки супроти княжої влади і цю данину вона давала без якоїсь більшої опозиції, знаючи, що за княжими урядовцями стоїть сила.

Опозиційно до держави був настроєний властиво тільки вуличний пролетаріят по містах, але його не могло бути багато, бо економічні відносини на це не дозволяли. Що такий пролетаріят брав також участь у революції у Києві в 1113 році, це дуже правдоподібно.

Про відношення холопства до київської держави нема що говорити, бо воно не мало діла з нею. Для холопа був одинокою властю його власник і коли цей власник знущався над холопом-невільником, то це викликало в нього безмежну ненависть до нього. Але ця ненависть не могла показатися ділами. Холопи були безборонними й коли їх доля була незносіма, то вони не раз кінчили са-

мовбійством. Це була остаточна розвязка їх політичного і соціального поневолення.

Київська держава. Західна Європа і Візантія.

В цій історичній добі зорганізувалася остаточ-но київська держава. Часи Володимира Великого і Ярослава Мудрого, це часи найбільшої могутності й значіння цієї держави. Вона була наймогутнішою з усіх тодішніх славянських держав і найбільше просторою з усіх європейських держав. Відповідно до того вона й відограла тоді важну ролю, а її головне завдання, яке мало універсальне значіння, була боротьба зі степовими народами, що прийшли зі степової Азії і загрожували культурним краям східної Європи. Тим вирізняється київська держава між усіма тодішніми європейськими державами. І можна сказати, що ніодна з цих держав, з виїмком хіба Візантії, не мала такого тяжкого завдання до сповнення як саме київська держава. Ця боротьба зі степовими народами ставляє київську державу в один ряд з давньою єгипетською, вавилонською, асирійською та перською державою, які теж мали діло зі степовиками і були заборонами цивілізації. Це були держави старинного світа. Таке саме завдання сповняла китайська держава, обороняючи китайську цивілізацію перед монгольськими степовиками в старинних часах і так само в середніх віках. З новіших часів може входити тут у рахубу тільки одна Росія, яка розбила татарські орди і взяла під свою владу усі степові народи центральної Азії.

Коли київська держава здобула таке значне місце в історії завдяки своїй участі у боротьбі

культури зі степом, то побіч цього вона сповнила теж таке завдання, що прийнявши в себе візантійську цивілізацію, поширила дуже значно візантійський цивілізаційний світ в Європі. Але сам характер держави не був візантійського типу. Що до свого політичного й суспільного ладу київська держава була зближена до інших держав центральної і західної Європи, і має з ними багато спільних характеристичних прикмет.

Київська держава повстала з частин, що перед тим були особними політичними організаціями. Вона зєдналася за Володимира Великого і ще за Ярослава Мудрого з тим, щоб опісля розпастися знову на особні, самостійні під політичним оглядом часті. Щось таке подібне бачимо і в інших краях Європи. Держава франконська повстала теж з особних політичних організацій і вона зєдналася з кінцем VIII століття з тим, щоби кількадесять років опісля розпастися на кілька частин і дати початок державам: італійській, французькій і німецькій. Це процес дуже подібний до того, що відбувався в київській державі, ріжниця тільки в тому, що в цій історичній добі, про яку мова, на заході процес пішов далше. Там кожда з цих трьох держав розпалася знову на кілька частей, політичних організацій так, що в XI століттю ціла територія, що її обіймала колись держава Карла Великого, розпалася на кількадесять малих самостійних держав, які не раз себе взаїмно поборювали. Це видно в Італії, яка зісталася розбитою і розчленованою під політичним оглядом, і не зєдналася опісля протягом середних і нових віків аж до другої половини XIX століття. Але й Франція й Німеччина були розчленовані під політичним оглядом. Франція розпалася на кільканацять малих держав, а володарями в них були великі земельні власники,

території яких були не раз більші, ніж територія над якою мав владу французький король. Подібно преставлялася справа з Німеччиною, де королівська власть мала, правда, зверхність над цілою німецькою державою, але в дійсности в поодиноких землях були особні князі й графи, які діставши в свої руки землю, з урядників стали малими володарями. Це був політичний розклад, до якого не дійшла ще в цій добі київська держава, бо хоча вона теж розпалася на кілька частин по смерті Ярослава Мудрого, то всеж таки політичне становище київського князя було без порівняння міцніше, ніж французьких королів, а навіть німецьких королів, оскільки цим посліднім не вдалося взяти два-три німецькі князівства під свою безпосередню владу. Тільки з властю англійського короля не міг рівнятися київський князь тай то щойно від 1066 року, від коли наїзники французькі Нормани поставили в Англії міцну королівську владу, нічим не обмежену. Англія була виїмком в тодішній Європі, бо зрештою королівська влада в Європі дуже ослабла ще наслідком феодалізму, а це спровадило таку анархію, особливо у Франції X і XI століття, якої на Русі ще не бачимо в цій добі, а щойно в слідуєчій. І тому, коли бачимо початки такої анархії вже й в київській державі, коли чуємо про боротьби князів між собою, то це не тільки нагадує давніщу боротьбу Меровінгів у франконській державі в VII і VIII століття, але й політичний стан Франції та Німеччини в X чи XI століття, чи пізніше. Зі славянських держав подібні обставини були в Чехії і в Польщі, хоча тут не було феодалізму.

Що київська держава йшла подібними шляхами, що й інші тодішні європейські дер-

жави, видно це по тім, що як у київській державі, так і в усіх тодішніх європейських державах законодавство і адміністрація не входили глибоко в життя народу. Це видно по таких кардинальних справах, як справа освіти, або опіка над хорими чи бідними. Такі справи не належали до держави, а до церкви. Державне законодавство не мало великої сили, бо побіч нього було ще в силі звичаєве право і цьому не перешкодили ані „Капітулярії“ Карла Великого, ані „Руська Правда“. Слабою була теж центральна власть адміністраційна, з виїмком одної Англії по 1066 році. Тільки між європейськими державами була та різниця, що тимчасом як у романських і германських державах центральна власть, навіть у таких малих територіях, як німецькі князівства чи французькі панські території, перейшла до васалів, які коштом центральної влади, коштом найвищого сеніора, присвоїли собі місцеву власть, то в київській державі і так само в Чехії і в Польщі місцева власть була в руках громади. Взагалі, коли порівнати тодішні славянські держави: київську, польську й чеську з державами середньої і західної Європи, то видно, що славянські держави знаходилися в часі від X до XII століття в такій еволюції, яку перейшли тамті держави стокількадесят років раніше. Найдалі пішла англійська держава, котра вже створила міцну королівську власть; що на континенті Європи розвинулася значно пізніше. Цей дальший поступ в еволюції романсько-германських держав від еволюції у Славян треба пояснити тим, що західна Європа дуже багато скористала з останків римської цивілізації, які зісталися на терені нових середовічних держав.

Відповідно до того роля громади була в західних і східних європейських державах трохи

інакшою, коли брати справу синхроністично, але вона повторяється в усіх державах однаково, тільки в різних часах. І так, коли у нас на Україні існують віча протягом цілої цієї доби, то в Чехії вони вже занепадають у X століттю, а в західній Європі вже в VIII століттю. Але всюди вони були, і всюди є те спільне, що в ніякій державі в Європі віча не здобули постійного характеру і ніде не дійшли до більшого значіння, як що не рахувати північного Великого Новгороду та італійських міст. Так само представляється справа з так званою „боярською радою“. Не тільки в київській державі кликали князі боярів на нараду, але те саме було у франконській державі в VIII і IX століттю, а пізніше в Німеччині, у Франції і так само в Чехії та Польщі. І так, само, як у київській державі „боярська рада“ не була постійною інституцією, було це і в інших державах. Тільки в Німеччині був уже остільки поступ, що склад німецького союму зачав вже кристалізуватися, а те саме творилося і у Франції. Так само судівництво представлялося менше-більше однаково в усіх державах, хоч на заході воно трохи ліпше зорганізоване. Право пімсти розповсюднене скрізь, грошові кари відіграють важну роль, а побіч держави сам пошкодований мусить сповняти ті функції, що їх тепер сповняє держава. Податкова система теж дуже подібна всюди. Велику роль відіграють данини в натурі.

Словом, політичний устрій держав представлявся дуже подібно, а хоч деякі держави пішли в еволюції трохи далі, чим інші, всеж таки всі ці держави належать до одного типу держав.

Це все не було випадкове, а повстало наслідком економічних та суспільних обставин, які тоді існували як у західній, так і в східній Європі

не рахуючи сюди тільки Візантії і Італії, які ще до економічно-суспільної еволюції стояли далше. В західних і східних краях Європи тоді була розвинена натуральна господарка і це знову вязало київську державу з рештою Європи. Продукція і консумція були дуже невеликі і тісно звязані з місцем, були зльокалізовані. Тільки в полудневій Франції, яка сусідувала з вище розвиненою під економічним оглядом Італією, були початки грошевої господарки. Але те саме бачимо й на Україні, яка завдячувала це сусідству з Візантією. Розуміється, це не зміняло багато справи, бо початки грошевої господарки як у Франції, так і в київській державі не обіймали ширшого загалу і торкалися тільки невеликого числа людей з найвищих суспільних верств. Так само в цілій Європі родова власність перемінилася по найбільшій часті на індивідуальну. В звязку з тим виробився погляд, що князі є власниками державної влади. І коли на Русі всім Руриковичам признавано це право, то таке саме право признавано у Франконії Меровінгам і Каролінгам.

Відповідно до таких економічних обставин представлявся і суспільний лад. Нескрystalізування суспільного ладу, недокладні границі між поодинокими суспільними верствами не є особливістю тільки українських земель, але все це бачимо і в інших європейських краях, тільки там еволюція знову пішла трохи далше і в XI століттю бачимо вже початки кристалізації суспільного ладу і сепарацію суспільних верств від себе. Але це видко, розуміється, не всюди, а суспільний лад напр. у Чехії і в Польщі зовсім такий самий, як на Україні.

Таким чином київська держава не є якимось чужим організмом у відношен-

ню до Європи. Її політичний устрій, її суспільний лад іде тими самими шляхами, що й в решті Європи. І не можна сказати, щоби київська держава стояла що до політично-суспільного ладу на кінці Європи. Коли вона поступає трохи повільніше ніж романські, а по часті й деякі германські держави, то це є наслідок того, що ці романсько-германські держави повстали на давнім культурнім ґрунті. З київською державою так не було. Вона повстала на свіжій землі, де в старинних часах не заходила цивілізація. Але київська держава мала дуже корисне географічне положення, сусідство з Візантією і магометанськими краями, а це дозволило їй користати безпосередно з високої візантійської і почасти арабської цивілізації. Завдяки цьому Україна випередила у своєму розвитку не тільки західно-славянські землі; Чехію й Польщу, але під деяким оглядом, а саме що до матеріяльної культури (торговля) і мистецтва також і краї середньої Європи, зближаючися під тим оглядом до Франції і навіть до Італії. Славні фрески з церкви св. Софії у Києві стоять зовсім гідно побіч фресків з Монреале на Сицилії, а Київ побіч Венеції.

Зовсім інакше є відношення київської держави до візантійської. Про це вже була мова при огляді попередньої доби і київська держава зісталася і на далі державою низшого типу в порівнанню зі старою візантійською державою, котру можна зарахувати до вищого типу держав. Приняття християнства з Візантії, і розвій письменства та мистецтва на Русі під великим впливом Візантії не змінили річи. Візантійська цивілізація захопила тільки верхи суспільности в київській державі, а маси це не зачепило. Київські фрески були для маси незрозумілі, так само, як вони були би незрозумілі, в західній і середній Європі.

Огляд другої доби.

Друга доба історії київської держави займає центральне місце не тільки у відношенню до часу існування цієї держави, але ще більше що до свого змісту. В цій добі дійшла київська держава до вершка свого розвитку. Часи Володимира Великого й Ярослава Мудрого є часами найбільшої могутності й слави київської держави. В цій добі зорганізувалася остаточно простора держава, виказуючи як що до свого політичного, так і суспільного ладу усі характеристичні риси тодішніх європейських держав. Приняття християнства з Візантії впровадило київську державу в круг візантійської цивілізації, при якій вона зісталася аж до кінця свого існування. Зі смертю Ярослава Мудрого, у 1054 році скінчилася єдність цієї держави: вона розпалася на кілька частин, але всеж таки князі, що володіли Київом, уважалися начальниками цілої держави і, маючи переважну частину руських земель у своїх руках, такими дійсно були. Ще не затратилася єдність цілої держави, ще не повстали з неї осібні державні організми, хоч під цим оглядом початок був уже зроблений. Головним завданням на вні була в цій добі боротьба зі степовими народами і це завдання сповнила київська держава удатно. Печенігів розбито в 1036, Торків у 1060 році, а Половців дуже ослаблено. Це не перешкоджувало однак тому, що на чорноморських степах взяв перевагу кочуючий спосіб життя і київська держава відсунулася від Чорного моря. Але в цій добі набрав значіння також і західний фронт, де повстал польська держава. Великої боротьби однак тут не було, а перевага була на боці київської держави.

не зважаючи на хвилевий побут польських князів у Києві, що зрештою рівноважилося з побутом військ Володимира Великого й Ярослава Мудрого в глибині Польщі.

Київська держава з цієї доби не показала тільки експанзії, як у попередній добі. Але це не було наслідком того, що вона була слабшою, ніж у попередній добі, тільки тому, що простір держави вимагав консолідації і організації. А в тім, ні одна з тодішніх європейських держав не провадила експанзивної політики, бо всі вони були заняті передовсім своїми внутрішніми справами. Походи німецьких цесарів до Італії були викликані особливими причинами та й вони не дали ніякого позитивного результату на політичній полі.

В цій добі київська держава стала „Руською державою“, бо ім'я Руси, що в попередній добі прикладалося тільки до центральної землі-держави, поширено на всі землі, що були під володінням Руриковичів. Це ім'я прикладалося до цілого населення, що замешкувало руську державу, усуваючи давні племінні назви. Воно й не допускало до того, щоби три етнічні групи, з яких вийшли три східнославянські народи, виробили собі особні етнографічні імена. Всеж таки та етнічна група, що витворила український народ, стояла в центрі цілого культурного й державного життя і тому київську державу можемо назвати українською, чи українсько-руською, не зважаючи на те, що в ній була група, котру названо опісля білоруською, і що північноруська етнічна група поробила значні колонізаційні здобутки. Центр політичного життя був усе таки на Україні.

Становище київської держави між європейськими державами було дуже визначне. Вона як

що до свого устрою, так і цивілізації
взагалі, стояла в першій ряді євро-
пейських держав, перевищаючи своїх
близших і дальших сусідів із західного
боку. Ніколи опісля, навіть за часів найкращих
днів існування козацько-української держави, не
стояла Україна у такому кориснім відношенні до
Європи що до своїх політичних результатів, як
саме в цій добі.

ТРЕТЯ ДОБА.

Від смерти Мстислава I. 1132 р. до
татарського наїзду в. 1259 р.

Боротьба за Київ. Розклад київської держа-
ви. Нові політичні центри на сході Європи,
та їх відношення до Києва.

Офензива проти Половців з 1111 року була
последньою більшою акцією руських князів на дов-
ший час. До дальших таких акцій київська держа-
ва не була здатна, бо почавши від смерти Мсти-
слава I в 1132 році зачалася внутрішня боротьба
між Руриковичами, яка абсорбувала всі сили дер-
жави. Ця внутрішня боротьба є характеристичною
рисию третьої доби і коло неї обертається дов-
ший час, аж до кінця XII століття, ціле політичне
життя України.

Вже в попередній добі було видно, що єд-
ність київської держави годі буде удержати чи
відновити. Але всеж таки остаточної розв'язки цьо-
го питання ще не було протягом другої доби. Спра-
ва стала поки що на тім, що київські князі мали

перевагу над іншими князями, вони мали в своїх руках найбільшу територію. Але ця територіяльна перевага не була певною, бо була залежна від випадкових обставин, а ослаблювало цю перевагу ще й те, що територія, якою володіли київські князі, дуже часто не була суцільною і складалася з частин не раз значно віддалених одна від одної. Всеж таки київські князі мали в своїх руках oprіч Київщини також Переяславщину і Турово-пинську землю, а крім цього ще звичайно або Чернигівщину або Волинь, а часом і Новгород Великий. Але цей останній дуже скоро перестав бути атракцією для київських князів, від коли там княжа влада стала дуже обмеженою на користь міських урядів. А що до Волиня і Чернигова, то мало коли було так, що оба ці краї були звязані з Київом. В кожній із цих земель повстали сепаратистичні змагання. Кожда земля хотіла мати особну княжу родину на князівськiм столі і ні одна з них не хотіла признавати переваги другої землі, хочби навіть київської. Такий стан справи мусів відразу стати катастрофальним для київської держави, як тільки київські князі не мали більшої сили в своїх руках. А до того прийшло дуже скоро. Коли по смерті Мстислава I. засів на київськiм столі його син Ярополк I, то інші князі виступили проти нього, бажаючи собі взяти київський стіл. Вони не хотіли згодитися на те, щоби київський стіл став спадковим в родині Мстислава I. Старші Руриковичі упімнулися за своє право до Київа, опираючися на давніщому звичаю, що Київ мав у руках завсігди найстарший з Руриковичів. Таким чином зачалася боротьба за Київ, результатом якої було те, що ні одна з ліній Руриковичів не могла засісти довший час на київськiм столі. Київщина дуже потерпіла наслідком тої боротьби, а до спустошення дуже причинилися

Половці, яких руські князі кликали собі на поміч і рішали тим способом свої справи. Ситуація стала дуже замотаною і раз-у-раз змінювалася. Але одно було видно, що серед тої боротьби упадало значіння Києва, а натомість набирали значіння інші землі, де витворилися нові політичні центри. Таким політичним центром стала на заході Галичина, на півночі Суздальщина, і характеристичним було те, що ці дві землі, так далеко одна від одної віддалені, стояли майже протягом цілої тої доби в спільній політичній кооперації. Як галицьким так і суздальським князям залежало на тому, щоби зменшити значіння Києва і не допустити до його давнішої переваги. Дуже напруженою стала політична ситуація особливо в половині XII століття, коли суздальський князь виступив проти київського князя Ізяслава II. Ситуація була така, що по боці Юрія стояв галицький князь Володимирко і Половці, а Ізяслав II мав за союзників Угрів та Чорних Клобуків. Боротьба провадилася на терені Київщини, куди суздальський Юрій увійшов зі своїм військом і Половцями. Але київський князь показався ще настільки сильним, що примусив суздальського Юрія відмовитися від дальшої акції і вернутися до дому. Ізяслав II виступив тепер сам офензивно. Він обложив у Новгороді Юрієвого союзника і тільки весняні болота були причиною, що Ізяслав II покинув цю облогу. Але за те він вислав своє військо разом з Чорними Клобуками на Половців і тоді поруйнувано їхні кочевия. Так само пощастило союзникові Ізяслава II королеві угорському Гейзі. В битві під Ярославом в 1152 році побити Угри Володимирко і тоді прийшло до мира між Ізяславом II і Володимирком. Володимирко мусів віддати пограничні міста, що забрав був Ізяславови II, але всеж таки удержався само-

стійно на далі в Галичині. За ці міста прийшло знову до війни між Ізяславом II і наслідником Володимирка в Галичині, Ярославом Осмомислом в 1154 році. Ізяслав II вислав свої війська до Галичини, побив над Серетом Галичан і обложив Теремовлю, де укрилися головні галицькі сили. Але стратегічна ситуація не була корисною для Ізяслава II. Він мав за малі сили, щоби довше удержатися в Галичині і тому вернув до Київа. Всеж таки ця війна показує, що київський князь хотів удержати свій авторитет у всіх руських, а передовсім українських князів і таким чином обстоював давні традиції.

Часи Ізяслава II (1146—1154), це немов слабкий відблиск давніх часів. Київський князь потрапив ще здобути авторитет для Київа завдяки своїм дипломатичним і стратегічним успіхам. Але це не закінчило боротьби за Київ. Вона розпочалася знову по смерті Ізяслава II. 1154 року. Ситуація була дуже подібною до попередньої, бо тимчасом, як з півночі натискав на Київ суздальський князь Юрій і навіть в 1155 році захопив був його на короткий час, між тодішнім київським князем, Ізяславом III і галицьким Ярославом Осмомислом прийшло до війни. Причиною війни було те, що Ізяслав III переховував у себе Івана Берладника, претендента на галицький стіл. Цей Іван Берладник, позбавлений своєї землі в Галичині, пішов на Чорноморські степи і там, зібравши коло себе збройні відділи, перешкоджував у торгівлі галицьких купців, в наддунайських городах. Зібравши коло 6000 людей, він вирушив разом з Половцями на галицьке Пониззя і посувався далі до Галичини здовж Пруту. Але похід не вдався, бо між Іваном Берладником і Половцями зачались сварки і Половці покинули Берладника. Це й змусило його перервати похід на Галичину і він тоді втік до Ки-

їва до Ізяслава III. Стратегічна ситуація була для Ярослава Осмомисла кориснішою, ніж це давніше бувало у війнах галицьких князів з київськими, бо тепер Волинь не тільки не належала до київського князя, але ще й самі волинські князі увійшли в союз із галицьким князем. Разом з ними вирушив Ярослав Осмомисл на Київ у 1158 році. Ізяслав III утік з Київа, а Ярослав Осмомисл увійшов туди разом зі своїми союзниками. Це була перша перемога Галича над Київом. Але Київа не взяв собі ані Ярослав Осмомисл, ані його союзники, а на київському столі посаджено Ростислава I, що вже перед тим княжив був у Київі.

Заняття Київа раз у 1155 році суздальським Юрієм, то знову в 1158 році галицьким Ярославом показувало, що ці два нові політичні центри у східній Європі відігравали чим раз активнішу роль в справі київського стола. Недалекий уже був час, коли як Галичина, так і Суздаль мусять відіграти рішачу роль в його дальшій долі.

Погром Київа в 1169 році. Війни з Половцями. Політичний дуалізм на території давньої київської держави.

Ростислав I, засівши в Київі ще мусів воювати з Ізяславом III., що добивався назад до Київа, але переміг його за поміччу Чорних Клобуків і від 1161 до 1167 р. сидів спокійно на київському столі. Завдяки цьому Ростислав міг розпочати боротьбу з Половцями, які знову зачали робити більші напади на східні-українські землі. Половецька справа була дуже занедбана руськими князями, а ми знаємо, що й самі князі лучилися з Половцями та напускали їх на своїх противників. Послідніми ча-

сами суздальський князь Юрій був у союзі з ними і тому київський Ізяслав II зорганізував в 1153 році похід на Половців. Але цей похід не на довго приборкав Половців і тому Ростислав I. мусів зайнятися половецькою справою. І дійсно маємо звістки, що в рр. 1159—1167 були кілька разів війни з Половцями. Ці війни кінчилися для Руриковичів щасливо, а мали на меті наперед усього забезпечити караванову торгівлю українських купців на Чорноморських степах. Енергійніше провадилася боротьба з Половцями за Мстислава II. (1167—1179). Тоді більша частина українських князів брала участь у походах на них. Енергійну боротьбу з Половцями провадили передовсім чернігівські князі і тоді поруйновано половецькі кочовища. Справа на тому не скінчилася, але боротьба з Половцями тимчасом перервалася, бо на Україні настали нові заколоти.

Пішло від того, що проти Мстислава II. втворилася опозиція кількох українських і білоруських князів, які хоч з початку були за Мстиславом II. та коли однак він показав себе за мало уступчивим у признанню їм територіальних здобутків, рішили виступити проти нього збройно. Але найгірше було те, що до цієї коаліції приступив також могутній вже тоді „великий князь“ зєдиненої ростовсько-суздальської землі, Андрій Боголюбський. Цей наслідник Юрія виступив з новою політичною програмою. Вона опиралася на тому, що замість Київа, який вже й так стратив своє давнє політичне значіння, повинен стати осередком цілої політичної системи держави Руриковичів Володимир над Клязмою, нова резиденція Андрія. Тому він не бажав собі зросту значіння Київа, не міг стерпіти, що в Новгороді Великім мав сидіти один зі синів Мстислава II. Це викликало війну. Проти Мстислава II завязалася ціла коаліція, до якої у-

війшли крім Андрія смоленський князь, переяславський князь і чернігівські князі. Словом утворилася велика коаліція з українських, білоруських і північно-руського князя. Ціла ця армія вирушила на Київ. Мстислав II не діждавшись помочі з Волині, сам зі своїм військом і Чорними Клобуками вийшов до бою. Під Києвом прийшло в 1169 році до битви, яка скінчилася поразкою київського князя. Мстислав II втік на Волинь, а союзні війська увійшли до Київа. І сталася нечувана подія, представники всіх трьох етнічних груп — Українців, Білорусів і Москалів дуже пограбували Київ, і багато людей взяли до неволі. Навіть церкви св. Софії і Десятинна, які були в великій пошані скрізь у державах Руриковичів, були тоді обрабовані. Цей факт показував, що моральне здичіння, яке виявилось вже дуже виразно під Теробовлею у 1154 році, і яке було наслідком повсякчасних воєн, робило вже значні поступи. Але погром Київа з 1169 року мав також велике політичне значіння і наслідки.

Передовсім зазначити треба те, що Андрій не сів сам на київським столі, а посадив там свого сина Гліба. Це означало, що Андрій ставив свій Володимир вище від Київа. І воно відповідало дійсному положенню річи, бо Київ дуже підупав наслідком частих воєн, а не мав таких підстав до свого економічного розвитку, як це було давніше через зміну світової торговельної ситуації. І в цьому лежав цілий трагізм Київа. Він перестав бути політичною метрополією східної Європи. Про давню гегемонію Київа над державами Руриковичів уже не могло бути й мови. Замість того тяжила тепер над Київом перевага ростовсько-суздальської держави, остільки, що Андрій просто розпорядився київським столом. А найгірше було те, що бороть-

ба за Київ провадилася далі і в ній брали участь головню дрібніщі князі. Ні суздальський Андрій, ні галицький Ярослав Осмомисл, два наймогутніщі тоді володарі в східній Європі, не брали активної участі в цій боротьбі. А боротьба йшла протягом цілого часу від 1169 до 1181 року з малими перервами, але без якихось важніщих результатів для східно-європейської політики. Характеристичним зісталося одначе те, що коли в 1181 році прийшло до порозуміння між князями наддніпрянської України, то це порозуміння опиралося між иншим на тому, що один князь сидів у Києві (Святослав III), а другий (Рурик) мав у своїх руках київську землю. Це була політична ампутація Києва.

Договір з 1181 року був некорисним для Києва, але він мав той добрий бік, що на якийсь час припинилася боротьба між князями. Це уможливило боротьбу з Половцями, які протягом кількох послідніх років знову дошкулювали українським землям. Особливо великі напади Половців відбулися в 1171, 1177 і 1179 роках. Це примусило князів підняти з ними рішучу боротьбу. Боротьба тревала цілих десять років, від 1184 до 1194 року, а брали в ній участь опріч київського, переяславського і чернігівських князів, як найбільше зацікавлених, також князі Волині, Пинська і Галича. Але ця боротьба мала для українських земель тільки оборонне значіння, бо зачіпною стороною були цілий час Половці. Тоді відбувся також похід проти Половців Ігора новгородсіверського в 1185 р., що його оспівав автор „Слова о полку Ігоревім“. Битва над Каялою була одною з тих невдач, які траплялися у цій боротьбі Руриковичам. Нічого не помогло й те, що Руриковичі висилали Чорних Клобуків на Половців. Половецької орди не розбито і вона простояла ще своїх кількадесять років.

Всеж таки боротьба з 1184—1194 рр. була послідньою, де Половці виступали агресивно. Від того часу стали Половці менше небезпечними для українських князів і між половецькими ханами та Руриковичами приходило навіть до родинних звязків. Показалося, що не тільки східня славянщина, а особливо наддніпрянська Україна, політично розбита, не мала сил до якоїсь більшої акції, але що й Половецька Орда теж перейшла вже часи своєї найбільшої могутності й активності. Часи змінилися. Степи перестали бути одною з найважливіших справ у політиці Руриковичів і особливо українських князів. Інші питання стали на днешньому порядку східно-славянської політики, а саме відношення двох нових політичних центрів, двох нових держав: галицько-волинської і ростовсько-суздальської, одна до одної і до занепадаючої наддніпрянської України.

Рік 1169 був епохою в історії Київа не тільки тому, що його тоді дуже пограбовано, але ще й тому, що він показав наслідки нової політики північного Руриковича. Ця політика змагала до того, щоби на місце Київа здобути перевагу на сході Європи, Володимирові, новій столиці ростовсько-суздальської держави. Але на перешкоді цьому стало те, що в західній Україні повсталася в 1199 році нова політична сила у вигляді галицько-волинської держави. Ця сила здобула тоді рішучий голос що до Київа, бо коли між тодішнім київським князем Рюриком і галицько-волинським Романом прийшло до сварки й до війни, то зараз же показалася перевага Романа. Рюрик мусів утікати з Київа, який тепер опинився в руках галицько-волинського князя (1200 р.) Рюрикові зісталася київська земля без Київа. В Київі посадив Роман свого свояка Інґвара, але в дійсності власть належала самому Романові. Опанувавши Київ, увійшов Роман у сферу східної полі-

тики, доказом чого була його побідна війна з Половцями. Тільки ж Роман був занадто зайнятий західними справами, щоби довше зайнятися київськими і коли він вернув до Галичини, скористав з того Рюрик і разом з чернігівськими князями й Половцями напав в 1203 році на Київ. І тоді повторилося другий раз те, що сталося в 1169 р. Київ пограбовано немилосердно, не полишаючи навіть церков, а багато людей забрано в неволю. Роман прийшов знову до Київа з військом і вигнав звідти Рюрика. Але він не хотів доводити до остаточности і віддав Київ назад Рюрикові, який зобов'язався бути йому вірним. До спілки втягнуто ще володимирсько-суздальського князя Всеволода, якому Рюрик присягнув на вірність. Але справа тим не закінчилася, бо між Романом і Рюриком далі не було згоди й Роман скинув остаточно Рюрика з київського стола. Але Київ всеж таки не зівстався під виключною властю Романа, бо за сина Рюрика. Ростислава II заступився суздальський Всеволод і Роман посадив у Києві Ростислава. При тій нагоді чернігівські князі теж заприсягли на вірність Романові і Всеволодові.

Наслідком такої розв'язки справи витворилася нова політична система в східній Європі. Обі найбільші тоді східно-славянські держави галицько-волинська і володимирсько-суздальська здобули цілковиту політичну перевагу на землях Руриковичів, маючи в залежності від себе центр старої київської держави, східну Україну. Давна київська держава розложилася остаточно, а на місці політичної системи, що проявлялася у дробленню держави Володимира Великого, настав політичний дуалізм, перевага двох: української, галицько-волинської держави і північно-руської, володимирсько-суздальської держави. Яку роль мав відіграти

цей політичний дуалізм у дальшому історичному розвитку східної Європи, показали дальші події, але в найблизших роках виглядало так, що в цьому дуалізмі міцнішою буде галицько-волинська держава, і що саме вона здобуде цілковиту перевагу на цій Україні, усуваючи звідси впливи північних, великих князів з Володимира.

Повстання галицько-волинської держави, та її перевага на Україні за Романа Великого.

Галицько-волинська держава є витвором розкладу давньої київської держави. Київська держава не мала вже відповідних умов до дальшого існування у такому вигляді, як її збудовано й мусіла розложитися. Над цим питанням застанемось пізніше, але зараз треба сказати, що причиною її розкладу не була її старечість, старечість цивілізації, як це бачимо напр. при розкладі римської держави, або старинних держав сходу, Асирії або Вавилонії. Тут видко було ще молодечість на всіх полях історичного розвитку східної Європи. Цей розклад не був отже викликаний ніякими культурними обставинами, а тільки особливими обставинами чисто географічно-політичного характеру. І тому, коли замість цієї одної держави повстали дві менші: одна на західній Україні, а друга в північно-руських землях, то при зміні саме тих географічно-політичних обставин обі ці нові держави мали всякі дані до дальшого, гарного розвитку. Обі ці держави названо новими, бо їх центр, їх територія та їх політичне становище значно різняться від становища давньої київської держави. Особливо це треба сказати про ростовсько-суз-

дальську державу, яка формувалася щойно в часі занепаду київської держави і підставою якої була частина території, що не входила в склад київської держави за часів її найбільшої могутності, а була пізнішим прибутком, зисканим на чужих, фінських землях.

Не так представляється справа з галицько-волинською державою. Вона оперлася на частині території давньої київської держави, і на тім етнічнім (українським) елементі, який відігравав головну роль за часів будування і дальшого існування київської держави. Таким чином, галицько-волинська держава є далеко тісніше звязана з Київом, ніж ростовсько-суздальська, але всеж таки і вона є новою державою у тім розумінню, що її центр, її територія і політичне становище є інакше, ніж київської держави. Тут сталося щось таке подібне, як у IX століттю з великою франконською державою. І вона була могутньою за Карла Великого (як київська за Володимира Великого) і так само, як київська розложилася на три більші і кілька менших держав. Дві з усіх цих держав станули на першій місці: західно-франконська держава — Франція і східно-франконська — Німеччина. Повстання цих держав причинилося до витворення французької і німецької національності, щось так як у нас з українською, московською і білоруською національністю, при чім у нас роль Франції відігравала саме Галицько-волинська держава, а роль Німеччини — ростовсько-суздальська. Наводимо цю аналогію навмисне, щоб у нас не вважати галицько-волинської держави, як нездатний до життя останок з давньої київської держави, так само, як цього не можна сказати про Францію, що вийшла з франконської держави.

Галицько-волинська держава повстала з двох

частин, з двох осібних держав — Галичини й Волині. Обі ці землі були довгий час одна від одної відділені і кожда з них мала свою історію. За часів найбільшої могутності київської держави обі ці землі були в тіснім звязку з Київом. Точка тяжкості східнославянської політики лежала над Дніпром і західно-українські землі відогравали тоді другорядну ролю, не зважаючи на те, що Волинь розвинулася досить скоро під політичним оглядом, і в часі, коли над Дніпром витворювалася більша політична сила, на Волині існували вже значні політичні осередки як Волинь, Бужськ, Червень та інші. Протягом цілого X і XI століття Волинь була в тіснім звязку з Київом. Щойно коло половини XII століття Волинь відокремилася від Києва й дістала осібну династію. Але до більшої політичної сили Волинь не могла дійти наслідком поділу її між членів княжої родини. В історії київської держави Волинь мала тому важне значіння, що була краєм сусіднім з Польщею і на її терені відбувалися пограничні війни між київською державою і польською. Особливо спірним тереном був край, положений між Вислою і Бугом. Але боротьба не виказала якихось результатів і границя Волині від сторони Польщі йшла від устя Нура майже просто на полудень, через горішню Кросну і Тисменицю на вододіл Вепра й Лади: з кінцем XII століття Волинь консолидується під рукою князя Романа. Наслідки цього виявилися зараз, бо Роман мав настільки сили, що вмішався в польські справи і брав участь у змаганнях польських князів у 1195 році. Вимертя родини Ростиславичів в Галичині відкрило йому шлях до галицького стола.

Багатшу змістом історію мала Галичина. Вона дістала в 1084 році свою осібну княжу родину Ростиславичів і ця родина панувала тут до кінця

XII століття. Завдяки цьому Галичина розвивалася під політичним оглядом самостійно, а життя йшло тут спокійніше, ніж у східній Україні, бо тут не було натиску степових орд. Але замість того були тут на порядку деннім інші політичні справи: відношення до Польщі й до Угорщини. З Польщею були пограничні війни за Володаря і Василька з кінцем XI століття, а границя йшла на захід від Сянудесь коло Вислока. Битва під Перемишлем з 1099 року мала велике значіння до розвитку дальшої політичної самостійности. Тоді усунено небезпеку прилучення Галичини до комплексу земель, що були в тіснім звязку з Київом. Але разом з тим усунено також зовнішню небезпеку, бо побиті під Перемишлем Угри не мали вже охоти довший час втручатися в галицькі справи. Рік 1145 має велике значіння в історії Галичини, бо тоді всі три тодішні галицькі князівства: перемиське, галицьке і звенигородське получилися в одну цілість в руках Володимирка. Вів того часу став Галич резиденцією цілої зєдиненої Галичини, і Галичина стала одним з найбільше могучих князівств на Україні. Її територія обіймала простір від Вислока по Бог, і від Карпат по горішній Буг і горішню Горинь. На полудневім сході вона доходила до устя Дунаю. Таким чином галицька держава з другої половини XII століття обіймала нинішню східню Галичину з виїмком китловини Буга, частину нинішньої Малопольщі від Сяну поза Вислок, а в Карпатах по ріку Попрад, Буковину та переважну часть Молдавії і Бесарабії та східне Поділля. Тільки полуднево-східня часть нинішньої Бесарабії і таксамо полуднево-східна часть Поділля не були в тіснім звязку з Галичиною, бо населення тут було рідке, а перевагу мав кочуючий спосіб життя, який недопускав до якоїсь міцнішої консолідації.

Завдяки своїй могутності Галичина починає брати дуже визначну роль у політиці східної Європи і про це вже була мова вище. Ми знаємо, що в 1158 р. наслідник Володимирка, Ярослав Осмомисл увійшов до Києва, вигнавши звідти київського князя Ізяслава III. За цього князя Галичина дійшла до гарного розцвіту під господарським оглядом, бо опріч двох воєн з київськими князями, держава все мала спокій і відносини Галичини до Польщі й до Угорщини були приязні. Ярослав Осмомисл поділив галицьку державу між своїми синами: Володимиром та Олегом, але галицькі бояре, які в Галичині дійшли до такого великого значіння, як ніде в державах Руриксвичів, вигнали Олега і самотнім князем зостався Володимир. За цього Володимира зачалася боротьба між князем і боярами. Розсварившись з князем Володимиром, покликали бояре на галицький стіл волинського князя Романа. Це викликало інтервенцію обох сусідів Галичини, Угорщини й Польщі. Спричинив її Володимир, який втік до Угорщини і намовив Угрів до походу на Галичину. Угри прийшли дійсно, Роман мусів утікати на Волинь, а тоді угорський король поставив у Галичині королевича Андрія у 1189 році, а Володимира задержав на Угорщині. Тим способом угорські королі перший раз здобули користь зі своїх походів на Галичину, і дуже можливо, що відтоді вони стали себе називати королями Галичини. Але перевага Угорщини в Галичині була короткою, бо князь Володимир втік з Угорщини й за поміччу польського князя Казимира III вигнав Угрів і знову засів на галицьким княжім столі. Смерть його в 1198 чи 1199 році була кінцем родини галицьких Ростиславичів, яка тут панувала більше, ніж сто літ, і дала змогу волинському князеві Романови за поміччу краківського

князя Лешка Білого засісти на галицькім столі в 1199 році.

З цим роком повстала на сході Європи велика держава галицько-волинська під князюванням Романа Великого. Вона представляла першорядну політичну силу на сході Європи і, крім одної володимирсько-суздальської держави, ні одна на схід від Одри не могла йти з нею в порівняння. Східна Україна була за Романа Великого розбитою під політичним оглядом, а таксамо було в Польщі, яка ділилася тоді на кільканацять малих князівств. Навіть всі ці князівства до купи не дорівнювали простором державі Романа Великого.

Завдяки такому становищу Роман Великий відігравав першорядну роль у справах східної України і впливи його сягали поза Дніпро, аж до найдальшої української землі, чернігівської. Ми вже знаємо, що й київський князь, і чернігівські князі улягали Романові, присягнувши йому на вірність. Це було наслідком східної політики Романа Великого, яка була, як ми бачили, дуже активною і обіймала собою також і боротьбу зі степовиками. Це було причиною, що Роман поставив західну політику на дальшій плян і, щойно з кінцем свого панування, розсварившись з краківським Лешком Білим, рішив енергійно поступити що до Польщі. Перед тим він ще повоював Литовців, що почали в тих часах нападати на Волинь, а в 1205 році вибрався з походом на Польщу. Небезпека для Польщі була велика, бо похід був закроений на більшу скалю. Роман увійшов у Польщу, заняв був якісь два польські міста, але загнавшись небачно з малим відділом, був убитий Поляками в 1205 році під Завихостом.

Смерть Романа Великого була дуже важною подією на Сході Європи не тільки тому, що Поль-

ща увільнилася від небезпеки, але ще й тому, що в Галицько-волинській державі настали внутрішні замішання, які на три десятки років не дозволили їй відогравати тої ролі, яку вона мала за Романа Великого.

Роман Великий був князем, який не тільки навні, але також в середині своєї держави вмів здобути собі авторитет. Зіставши галицьким князем, він стрінувся з боярською верствою, яка в Галичині набрала великого значіння. За Ярослава Осмомисла дійшло навіть до того, що бояре втручалися навіть у родинні справи князя, й осягли того, що його любовницю Настасю спалено. Роман був зовсім інакшої вдачі. На Волині бояре не мали того значіння, що в Галичині, і він не думав піддаватися боярам. Це мусіло довести до конфлікту князя з боярством. Є звістки про репресії Романа на галицьких бояр. Вони можуть бути приблизнені, але всеж таки вони доказують, що між князем Романом і галицьким боярством ішла гостра боротьба. Перемога була на боці князя і бояре мусіли посмирнішати. Роман був необмеженим володарем у своїй державі.

Панування Романа Великого, як володаря цілої галицько-волинської держави, було дуже коротке, бо тривало тільки шість літ, від 1199 до 1205 року, але не зважаючи на те, воно має велике значіння в історії України. Під його рукою стояла така могутня держава, якої не видно було у східній Європі від смерти польського князя Болеслава Кривоустого 1138 року. На українських землях не було такої могутньої держави від смерти Ярослава Мудрого. В цім лежить значіння панування Романа Великого і цей факт мусів робити вражіння і недурно галицький літописець зве князя Романа „самодержцем всеї Руської землі“.

Боротьба за галицький стіл. Наїзд Татар на Половців. Битва над Калкою 1223 р.

Це незвичайне становище галицько-волинської держави змінилося відразу зі смертю Романа Великого. Роман полишив як своїх наслідників, зовсім малі діти і наслідком того зголосилося зараз багато претендентів до галицько-володимирського стола. Цей стіл став такою атракцією для князів, як колись київський, і тому повторилася тасама історія. Зачалася сороклітня боротьба, яка ослабила галицько-володимирську державу до того ступня, що їй грозило розбиття на кілька частин. А справа була тим складніша, що галицько-волинська держава мала двох сусідів, Угорщину і Польщу, політичні інтереси яких вязалися з цією державою і для яких не було байдужним, хто сидить на галицько-володимирським столі.

Про цю майже сороклітню боротьбу, що почалася зараз по смерті Романа, не можемо тут докладніше оповідати. Нам буде досить вказати тільки на найважливіші чинники, що відігравали роль в цій боротьбі. Такими чинниками були деякі східно-українські князі з одного боку, а з другого боку — Угорщина й Польща. Самі законні наслідники Романа Великого, Данило й Василько були довгий час пасивними свідками цієї боротьби і тільки в другій половині її виступили вони активно. Але був ще один чинник, зовсім інакшого характеру, який у цій боротьбі відіграв першорядну роль. Це були могутні галицькі бояре. Коли Романовичі представляли законних представників княжої влади в цілій галицько-володимирській державі, то галицькі бояре представляли чинник, що мав на цілі удержати політичну єдність і самотій-

ність Галичини з тим, щоби боярська кляса відо-
гравала в політичному життю країни рішачу ро-
лю. Це мало статися коштом обмеження власти
князя. Між цими чинниками прийшло зараз до кон-
флікту, і Галичина стала тереном збройної бороть-
би. Найслабшим чинником показалися східно-укра-
їнські князі. Вони не мали настільки сили, щоби
здобути державу Романовичів для себе й тому їх
заходи скінчилися цілковитою невдачею. Вони не
мали сили ані до боротьби з Угорщиною, ані до
боротьби з галицьким боярством. І тому головну
ролю відіграє Угорщина, а побіч неї Малопольща
під проводом краківського князя. Угорський ко-
роль Андрій виступає в ролі опікуна Романовичів,
а краківський Лешко, як сусід, що бажав би вико-
ристати для себе заміщення в державі Романови-
чів. Лешко мав перед очима грізну небезпеку, що
стояла над Польщею за часів Романа Великого.
Смерть Романа була щастям для Польщі і зовсім
природно, що Лешко, який відігравав тоді першу
ролю між польськими князями, не міг бажати со-
бі повороту ситуації з перед 1205 року. В інтересі
Польщі було, щоби галицько-волинська держава
розпалася на часті, бо тільки тоді вона переста-
лаби бути небезпечною для Поляків. Розуміється,
що Лешко не мав настільки сили, щоби провадити
самостійну політику в галицько-волинській справі.
Тому він держався союзу з Угорщиною, хоча цей
союз не був щирий і нераз розривався. Точка
тяжкості політики лежала в Угорщині, що най-
більше заважила в розв'язанню справи. А програ-
ма угорської політики була поки що така, щоби
в Галичині удержати провізорію, чи то в вигляді
військової угорської окупації, чи навіть у вигляді
якогось незначного Руриковича. І тому, коли га-
лицькі бояре покликали Ігоревичів, князів зі схід-

ної України, які не мали підпори ні звідки, то це не була ще найгірша провізорія для Угорщини. Найнебезпечнішим противником показалися спочатку галицькі бояре, які хотіли самі рішати справу княжого стола в Галичині. Їх не зломил репресії, з боку Ігоревичів. Відповіддю на ті репресії був хвилевий союз боярства з Угорщиною, а наслідком того погром Ігоревичів. Розбивши їх збройно за поміччю Угрів, галицькі бояре двох з них повісили в 1211 році. Але приязнь із Угорщиною була недовга. Користаючи з внутрішніх замішань, якими був зайнятий угорський король, бояре зважилися на остаточний крок і в 1213 році оголосили боярина Володислава Кормиличича галицьким князем. Цей факт грозив розірванням на часті держави Романа Великого, бо у Володимирі засіли Романовичі. Галичина відділилася від Волині.

Але боярська княжа власть не могла устоятися довго. В цім великім замішанню ані бояре не мали настільки сили, щоби удержатися й перевести свої пляни, ані Угорщина, ані малопольський князь з Кракова, які хотіли врешті поділити Галичину і Волинь між собою, зіставляючи Романовичам тільки Володимир. (Король угорський титулував себе тоді королем Галича і Володимира rex Galicie et Lodomeriae, вважаючи Романовичів своїми підручними князями). Одначе між союзниками не було згоди, а з цього скористав Мстислав Удатний, який прийшов до Галичини з Новгороду і опанував Галич. Це показало, що ані Угорщині, ані Польщі не вдалося усадовитися чи то в Галичині чи на Волині. Хоча опісля Мстислав Удатний увійшов в союз із угорським королем і плянував, щоби його донька разом з угорським королевичем засіли на галицькім столі, цей плян не вдався, бо тимчасом Романовичі, здобувши для себе цілу Волинь, упімнулися за Галичину.

Внутрішня боротьба в галицько-волинській державі мала той наслідок, що вона зовсім утратила вплив на справи східної України, перед якою саме тоді відкрилися дуже небезпечні перспективи. В 1223 році показалися в Європі Татаре.

Боротьба українських князів з Половцями з кінцем XII століття скінчилася без більшого результату, бо ні одна, ні друга сторона не віднесла перемоги. Але для українських земель таке покінчення половецької справи не мало особливо некорисних наслідків, бо Половці перестали бути грізними для України. В половецько-руських відносинах настала навіть зміна на ліпше, бо між Руриковичами і родиною половецьких ханів приходило не раз до родинних зв'язків. З початком XIII століття Половці не раз являлися на українських землях, але звичайно в ролі союзників одного чи другого князя.

Але в тому часі настає нагла зміна в політичній ситуації сходу Європи через появу Татарів. В центральній Азії повстає несподівано велика держава, зложена з усіх азійських степовиків. Початок цій державі дали східно-азійські Монголи, які зєдинивши під рукою хана Темуджіна Монголію, вибралися звідси на дальші підбої. Протягом кількох років вдалося їм прилучити до цієї держави татарські й турецькі орди й утворити на азійських степах державу-орду, що тягнулася від Великого океану по границі Європи. Це була найбільша простором держава в порівнянні з усіма державами, що існували перед тим чи то в середніх чи старинних часах. Оперта на кочуючому способі життя ріжних степових орд ця держава виказала зараз величезну експанзійну силу, яка дуже скоро дала себе пізнати також на східних окраїнах Європи. По розгромленню Ясів і Черкесів Татари загналися аж у Донщину і тут погромили Половців

у 1222 році. Для Половців настала відразу критична ситуація. Тому вони звернулися до руських князів з просьбою про поміч. Руські князі зорієнтувалися, що від сходу йде нова небезпека не тільки для Половців, але взагалі для держав Руриковичів, і тому прийшли на допомогу Половцям. На цей раз затихли сварки між українськими князями й усі вони, а разом з ними й смоленський князь ставилися до бою. Білорусько-українські війська получилися з половецькими і пішли в глук степів щасливо відбиваючися по дорозі від невеликих татарських відділів. Щойно над річкою Калкою, що впадає до Озівського моря, прийшло до зустрічі з великими силами, які провадили з собою також українську степову людність. Там прийшло в 1223 році до дуже завзятої битви, яка скінчилася цілковитим погромом українських, білоруських і половецьких військ. Не помогла нічого хоробрість „руських“ полків, про яку оповідає літописець. Ця битва відкрила Татарам дорогу до східної України, але Татари несподівано припинили свій похід на східню Європу і занялися дальшою боротьбою в центральній Азії. Таким чином битва над Калкою не мала безпосередніх політичних наслідків для східньої Європи, і скінчилася тільки тим, що багато Українців, Білорусів та Половців, між ними також кілька князів Руриковичів наложило головою. Відворот Татарів до Азії був великим щастям для України, бо на українських землях не було тоді ні одної здатної держави, яка моглаби, як що не цілком усунути татарську небезпеку, то бодай згуртувати в собі більшу часть українських земель і не допустити до цілковитого політичного розкладу України. І тому вельми важним питанням було, як скінчиться боротьба за галицько-волинській стіл: чи й вона зістанеться розмежованою, чи може зе-

диниться наново, щоби стати захистом для українського елементу.

Боротьба Данила за Галичину. Галицько-волинська держава і татарський наїзд у 1239—1242 роках. Битва під Ярославом 1245 р.

Підчас того, як у Галичі панував Мстислав Удатний, Данило, що стояв у приятних відносинах до Мстислава, занявся зєдинєнням Волині під своєю рукою. І це йому вдалося цілковито. Дрібні волинські князі або повмирали, або їх поусував таки Данило сам, який провадив акцію зєдинєння Волині спільно з своїм молодшим братом Васильком. А рішаючим було також те, що Данилові вдалося відобрати Берестейщину й Холмщину від Лєшка Білого, які той забрав був собі, користаючи з замішання в галицько-волинській державі. Тільки в Белзі зістався ще осібний князь. Уступлення з Галича Мстислава Удатного і його смерть у 1228 році було причиною, що Данило рішив тепер почати боротьбу за Галичину. В цій боротьбі знову відіграють важну ролю бояре, з яких одна часть стоїть за Данилом, а друга покликєє собі на князя київського Михайла. Але Данило все таки здобуває перевагу в Галичині: за ним стоїть міщанство й селянство, які сподівалися знайти в князю Данилі оборону перед перевагою бояр. Наслідком цього Михайло, якого підпомагали Угри, подався до Києва, а Данило заняв Галичину в 1238 році. Це сталося саме тоді, коли Татари розпочали великий похід на Східну Європу, і здобувши ростовсько-суздальські та рязанські землі, зближалися до Лівобережної України.

Татари зачали похід у 1236 році від каспійсько-уральських степів. Здобувши надволжанський край вони вдарили на північні московські краї, а звідси подалися на Чорноморські степи, щоби покінчити з Половцями. Боротьба з Половцями, а також з народами, що мешкали на північ від Кавказу, забрала їм багато часу так, що вони в 1239 р. шойно увійшли на лівобережну Україну. Переражений київський князь Михайло втік з Київа, полишаючи його на волю Божу. З цього скористав князь Данило, який взяв під своє панування Київ і прислав там свого воєводу Дмитра. Це стояло з звязку з політикою Данила, який зміцнившись на західно-українських землях, мав намір прилучити до своєї держави також і східно-українські землі. Це було продовженням політики Романа Великого. Сталося навідворот, як цього собі бажали колись київські князі. Замість, щоби Галичина була прилучена до Київа, тепер Київ увійшов у склад галицько-волинської держави. Точка тяжкості української політики вже давно пересунулася з Київа до Галича.

Знищивши Лівобережну Україну, Татари рушили на Київ і обложили його у 1240 році. Кияне боронилися хоробро під проводом воєводи Дмитра, але Татари мали велику силу й здобули Київ в 1240 році. Це була катастрофа для Київа. Він уже й так стратив своє політичне значіння, а тепер цей процес завершився. По здобуттю Київа Татари дуже його спустошили й поруйнували, через що він підупав також і під матеріальним оглядом, тим більше, що протягом кількадесяти років це було вже третє поруйнування.

З Київа пішли Татари далі, на галицько-волинську державу, де нічого не було приготовано до оборони. Володимир і Галич здобуто і вигублено

багато людей. Звідси Бату з головною силою рушив на Угорщину, а інші частини Татар ударили на Польщу. І на Угорщині і в західній Польщі, на Шлезку, пробовано боротися з Татарами, але боротьба була даремна. Татари віднесли перемогу й дуже спустошили Угорщину та Малопольщу. Здавалося, що ніщо не устоїться перед Татарами, бо центральна Європа, де тоді відбувалася гостра боротьба між цісарством і папством за першенство в західнім християнським світі, не була зовсім приготована до оборони. Але Татари не пішли даліше. На вість про смерть головного хана, Бату вернув назад до Азії, щоби взяти участь у справі поставлення нового головного хана. В 1242 році він вернув з Угорщини і перейшов зі своєю ордою через Україну на схід. Але східна Європа не позбулась цим Татарів, бо над Волгою осіла осібна татарська Орда під проводом Бату, яка стала дальшою погрозою передовсім для українських і московських земель. Взавши участь у виборі нового головного хана, Бату вслід за тим рішив використати свою перевагу коштом України й Московщини. Тепер отже найважливішим питанням було те, як уложаться на будуче відносини між галицько-волинською державою і татарською Ордою.

А тут у Галичині розігралися події, які остаточно покінчили довголітню боротьбу за галицько-володимирський стіл. Підчас татарського нападу Данило втік був на Мазовше, але як тільки Татари пішли на Угорщину, удався на Волинь, а опісля, коли вони вернули до Азії, вернув до Галичини. Але тут не було спокою. Претендентом до галицького стола став Ростислав, син київського Михайла, який оженившись з донькою угорського короля, рахував на угорську поміч. Угорський король Беля IV. дійсно дав йому поміч, а крім того дістав

Ростислав поміч і з Малополющі. А втім Ростислав знайшов прихильників і між галицьким боярством а по части вищим духовенством і за їх поміччу зібрав військо з Галичан. Союзна армія українсько-польсько-угорська стала під Ярославом. Туди русий Данило й Василько зі своїми українськими військами. В 1245 році прийшло під Ярославом до завзятої битви, яка скінчилася цілковитою поразкою союзників. Справа Ростислава була раз на все програна і Данило засів без перешкоди на галицьким столі. Битва під Ярославом мала велике значіння, бо вона закінчила сороклітню боротьбу за спадщину по Романі Великим, а разом з тим усунула на протяг сто років всяку інтервенцію з боку Угорщини чи Польщі. В таких тяжких часах, які мала переживати Україна наслідком татарського наїзду, ярославська перемога являється дуже важною й корисною для України подією.

Татарська зверхність. Західня політика Данила. Боротьба з анархією на сході і війна з Татарами.

Татарський наїзд не тільки спричинив спустошення великих просторів східної Європи, але мав і дуже великі політичні наслідки. Угорщина й Польща цих політичних наслідків не мали, але за темали їх усі держави Руриковичів, не виключаючи ні малих, ні великих, бо вони були положені ближше до татарської Орди, яка розложилася над долішньою Волгою. Першим наслідком було те, що Руриковичі одні по одних почали запобігати ласки Татар і піддаватися під їх зверхність. Початок зробив суздальський князь Ярослав, який вже 1242 чи 1343 р. їздив до Орди. Його слідом пішли інші

князі, між ними чернигівські. На самім кінці зробив це й князь Данило, але тільки тоді, як Орда рішучо зажадала, щоби Данило уступився з Галичини. Видко було, що татарський хан хотів дати Галичину іншому князеві. Не маючи змоги виступити проти Татар зі збройною силою Данило рішив піддатися під їх зверхність і в цій цілі поїхав у 1245 році до хана. По великій ярославській перемозі це моглоб здаватися несподіваним, але іншого виходу не було. З Орди вернув Данило, як татарський васаль, але о тільки зміцнений, що хан признав його галицько-волинським князем.

Забезпечений таким способом від сходу, хочби й ціною своєї незанежности, Данило рішив упорядкувати свої відносини до Угорщини, бо вона як досі, була найнебезпечнішим сусідом через те, що підпомагала противників Данила проти нього. Переговори між Данилом і угорським королем Белею IV скінчилися договором, на підставі якого син Данила Лев оженився з угорською королівною. Це витворило союз Данила з Белею IV, результатом якого було те, що Данило дався втягнути в справу спадщини по Бабенбергах в Австрії і оженив свого сина Романа з Гертрудою Бабенберською 1252 р. Наслідком цього князевич Роман пішов з українськими військовими відділами добиватися австрійського престола. Австрійська справа стала осередком середно-європейської політики, і могло здаватися, що Романовичі дістануть австрійський стіл. Але до цього не прийшло, бо проти Романа виступив могутній тоді чеський король Отокар II. Коаліція, яка звязалася проти Чехії і до якої належали Угорщина, Галицько-волинська держава й Малопольща, не підтримала як слід Романа і він уступив з Австрії перед перевагою чеського короля. На цім скінчилася участь Романовичів у бо-

ротьбі за австрійській стіл. Данило не мав охоти даліше провадити акцію в цій справі. Його політика тоді вже зосередилася коло того, яким чином можна би зломити перевагу Татарів.

Що до інших західних сусідів то з польськими князями Данило жив у згоді, а навіть у приятни, хоч це при тодішній цілковитій слабості Польщі не мало якихось реальних користей для Галицько-волинської держави. Даліеко більше значіння мали відносини Галицько-волинської держави до Литви. Литовці і таксамо Ятвяги були все неспокійними сусідами держави Романовичів і Данило мусів з ними воювати. Одначе ситуація значно змінилася, коли на Литві замість кількох дрібних князів став один Мендовг. Зєдинена Литва стала відразу поважною політичною силою і небезпечною для Данила тимбільше, що Литва забираючи Чорну Русь, виказала дуже скоро агресивну політику. Данило бачив це дуже добре, а його союз з німецьким Орденом мав на цілі осамітнити Литву на випадок війни галицько-волинської держави з нею. До такої війни прийшло дійсно в 1251—2 рр., але вона одначе не мала корисних результатів для західно-української держави. Чорна Русь зісталася при Литві. З тим фактом мусів Данило погодитися, і дальша його політика змагала до того, щоби упорядкувати відносини з Литвою. Результатом його заходів було те, що він оженив свого сина Шварна з донькою Мендовга 1254 р. На політичнім виднокрузі зарисувався союз двох найбільше могутніх володарів культурної східної Європи.

Цей українсько-литовський союз мав велике значіння, бо щойно він уможливив Данилові подумати про боротьбу з татарською Ордою. Боротьба з Ордою була віссю, навколо якої оберталася

ціла політика Данила. Цею політикою пояснюється факт, що Данило входить у приятні зносини з Угорщиною і Литвою і що Романовичі споріднилися з пануючими в цих державах родами. Данило сподівався, що передовсім Литву він зможе втягнути у свою будучу війну з Татарами. А плян його був закромний дуже широко. Невдовзі по своїй подорожі в Орду входить Данило в переговори з папством, бажаючи за його поміччу здобути союзників для боротьби з Татарами. В 1246 році переговори йшли вже інтензивно, а першим їх наслідком було те, що Данило признав папу головою церкви. Це була перша унія з Римом на українських землях. Данило дістав від папи королівську корону і коронувався в Дорогичині на короля в 1253 році. Це був послідній акт в дипломатичних заходах Данила. Забезпечившись таким чином на заході й рахуючи на якусь поміч звідти, рішив Данило підняти велику акцію на сході. Її найблизшою метою було здобуття східної України і похід на Київ, а в дальшому пляні рішуча боротьба з татарською Ордою, яка ставала чим раз грізнішою для дальшого існування галицько-волинської держави. А загроза лежала не тільки в мілітарній перевазі татарської Орди, але також і в тім, що Орда стала чинником, який поширяв політичний розклад на українських землях.

Та коли по ярославській битві з 1245 р. в галицько-волинській державі настали спокійніщі часи і через те ця держава стала знову могутнім політичним чинником, як колись за Романа Великого, східня Україна була по татарським погромі в цілковитім упадку. Назверх це видко з того, що в Києві не було навіть князя, а суздальський князь Ярослав і його наслідник Олександр, князь з Новгорода Великого, не сиділи в Києві, а в своїх зем-

лях і були тільки номінальними київськими князями. Таким чином в 1240 р. скінчилося давнє київське князівство Руриковичів. Колишній могутній Київ, політичний осередок східної Європи, зійшов на третєрядне становище. І нічого дивного, що митрополити не перебували вже в Києві, а сиділи то у Володимирі над Клязмою, то у Великім Новгороді. Київщина перестала творити взагалі якусь політичну цілість, а не маючи над собою княжої влади, розпалася на поодинокі громади, які управлялися незалежно одна від сдної. Тільки Татари мали зверхність над цими громадами, яка полягала в тому, що громади складали дань Татарам. Зовсім так само було і в Переяславщині. І там не було княжої влади, і там громади стояли зовсім особно і їх не лучив ніякий організаційний звязок. Словом, під політичним оглядом Київщина і Переяславщина розложилися цілковито. Тут настав стан подібний до тих часів, коли ще не було не то давньої київської держави, але коли ще не було навіть місцевих князів, що володіли над поодинокими землями східної Славянщини перед повстанням київської держави. Подібно представлялася справа і в Чернигівщині. І ця земля під політичним оглядом зовсім розбилася, а численні чернигівські князі мали швидше характер великих земельних власників, ніж князів-володарів. Це була просто земельна аристократія, яка теж признавала зверхність Татар і яка теж не мала між собою ніякої спільної організації. Зовсім подібні обставини були також у полудневій Волині і на галицькім пограниччю. Там теж громади стояли одинцем, і між ними не було ніякої організації, тільки в цих громадах були так звані „князі болоховські“, про яких одначе не маємо ближших відомостей. У всякім разі це не були князі з роду Руриковичів, а їх власть в гро-

мадах була невелика, бо громади самі управлялися собою.

Таким чином ціла східня Україна, колишній осередок великої держави, розложилася на атоми, з яких колись витворилося політичне життя у східній Європі. Це був один з таких фактів в історії, де життя народів наслідком цілковитого занепаду вернулося назад до первісних форм. Праця багатьох поколінь, цілий політичний дорібок кількох століть був тепер зовсім змарнований. Східня Україна „вернулася“ до часів не довго по мандрівках Славян, а може ще до давніших часів. Про якусь відбудову на цім терені не було що думати, і східня Україна стала негативним, розкладовим чинником у тодішній історії українського народу.

Коли цей розклад зачався, цього розуміється, сказати не можна. Але певна річ, що він був сильно розвиневий вже перед татарським наїздом, а прихід Татар тільки ще більше його поглибив. Була небезпека, що цей розклад може захопити також і західну Україну, галицько-волинську державу. Данило дуже добре зрозумів цілу небезпеку цього анти-державного прояву і постановив виступити проти цього руху, не зважаючи на те, що цей рух підтримували Татари. Для Татар далеко кориснішим було мати діло з розбитою на атоми Україною, ніж з українською державою. Їх панування було тоді далеко більше забезпеченим. Галицько-волинська держава була суперечністю до цього руху і тому князь Данило ще в 1241/2 році пішов походом на „болоховських князів“ і їх погромив. Але щойно в 1254 році зачинає король Данило велику воєнну акцію на „татарських людей“, себто на ті громади, що вийшовши з під влади князів, стояли в безпосередній залежності від Татар. Безпосередною причиною було те, що саме перед тим

татарський воєвода Куремса ходив походом на галицьке Пониззя і на полудневу Волинь, бажаючи удержати тамошні громади під татарським пануванням. Акція короля Данила йшла зовсім добре. Громади полудневої Волині і на Побожжю були погромлені й примушені до послуху. Перевага була на боці короля Данила: Куремса, який зачав був знову похід на Волинь, був змушений уступати на схід. Данило плянував уже похід на Київ, рахуючи не тільки на свої сили, але також на помічне військо, котре мав прислати литовський Мендовг. Ситуація стала критичною: рішача війна галицько-волинської держави з Ордою висіла в повітрі. Але Татари не мали охоти вдаватися в війну. Новий татарський воєвода Бурундай прийшов, правда, з великими силами, але до відкритої боротьби з Данилом він не ставав. Він узявся на хитрощі, удаючи, що йде походом на Польщу. Не діждавшись литовської помочі, Данило мусів не тільки залишити свій похід на Київ, але й взагалі мусів залишити всяку війну з Татарами. При великих силах Бурундая переможня війна показалася безвиглядною і тому Данило та його брат Василько, що князував на Волині, пішли до Бурундая, щоби з ним порозумітися. Діставши їх в руки, Бурундай зажадав, щоби Романовичі зруйнували всі укріплення на своїх землях. Князі мусіли це зробити і тоді зруйновано укріплення Володимиря, Кремінця, Луцька і Львова. Тільки один Холм зістався ненарушений. Тепер щойно вирушив Бурундай на Польщу, Романовичі мусіли дати йому поміч і він дуже спустошив Малопольщу. Зруйнувавши Краків, вернули Татари назад у свої степи. Реальним політичним результатом цього походу було те, що „татарські громади“, які прилучив був Данило до своєї держави, дісталися знову під панування Татар. Плян

Данила здобути східню Україну не був переведений, і від того часу вона розвивалася своїм, особним від західної України життям. Похід Бурундая з 1259 року припечатав її долю остаточно. Але він теж мав значіння для галицько-волинської держави. Він рішив, що й ця могутня українська держава мусіла остаточно зістатися під зверхністю Татар. Східня акція Данила була послідньою акцією, яка мала на меті скинути татарську зверхність.

Данило не довго пережив цей свій погром. Він умер у 1264 чи 1265 році. За його часів спіткала велика катастрофа східню Європу. Східня Україна скінчила тоді своє самостійне політичне життя, а Татари змусили навіть Данила до признання своєї зверхности. Але незважаючи на те, галицько-волинська держава була все таки могутньою державою і наймогутнішою від усіх держав тодішньої східної Європи: Суздальщина була тоді поділена на кілька осібних князівств з володимирським великим князем на чолі, Польща знаходилася в цілковитому занепаді і ділилася на кільканайцять князівств-держав, які всі разом не дорівнювали простором галицько-волинській державі, а на сході, над Дніпром була руїна. Тільки одна Литва за Мендовга несподівано стала могутньою державою і складалася з литовських і частини білоруських земель. В таких обставинах існування могутньої держави Романовичів було дуже важним політичним фактом, бо ця держава не допустила до дальшого політичного розкладу східної Європи. Данило не міг перемогти Татар і мусів понести жертву зі своєї незалежности, але всеж таки галицько-волинська держава встояла, не допускаючи на своїй території татарських порядків. А вжеж для українського народу ця держава мала надзвичайне значіння. Український елемент, я-

кий поніс великі втрати на пограничних зі степами землях і навіть в деяких околицях перейшов з хліборобського господарства на скотарський, тут в упорядкованій галицько-волинській державі, заховав свою культуру й цивілізацію. В цім лежить головна вага існування цієї держави та історичне значіння двох могутніх галицько-волинських володарів: Романа Великого й Данила.

Географічні обставини. Населення східної України і галицько-волинської держави. Його заняття. Кольонізаційні обставини. Етнічний склад.

Коли брати під увагу східню Україну, цю центральну територію давньої київської держави, то в третій добі її існування географічні обставини показали ще виразніше ніж перед тим свій темний бік. Степ відогравав дуже некорисну ролю в історії київської держави, а наїзд Татарів і розклад політичного життя був остаточною побідою степу. Бо не можна заперичити, що близькість степу, а особливо „неутральної“ смуги, що представляла границю між київською Україною і степовими Ордами, де життя не було вложено в політичні рамці, мусіла некорисно впливати на політичну організацію земель східної України. Чим ближе до степів, тим слабшою була державна власть і тим треба пояснити факт, що на східній Україні настав розвал держави та повставали території, які не жили державним, а тільки первісним громадським життям. Наслідком перемоги степу над культурною країною було почасти те, що знаменита водна сітка з головною артерією, Дніпром тратила чимраз більше своє значіння, бо степові Орди перешко-

джували ще більше в торгівлі з полуднем, ніж у попередній добі.

Але може найважливішим фактом було те, що візантійська цивілізація підупадала в цій добі чим раз більше, а полуднева й західня Європа створили цивілізацію, яка своїм розмахом і живучістю перевищила стару візантійську цивілізацію. Тому світове положення східної України не було тепер таким корисним, як давніше. Східна Україна опинилася здалека від нової цивілізації.

Далеко корисніше під кожним оглядом положення мала в цій добі галицько-волинська держава. Положена далше на захід, вона всеж таки увійшла в контакт із західною цивілізацією, дарма, що цей контакт був досить слабенький. А дуже корисним було те, що галицько-волинська держава сусідувала зі степами на меншій просторі, ніж давня київська держава. Тому життя було тут спокійніше і уможливлювало організацію. В історії галицько-волинської держави степ не відігравав ніколи такої ролі як у київській державі. Тут не було таких великих перешкод в удержуванні зв'язку з Чорним морем, як у київській державі. Дністер вязав Галичину з Чорним морем подібно, як Дніпро Київщину, але Чорне море, а тим самим і Дністер не мали такого великого значіння для галицько-волинської держави, як для київської — Дніпро. Галицько-волинська держава була ще більше континентальною державою, ніж київська, а головні торговельні шляхи провадили з неї до сусідніх земель, а не до моря. Галич, який завдяки Дністрові вязався з Чорним морем, не удержався на першому становищі. Побіч нього відіграє важну роль у Галичині Перемишль, а врешті повстає Львів, наскрізь континентальне місто.

Галицько-волинська держава була менша простором, ніж давня київська, і це теж було одною з дуже важних причин, що вона могла краще сконсолідуватися і зорганізуватися, як київська держава. А дуже корисним фактом було те, що держава Романовичів мала за природні границі Карпати й пинські болота. Карпати були великою обороною від Угорщини, і хоч угорські королі пробували розширити своє панування на Галичину, то всеж таки їм це не вдалося між иншим і тому, що удержати мілітарний зв'язок між Угорщиною і Галичиною було дуже тяжко завдяки Карпатам. Одинокий вигідніший перехід через Карпати коло Лупкова був дуже не подорозі з Буди до Галича і заким Угри, діставшись до Перемишля, звідси прийшлиб під Галич, був час приготувитися до оборони. Правда, західні границі були відкриті і тому туди йшли часом польські війська чи на Волинь, чи на Галичину, але це було тільки за часів внутрішніх воєн по смерті Романа Великого. А втім за часів могутности Романа й Данила польські князі не відважувалися переходити границі тим більше, що ці князі не представляли більшої сили, бо Польща була тоді розбита під політичним оглядом. Словом, галицько-волинська держава мала багато даних до свого дальшого розвитку. Неприродні західні границі могли показати некорисні наслідки, але тільки тоді, як би над Вислою повстала могутня держава. В цій добі зовсім не йшло до того. Пинські болота теж були доброю, природною границею від півночі і вони дуже утруднювали литовську інвазію на Волинь. Східня границя була, розуміється, відкрита і як з одного боку вона улегшувала експанзію галицько-волинської держави на схід, так з другого боку допомогла Татарам в їх наїзді на західну Україну.

Перенесення центра українського політичного життя із східної до західної України було викликане одначе не тільки географічними чи політичними обставинами, але важну роль відігравав у цім вигляд тодішньої етнографічної України. А цей вигляд змінився передовсім в тому напрямі, що етнографічний центр перенісся на захід подібно, як це сталося з політичним центром. Причиною було те, що у східній Україні населення дуже змаліло наслідком частих воєн між князями і наслідком нападів степовиків, особливо Татар. Були й на західній Україні війни, передовсім довготривала боротьба за галицько-волинській княжий стіл по смерті Романа Великого, але ці війни не були такими частими і не провадилися з такою завзятістю, як у східній Україні. А що до нападу степовиків, то під цім зглядом аж до татарського наїзду західня Україна була від них майже свобідна. Це уможливило ліпше загосподарування західно-українських земель, а наслідком цього населення західної України було густіше аніж східної. Чим далі на схід, тим ставало воно рідше разом із занепадом хліборобської культури. Всеж таки розселення українського елемента йшло далеко поза політичні границі України. На цілім степовім просторі чорноморсько-озівських степів стрічаємо ще славянський елемент. Ми бачимо його і над долішнім Дунаєм, і над долішнім Дністром і над долішнім Дніпром, над Доном і над Донцем, а навіть ще й на Криму. Це так звані бродники, прозвані так від свого кочовничого життя. Тільки цей елемент був уже відірваний від головної етнографічної маси і коли на степах розсілася найстрашніша з всіх турецьких орд, татарська, тоді доля цих останків славянської людности на степах була рішена. З другого боку турецький елемент розселю-

вався також і по хліборобській Україні. І так, в полудневій Чернигівщині було багато кольоністів Половців, а в Переяславщині, цій найдалі на полудневий схід висуненій землі й тому вже з кінцем XII століття званій Україною, було багато ріжного рода турецьких населенців Печенігів і Торків. Особливше значіння мали так звані Чорні Клобуки в полудневій Київщині. Це було населення, зложене з Печенігів і Торків, яке управлялося осібними старшинами. Вони були передньою сторожею в боротьбі українських князів з Половцями.

Що до способу розселення, то так само в цій добі, як і в попередніх маса населення мешкала по селах. Це було наслідком господарського стану в якому знаходилася тодішня Україна. Міста розвивалися тільки там, де торгівля мала кращі умовини до свого розвитку. Найбільшим містом, бодай в першій половині цієї доби, був Київ. Коли в попередній добі він мав коло 100 000 мешканців, то в цій добі він певно мав не більше, а дуже можливо, що наслідком погромів, що його стрінули в 1169, 1203 і врешті в 1240 році, а також наслідком зміни торговельної конюнктури на некористь Києва, населення його збідніло і змаліло. Це треба вважати певним що до кінця цієї доби. Доказом того, що Київ був торговельним містом є те, що в ньому мешкали також і чужинці, а саме: Греки, Італійці, Німці, Поляки, Чехи, Вірмени й Жиди. Хоч з другого боку це доказувало, що торгівля на Україні поволі переходила в руки чужинців. Вірмен і Жидів мусіло бути багато, коли в Києві була осібна жидівська і осібна вірменська дільниця. Всі інші міста в Київщині не мали більшого значіння. З важніших були тут: Вишгород, що мав дуже оборонне положення, Білгород над Ірпенем, Торчеськ, замешкалий Торками, Юрів, Канів та

инші. Багато з тутешніх осель повстали там, де були оборонні замки. Тільки деякі з них мали характер міст. В північній Київщині, в деревлянській землі, було дуже мало міст, так само як у турово-пинській землі. В Чернигівщині головним і важним містом аж до татарського погрому було місто Чернигів. Побіч нього були ще: Любеч, Стародуб, Новгород Сіверський, Гомель, Курськ, Путивль, Глухів і Рильськ. На півночі у Вятичів не було городів. В Переяславщині не було крім Переяслава жадного визначнішого міста. Були тільки оборонні замки. Натомість Волинь і Галичина мали міста. На Волині були: Володимир, Белз, Луцьк, Бужськ, який в цій добі стратив значіння, так само Червень, а далі: Дорогобуж, Перисопниця, Бересте, Дорогичин, Кобрин і Холм. В Галичині були: старий Перемишль, Сянок, Ярослав, Звенигород, Теремовля, Городок і врешті новий — Львів. В звязку з економічним зростом західної України і міста дійшли тут до більшого значіння, а Галич став метрополією західної України, подібно, як Київ східної.

Коли взяти під увагу цілу українську етнографічну масу, то в цій добі видко серед неї міграцію зі сходу на захід, із східної України до західної, на Волинь і до Галичини. Причиною її були напади степовиків, Полівців та особливо Татар. Це перша внутрішня українська міграція і як усі важна тим, що наслідком перемішування різних частин українського народу витворилася культурна й етнічна суцільність та почуття єдності в українській етнографічній масі. Ця міграція причинилася також до того, що західна Україна дістала густіше населення, ніж східна. Таким чином західна Україна здобула в цій добі перевагу над східною як що до

густоти населення, так і що до політичного значіння. Але вона здобула перевагу також і під господарським поглядом.

Господарський лад представлявся подібно, як і в попередній добі. Не маємо причини думати, що на Україні продукція була інакшою, ніж у попередній добі, або що вона збільшилася значніше, ніж це відповідало би зростові населення. Що до східної України, то можемо з цілою певністю ствердити, що тут продукція зменшилася, а тільки в західній Україні збільшилася вона відповідно до зросту населення. Збіжжя і в цій добі продукувалося тільки для власної потреби, а не на вивіз. Його вивожено часом тільки у північні суздальські краї, як що там наставав голод. Побіч хліборобства існує і в цій добі ловецтво та скотарство, відограючи в господарстві майже рівнорядну роллю з хліборобством. Можна припускати, що в цій добі продукція вареної соли збільшилася, а саме на галицькім Підкарпаттю. Ця сіль іде в усі українські землі, отже навіть до східної України, а також до Польщі та до Угорщини. Про ремесла тай взагалі про дрібну промислову продукцію не маємо відомостей, з виїмком цілком загальних. Сучасники, західні європейці, уважали життя у Києві розкішним. Україна була тоді добрим консументом і під тим оглядом перевищала усіх своїх сусідів. А не можна припускати, що вимоги життя задоволювано переважно заграницею. На Україні мусів бути і свій промисл, а доказом того є між иншим і те, що до Польщі вивожено золоті вирс би українського походження.

Не таку визначну роллю у цій добі, як у двох попередних, відогравала торгівля. Політика князів не оберталася коло торгівлі так, як за давних київських князів. Тільки у галицьких князів можна

почасти звязати їх політику з торгівлею. На це наводить нас факт, що галицькі князі мали в своїх руках устє Дунаю. А втім, що до характеру торгівлі, то вона остільки змінилася, що в цій добі торгівлею займалися ширші круги, ніж це було давніше. Видко це саме в західній Україні. — Що до східної України, то простір української торгівлі значно зменшився в порівнянні з давнішими часами. Коли давніше українські купці заходили аж у Середземне море, в Сирію і навіть Єгипет, то в цій добі стрічаємо їх тільки на кримських та малоазійських побережжах. Навіть Царгород перестав бути осідком українських тай взагалі східно-славянських купців. Видко, що італійські купці здобули там перевагу. Тай взагалі видко, що в заграничній торгівлі український елемент почав тоді грати вже пасивну роль. Із заграницею українські купці торгували тільки сіллю. А сіль була або з Галичини, або з чорноморських лиманів, або з кримських озер. Замість Українців у великій мірі беруть тепер участь в заграничній торгівлі чужинці. Але це не потрапило поставити торгівлю східної України на давню височінь. Східня Україна підупадала економічно чимраз більше, не тільки тому, що степові орди дуже нищили край і перешкоджували в торгівлі, але ще й тому, що зовнішні торговельні обставини уклалися чимраз гірше для України. Царгород вже перестав тоді бути центром християнського світа, а його погром з 1204 р., коли то хрестоносці здобули його й розбили візантійську державу, був дуже тяжким для нього ударом. Торговля перейшла в руки італійських міст, які економічно опанували давні землі візантійської держави. Західня Європа поступала під господарським оглядом скоро і стала дуже добрим консументом східних товарів. І про-

дукція розвинулася там так значно, що між західною і середною Європою, та магометанськими краями в Африці й Азії та в Іспанії настала оживлена торгівля. Торговельні шляхи переходили через Середземне море і тут була головна артерія торгівлі. Україна втратила зв'язок із світовою торгівлею, а східна Україна опинилася зовсім на боці. Трохи ліпше представлялася справа на західній Україні, яка стала посередником між чорноморською торгівлею і середньою Європою. Галич, Перемишль, Володимир і Берестя були важливими торговельними пунктами, звідки йшла торгівля на захід. Але й західна Україна відчувала на собі взагалі некорисні для України торговельні обставини. Всеж таки Україна представляла міцніший економічний чинник, ніж її сусіди, Суздальщина чи Польща. Польща мала для України тільки те значіння, що тудою переходила українська торгівля на захід, бо зрештєю Польща була дуже слабим консументом на українські товари. А тільки на захід передовсім могла Україна вивозити чи то свої продукти, чи привезені зі сходу. Важним торговельним предметом були невольники. Їх вивожено до магометанських країв з кримських городів, але ще в більшому числі до західної Європи, особливо до Італії, де тоді потрібували невольників до праці у фабриках. Словом, торговельний зв'язок України з південною і середньою Європою ще був, але інтензивність цієї торгівлі не така велика, як за добрих київських часів у попередній добі. Видко було, що Україна не розвивається як слід під економічним оглядом і зостається позаду західно- і середно-європейських держав. Західня Європа поволі приготувлялася до грошового господарства, з'язаного з розвитком міст, тимчасом як на Україні міста підупадали. Це було дуже великою

шкодою як для українського народу, так і для українських держав.

А тодішні держави на Україні мали під етнічним оглядом чистий український характер. Вони розірвали зв'язок як з північно-руськими, так і з білоруськими землями і тому український елемент став виключним як у східно-українських малих державах, так і в просторій галицько-волинській державі. Домішка турецьких племен в полудневій Київщині, полудневій Чернигівщині і в Переяславщині не входила в рахубу, бо ця домішка була невелика. Але рішачим фактом було те, що галицько-волинська держава мала українське населення, бо таким чином український елемент міг далі вільно кристалізуватися в цій державі і задержати свою окремішність так само, як московський елемент, що гуртувався у володимирсько-суздальській державі. Таким чином ця доба є рішачою що до розвитку під етнічним оглядом. Осібний політичний розвиток трьох східнославянських етнічних груп причинився дуже до того, що в кожній з цих груп витворилося почуття власної індивідуальності і національної окремішності. Особливо це треба сказати про Північ і Полудне східної Європи. Таким чином тут виразно виступив як що не тріалізм, то етнічний дуалізм. Україна і Москва були назвами, що мали тоді тільки льокальне значіння, але зміст життя обох цих народів тісно вязався з даьшою їх будучиною, з даьшою історією українського і московського народу. Галицько-волинська держава є тим для Українців, чим для Москалів володимирсько-суздальська держава. Як одна, так і друга мали добрі підстави до свого даьшого розвитку. Оба народи могли стати рів-

порядними чинниками в історії східної Європи, хоча поки що галицько-волинська держава перевищала північну державу як що до культури, так і могутності.

Політично-суспільний лад східноукраїнських князівств і галицько-волинської держави.

Суспільний лад на Україні не перейшов у цій добі надзвичайних змін, але всеж таки він не зостався таким, як у попередній. Зміни були як у східній, так і в західній Україні, тільки інакше вони виглядали в одній, а інакше в другій частині України. На східній Україні в звязку з політичним та економічним упадком суспільна еволюція стала на мертвій точці, вона не пішла далі, бо там настав розклад не тільки політичний, але й суспільний. Наслідком частих воєн за київський стіл і нападів турецьких орд велика земельна власність не могла зміцнитись, тим більше, що князі приводили з собою все нову дружину, нових княжих бояр, які не дозволяли місцевій аристократії спокійно сидіти на своїх місцях. Всеж таки аж до татарського наїзду еволюція йшла в тому напрямі, що велика земельна власність, репрезентована земельним боярством держалася коштом упадку дрібних господарств. Тай ще одно було видко, що між княжим і земельним боярством витворювався чим раз тісніший звязок. Але упадок державної власти над Дніпром викликав цілковиту анархію у суспільних відносинах і zarazом упадок боярства чи то земельного чи княжого. А в ліпших часах княже боярство мусіло бути досить численне, бо кожний князь з нової родини приводив із собою своїх людей.

Подібна доля стрінула й міщанство на східній Україні. Коли економічні обставини зачали укладатися на некористь України, то разом із упадком міст підупало й східноукраїнське міщанство.

Поступ було видно тільки що до духовенства, бо в цій добі християнство розширилося вже не тільки по містах, але й по селах, а тому й число духовенства значно зросло.

Що до селянства, свобідного і несвобідного, то й тут природна еволюція перервалася наслідком татарського наїзду. Усе йшло до того, що суспільне становище селян-смердів поступово погіршувалося. Наслідком неспокійних часів земельні господарства підупали, а це показало свій вплив передовсім на дрібнім господарстві. Свобідні селяне дуже часто задовжувалися у бояр, а це провадило їх до становища холопів. Таким чином число несвобідних чи півсвобідних поступово збільшалося. Упадок державної влади на Подніпров'ю перервав дальшу еволюцію. Державна влада не йшла на поміч вищим класам при поневоленню селян, і селяне, не маючи княжої влади над собою, ставали зовсім незалежними людьми, які для оборони цієї своєї незалежності почали організуватися по громадах. Словом, з розкладом суспільного і політичного життя над Дніпром перестали існувати також суспільні контрасти, а суспільність вертала до первісних суспільних форм.

Інакше представлялася справа на західній Україні, в галицько-волинській державі. Тут суспільна еволюція не мала такої перешкоди, як у східній Україні, і тому тут видно теж і результат цієї еволюції. А еволюція пішла в тому напрямі, що витворилися більші суспільні контрасти, ніж це було в давній київській державі. Тому галицько-волинська держава виказує такі суспільні прикмети,

яких не було в жадній державі Руриковичів аж до цього часу. Першою характеристичною прикметою є те, що тут боярство дійшло до такого економічно-суспільного значіння, як ніде в державах Руриковичів. Це було наслідком загосподарювання західної України, віддаленої від степових наїздів. Тут добробут був опертий на хліборобстві, скотарстві і бжільництві, а ним визначалися передовсім великі земельні власники, великі бояре, тай взагалі бояре, число яких в самій Галичині було коло кількисот. Ніде боярство не було такою суцільною клясою, як саме в Галичині. Тут служиле боярство зовсім зросло з земельним і творило одну клясу, а витворилася засада, що кождий боярин обовязаний до військової служби. Що до становища духовенства, то воно відповідало тому, яке було на східній Україні. Характеристичною рисою галицько-волинських відносин було також те, що тут населення міст зачидало витворювати осібну клясу і відділятися від боярства. Купці, промисловці і ремісники зачидали розуміти спільність своїх інтересів і на цій підставі повстала міщанська суспільна верства. Суспільна еволюція селянства була у тіснім звязку з еволюцією боярства. Свобідне селянство — смерди — існували далі і представляли головну частъ селянської маси, але побіч них були несвобідні — невільники. Число їх збільшилося наслідком того, що зі зростом земельного господарства, до праці треба було багаторобочих рук. Це й було причиною, що невільників в цій добі вивожено за границю менше, ніж давніше. Татарський наїзд, хоча зробив спустошення також і в галицько-волинській державі, не викликав одначе тут ніяких перемін що до суспільного ладу. Так само не викликав він змін у політичній мурладі. Далекі більші зміни настали в східній Україні.

Давня київська держава розложилася у цій добі на кілька осібних держав. Важніші з них були: київська, чернігівська, волинська й галицька, це на українській території, а поза її границями: полоцько-смоленська, володимирсько-суздальська і новгородська. Але дальший процес пішов у тому напрямі, що з виїмком Галичини і по часті Волині, а далі Новгороду Великого усі інші розбилися на дрібні князівства. Це сталося при кінці цієї доби навіть з володимирсько-суздальською державою, що якійсь час була могутньою державою на півночі. Таким чином східня Україна поділилася на дрібні князівства, що особливо виразно виступило в Чернігівщині. Київський стіл ще якийсь час і в цій добі уважався першим між усіма на Україні, але тепер це було оперте тільки на традиції що до київських князів, бо на родовім старшинстві київські князі не могли опиратися, відколи в Києві князували молодші князі. А що родинний звязок признавано чимось вищим, ніж політичний, то цілком зрозуміло, що інші князі не признавали тоді київського князя своїм старшиною і фактично київська держава, як політична єдність, хоч би в формі федерації, перестала в цій добі існувати. Київські князі зрівнялися під правним поглядом з іншими князями на Україні. І всі ці князі були панами кожний у своїй території. В засаді власть їх не змінилася у цій історичній добі. Вони й надалі є в теорії необмеженими володарями, але їх власть територіяльно маліє. Це видно особливо в Чернігівщині, де княжі території стали що до простору не більшими від великої земельної власности. Це й змінило характер княжої власти, яка з публичної стала більше приватною, на взір боярської. Таким чином замість державних організмів з монархами-князями на Чернігівщині при кінці цієї доби пов-

стала висока земельна аристократія. Становище князів понизилося ще більше, відколи вони стали признавати зверхність татарського хана. Не багато ліпше представлялося становище київських князів, бо при кінці цієї доби доходило тут до того, що київські князі володіли тільки Києвом та його найблизшою околицею.

Роздроблення територій збільшило число служилого боярства, бо кождий князь мав дружину. А що в володінню князів землями були часті зміни, бо наприклад у Києві в цій добі було понад трицять перемін князів, то відповідно до того на східній Україні відбувалася безпереривна мандрівка служилого боярства. Це було найважливішою причиною, що тут не витворилося таке міцне під економічним і політичним оглядом боярство, як у Галичині і взагалі в західній Україні. Але й земельне боярство і міське боярство, себто велике міщанство, не дійшло до більшого значіння у цій добі, ніж у попередній. Під цим оглядом не видно поступу. Віча не стали першорядним політичним чинником, як це було в Новгороді Великім, а часом і на Білій Русі. Всеж таки вони існували далі, скликувані звичайно князями. А було кілька випадків, коли віча входили в договір із князями при їх вступленню на княжий стіл і ставили їм свої умови. Ці умови були все дуже загального характеру, отже наприклад домагання київської громади, щоби князь воював з Половцями, проте вони були доказом, що громада всетаки не зрікалася права забирати голос в державних справах. Князі скликували нероз боляр на нараду, як це було в попередній добі. Але й ця так звана „боярська рада“ і в цій добі не стала якоюсь інституцією. Що до складу віча, то воно виглядало так само, як у попередній добі. Але разом із роздробленням земель при кінці

цієї доби підупадає значіння віча, а громада перестає інтересуватися політичними справами. Її політичний світогляд стає чим раз вузший, і в деяких землях доходить до того, що поодинокі громади — села інтересуються тільки собою.

Що до адміністративної влади в князівствах східної України, то вона зісталася менше-більше такою самою, як у попередній добі. Якогось поступу тут не видно, не видно передовсім, щоби число центральних урядів збільшилося, що могло би бути зовсім природним далшим розвитком того, що існувало в попередній добі. Причиною цього було політичне розчленування східної України. Наслідком цього число урядовців на східній Україні дуже зросло, бо кожда мала держава була щодо адміністрації мініатурою давнішої великої київської держави. З далшим роздробленням земель, особливо в Чернигівщині, разом із затратою публичного характеру княжої влади і ці урядовці стали приватними слугами — урядовцями князів. А в тім що до адміністрації то можна зазначити й дещо нове. Так, становище тивунів стало визначнішим, бо тепер на цей уряд призначувано тільки бояр і то двірських. В цій добі повстає також новий уряд „двірських“ чи „дворецьких“. Двірські — це були княжі урядовці, що завідували домашнім господарством князів. Від них були залежні мечники. Громадські уряди зісталися надалі, виручаючи в адміністрації княжих урядовців, а коли власть князя зовсім перестала існувати, то вони були однією адміністрацією у розложеної під політичним оглядом східній Україні. Таким чином ця доба не тільки не виказує якогось поступу що до політичного устрою на території східної України, але виявляє застій, а вкінці цілковитий упадок.

Інакше представляється справа на західній

Україні, в галицько-волинській державі. Тут були могутні князі, які володіли більшою територією, а саме князі галицькі. Ще більшого значіння набули ці князі відколи з Галичиною получилася Волинь. Галицько-волинські князі володіли великою державою, найбільшою з тодішніх східно-європейських держав. Характер їх влади був всеукраїнський, як і характер їх держави. В порівнянні з князем Романом Великим чи королем Данилом князі східної України були зовсім маленькими володарями, що до значіння вони не могли навіть рівнятися з найвищими урядовцями Романовичів. Відомо напр., що галицькі „великі бояре“ займали такі становища, як намісництва в Перемишлі та Звенигороді, становища, які давніше давано тільки князям. Галицько-волинська держава є продовженням давньої київської держави і виявляє поступ у порівнянні з нею. Тут на заході, передовсім у Галичині, державна ідея виступила виразніше, ніж у давній київській державі. У вищих, освічених класах, у боярів, виробився погляд, що держава стоїть понад княжою родиною. І тому тут, у Галичині, могло дійти до того, що зовсім усунено на якийсь час княжу родину, а поставлено на княжій столі боярина Володислава. Це означало заразом, що боярська класа в Галичині, тісно вязалася з державою і так би мовити вважала себе персоніфікацією держави. І саме в тім був поступ, що державну ідею тепер не вязано з одиницею, чи одною родиною (княжою), а з вищими верствами. Властиво держава існувала для цих вищих верств і тому вони вважали, що мають право забирати голос у державних справах. Інша річ, що ті класи часто робили це не на користь для самої держави. Відповідно до такого погляду вищі класи, отже галицьке боярство, старалися обмежити кня-

зівську власть і коли тільки не рахувати короткого панування Романа Великого, то це їм завсігди вдавалося. Боярство в Галичині було таке могутне, що віча не набрали тут ніколи якогось більшого значіння і князі скликували їх дуже виїмково. Натомість могутнім політичним чинником, як уже сказано, стали бояре. Вони мали велику власть у територіях, якими заряджували, роздавали низші уряди, а що найважливіше — держали свої власні війська. Тим пояснюється, що вони мали такий рішачий голос при обсаді галицького стола. Щодо адміністрації, то в галицько-волинській державі появляються нові уряди, яких не було в давній київській державі. Найвищим урядом став уряд „дворецького“. Дворецький стояв на чолі війська в заступстві князя і був найвищою адміністративною властю та начальником міста в неприсутности князя. Словом, уряд дворецького відповідав давньому урядові тисяцького в київській державі. Це був один центральний уряд, але побіч нього були ще й інші високі центральні уряди. Так маємо відомости, що за короля Данила був уряд „печатника“, себто канцлера, який не тільки був начальником княжої канцелярії, але навіть доводив оружною силою напр. підчас здавлення антикнязівського руху на східних окраїнах держави. Побіч канцлера був „стольник“, який сповняв передовсім дипломатичні обовязки. Опріч того були ще цілком приватні урядники, як „покладники“ (свальники), що мали в опіці мешкання князя, ключники та інші. Словом, ми бачимо, що в галицько-волинській державі повстали центральні уряди, яких не було на східній Україні. Це був поступ у порівнянню з давніми часами, бо тепер повсталала міцна центральна власть, чого саме не доставало київській державі.

Що до судівництва й адміністрації фінансами держави, то через недостачу джерел годі сконстатувати якоїсь зміни. Так само стоїть справа з військом. В галицько-волинській державі переважно тільки бояре беруть участь у війську і кождий боярин був обов'язаний до військової служби. На східній Україні лишилися старі порядки і в разі війни скликувано народне ополчення. Новиною було хіба те, що турецькі племена, поселені на східно-українських землях, так звані Чорні Клобуки, були складовою частию східно-українських військ і дуже доброю пограничною обороною перед наїздами Половців.

Церковна організація і становище її на Україні не дізнали жадних важних змін. Церква й далі була тісно зв'язана з державою, а такого виразного розмежування між світською і духовною властю, як це настало тоді на заході, тут ніколи не було. Так само і у відносинах церковної ієрархії на Україні до царгородського патріархату не настало жадної зміни. Правда, в 1147 р. за Ізяслава II вибрано митрополита без порозуміння з патріархом, але цей митрополит, а був ним Климент Смолятич, не удержався в Києві, бо разом з вигнанням Ізяслава II мусів уступати і митрополит, а інші князі його не підтримали. Патріарх не визнав його митрополитом, і на його місце призначив свого. Другий подібний випадок стався за князя Данила. Тоді собор єпископів за порозумінням з князем Данилом, що володів тоді Київом, вибрав був митрополитом Кирила. Тепер справа пішла остільки щасливіше, що патріарх визнав цей вибір важним.

Але ні той факт, ні другий не мали більшого значіння. Не знаємо навіть, з якого приводу ставлено митрополита на свсю руку, чи була в цьому

яка провідна думка, чи ні. Але той факт, що протягом цієї доби було тільки два такі вибори, доказує, що в церкві на Україні не було ніяких автономічних змагань. В цій добі, усі єпископські катедри існували далі, тільки переяславська перестала існувати по татарським погромі. Замість того повстає за князя Данила нова катедра — холмська. В цій добі розширив свою компетенцію церковний суд. До нього тепер належали нові справи, а саме: святотацтво, маєткові справи між свояками, непорозуміння між батьками й дітьми і справи розводу. Справа унії Данила з Римом не мала розуміється на українських землях ніякого впливу на церковне життя.

Оглядаючи в цій добі відношення суспільних клас до держави, бачимо, що й під цим оглядом є різниця між східною і західною Україною. Що до східної, то взагалі видно, що суспільство менше себе звязує з державою і менше з неї вдоволене, як давніше. Це сталося тому, що малі українські держави на східній Україні не давали населенню такого захисту, як давніше, перед наїздами степовиків. Через це навіть боярська верства емігрувала до західних українських земель, покидаючи свої становища і посілості на східній Україні. А в тім, безпереривні війни між князями знеохотили суспільність до політичного ладу. Всеж таки боярство і духовенство ставилися прихильно до держави і до княжої династії. Це видно зі світських творів: зі славного „Слова о полку Ігоревім“ і з літописей, писаних монахами. Далеко менше інтересу для держави, як і в попередній добі, мали середні класи — дрібне міщанство, дрібні промисловці й купці. Велика однак зміна настала в селянстві. Воно ніколи дуже тісно не було звязане з державою, бо маючи по громадах своїх урядовців, не

потрібувало ніякої іншої адміністрації. Одиноке, що завдячувала громада державі, була оборона перед степовиками, а тимчасом ця справа виглядала чимраз гірше і пограничні зі степом громади не мали від держави захисту. Але замість того появлялися у громадах княжі урядовці, вимагаючи платити князеві данину. Ці данини мусіли бути прикріщеними в цій добі з огляду на те, що княжі території були не раз маленькі, і тому весь тягар удержання княжої адміністрації спадав на невелику територію. Це було причиною, що сільські громади стали в опозиції до держави. Вони попросту не потребували держави, бо вона їм або нічого не давала, або давала дуже мало. Цим пояснюється факт, що з кінцем цієї доби на східній Україні існували громади, які зовсім не признавали княжої влади, а коли з'явилися Татари, то воліли визнавати над собою татарську владу, що могло їх бодай почасти охоронити від тяжкої татарської руки, ніж стояти за княжу державу, яка не давала їм нічого. Це й є причини існування в кінці цієї доби так званих „татарських людей“, того політичного руху між громадами, що у відношенню до українських держав був цілком деструктивним. Цей, так званий у нашій історіографії „громадський рух з XIII століття“ був першим проявом у давній княжій державі, який мав антидержавний характер і таким чином підкопував фундаменти державності на східній Україні. Тому не диво, що король Данило так рішучо виступив до боротьби з „татарськими людьми“. Це була принципіальна боротьба державних і антидержавних елементів.

У галицько-волинській державі цей антидержавний рух не розвинувся до більших розмірів. Тільки на східних її окраїнах розвинувся він знач-

ніще й дуже можливо, що й розрухи в Дорогічині підчас коронації Данила на короля теж мали саме такий анархістичний характер. Західно-українська суспільність була тісніше звязана з галицько-волинською державою, ніж східно-українська. Галицько-волинська держава була могутня і дійсно давала захист перед чужими наїздами, не рахуючи таких виїмкових, як татарські 1240 і 1259 рр. А в тім, західно-українська суспільність ліпше загосподарована в тих часах, ніж східно-українська. особливо в другій половині цієї доби, була разом з тим міцніше зорганізована чим східно-українська, а це дуже утруднювало повстання деструктивних елементів. При такій ситуації опозиція низших верств взагалі не мала виглядів, хоча становище селянської класи було тут гірше, ніж на східній Україні, особливо тоді, коли там настав розклад і на суспільному полі.

Верствою найтісніше звязаною з державою було тут боярство. Для нього держава була чимось конечним, бо тільки завдяки її істнуванню воно, могло удержати своє міцне економічно-суспільне становище. В своїх методах боротьби за панування бояре не раз сходять на антидержавний шлях, спроваджуючи до Галичини Угрів, що могло скінчитися упадком галицько-волинської держави, але це було наслідком засліплення підчас завзятої боротьби, а не ціллю боярської політики. Ціллю політики галицьких бояр було стати головною силою у державі, а власть князя мала бути більше номінальною, ніж дійсною. Це мала би бути держава у вигляді аристократичної республіки.

Інакше представляло собі державу галицько-волинське міщанство і духовенство. Витворюючи осібну від боярства суспільну класу міщанство, себто купці, промисловці й ремісники, зовсім не

бажало собі переваги боярства і провадило свою особну політику, яка змагала до того, щоби коштом значіння бояр стала міцною власть княжа. І тому то міщанство підтримує як князя Романа, так і Данила в їх заходах що до галицько-волинського стола. З міщанством стоїть в однім ряді що до політики духовенство, а похвала в галицько-волинській літописі для Романа, якого літописець називає „самодержцем всеї Русі“, не була чимось виїмковим, а лише вислідом політичного світогляду духовенства. Початок повстання особної міщанської класи з особними політичними змаганнями мало для галицько-волинської держави велике значіння. Повставала класа, яка могла дуже добре нейтралізувати боярські змагання, що йшли шляхом забурення суспільної і політичної рівноваги на користь одної боярської класи. Під тим оглядом галицько-волинські відносини відрізнялися від усього, що було досі на українських землях, пригадуючи західню Європу.

Галицько-волинська держава й східна Україна та Європа й Візантія.

В цій добі як і в попередній, політичний розвиток України йшов тим же шляхом цілої Європи, коли не включати до неї полудневих країв: Візантії, Італії та Єспанії, які в цій добі, як і в попередній що до свого політичного розвитку випередили решту Європи. Найважливішим фактом з політичної історії України було те, що в цій добі київська держава розпалася остаточно на кільканацять особних держав, з яких найважливішою була галицько-волинська. Під цим оглядом Україна пригадує

Німеччину, яка теж остаточно в цій добі замінилася на ряд держав, хоч звязаних із собою істнуванням одної королівської власти, але всеж таки самостійних політичних організмів, які мали всякі дані до того, щоби колись стати зовсім незалежними державами. Аналогічний процес розвивався у Польщі, яка протягом цілої цієї доби була поділена спершу на кілька, а опісля на кільканацять князівств. Зваживши все це і взявши під увагу той факт, що й суздальсько-володимирська держава при кінці цієї доби теж розпалася на кілька частин, бачимо, що галицько-волинська держава була наймогутнішою державою у східній Європі і серед того хаосу, який там панував, була майже одинокою державою, яка представляла поважну політичну силу. На заході настала тоді важна зміна, бо Франція, що в попередній добі переживала час політичної анархії, почала консолідуватись і стала побіч Англії визначною державою на заході. Але найбільші зміни наступили на полудневім сході Європи. Великий хрестоносний рух, що мав на цілі здобути і удержати при латинським християнстві Палестину, звернувся почасти також і на старе візантійське цісарство, а результатом цього було те, що в четвертім хрестоноснім поході хрестоносці вдарили замість на магометан на Візантію і розвалили цю стару державу. На її місці повстало кілька нових держав, сформованих на західно-європейський лад з феодалізмом і рицарством, а в Царгороді засів „латинський цісар“ 1204 року. Розвал візантійського цісарства не приніс однак ніякої користі справі визволення Палестини з магометанських рук. Він тільки викликав хаос, який довгий час тривав на Балканським півострові. З усього бачимо, що в XIII столітті в середній і східній Європі і так само на полудневім її сході

упадають давні політичні форми, і настає перехо-
довий час, який визначається політичною анархією.
На цьому полі політичний розклад східної України
не був чимось надзвичайним, а одним хоч і най-
яркішим з тих численних тоді політичних проявів.
Картина стає ще більше темною, коли зважити,
що разом з великими завойованнями Татарів
в центральній і південно-західній Азії настало
велике заміщення на цих просторах і почався по-
літичний розклад арабсько-магометанського світа.
Що в таких обставинах вибивається на перший
план галицько-волинська держава, в часах
могутності Романа Великого і короля Данила, це
зовсім зрозуміле. Це ясний прояв в політич-
нім життю Європи так само, як існуван-
ня тодішньої Англії, Франції, королівства
сицилійського і могутніх міських республік —
Венеції та Генуї. В цю рахубу входить почасти
і Німеччина, бо й вона в цім часі має хвилі могут-
ності, але її володарі пірвавшись до боротьби
з папством за панування над західно-європейським
світом, допровадили при кінці цієї доби до ката-
строфи своєї держави, подібно до того, як це
сталось наслідком світової війни, де йшло також
про панування над світом.

І в цій добі, так само, як у попередній Європа
не представляла ще якоїсь цілості під економічним
оглядом і поодинокі краї не були так залежні одні
від одних як це настало в новіших часах. Все ж
такий економічний звязок вже тоді творився й ставав
чим раз міцнішим. Населення Європи ставало чим
раз густішим, а при збільшенню цивілізації і добро-
буту західня й середня Європа ставали чим раз
ліпшим продуцентом і передовсім консументом.
Велику роль відіграли в цьому хрестоносні по-

ходи, бо вони викликали торговельний рух між західною Європою і магометанською Азією.

У зв'язку з розвитком торгівлі в романсько-германській Європі давня натуральна господарка змінялася на грошеву господарку і гроші зачав відігравати в життю народів важну роль. Грошеву господарку ми бачили ще в попередніх історичних добах у давній київській державі, але як було вже сказано, в ній брала участь тільки найвища суспільна кляса з князями на чолі. З таким характером грошева господарка була тоді і в християнській Європі — в Італії та подуднєвій Франції. Але в цій добі вона обіймає вже й християнську частку Піренейського півострова, цілу Францію, Німеччину, Фляндрію, Голяндію та Англію. А що найважливіше грошева господарка захоплює вже тоді широкі круги населення, наслідком чого витворюється численна купецька кляса, осіле по містах — міщанство. В XII і XIII століттях бачимо скрізь в романсько-германській Європі наглий зріст міст. Деякі міста й поза Альпами (наприклад над Реном і у Фляндрії) стали важними торговельними центрами. І саме під цим оглядом випередила західна й середна Європа Україну. Київ стратив своє давнє торговельне значіння і першорядне становище побіч Візантії і Венеції. Навіть і в галицько-волинській державі міста не розвинулися в такій мірі, як у романсько-германській Європі, не зважаючи на те, що вони почасти переняли на себе давню торгівлю Київа. Галич не був уже тим, чим був давній Київ за добрих своїх часів; але він і не міг рівнятися з іншими важніщими торговельними осередками тодішньої Європи. І тому міщанство в галицько-волинській державі не набрало такого значіння, як на заході, а економічне життя опиралося головню на натуральній господарці. З цього

Бачимо, що Україна зісталася по заду Європи. Вона перестала стояти напереді Європи, як це було за попередньої доби.

Збільшення консумції в Європі викликало в ній більшу продукцію, особливо хліборобських продуктів, і більшу торгівлю а в звязку з тим витворення осібних станів відповідно до їх заняття. Витворюється осібна кляса купців, ремісників, які стають побіч давніх кляс, опертих на хліборобстві. Суспільні кляси кристалізуються, бо кожний стан організується осібно. Повстають організації ремісничі й купецькі, а продукція відбувається в організаціях. Всього цього теж не видно на українських землях (тай взагалі в Польщі й на сході Європи). Тут еволюція суспільного ладу йде дуже поволі і стає немов на мертвій точці, подібно як економічний лад. І в цім знову Україна, навіть її найліпше загосподарована частина – західна Україна, де суспільна еволюція пішла далше, ніж у східній, зісталася поза романсько-германською Європою. Замість того Україна стає подібною до Польщі з її маленькою торгівлею і продукцією, з її натуральною господаркою, хоча всеж таки ще й у цій добі має над Польщею перевагу.

Одначе не можна заперечити, що суспільна еволюція в галицько-волинській державі, хоча тепер уже позаду, але йшла шляхом подібним до романсько-германської Європи. Коли бачимо, що власне в галицько-волинській державі витворюється численна боярська кляса, яка з одного боку звязана із землею, а з другого з військовою службою, то це пригадує нам романсько-германську шляхту й рицарство. Галицькі „великі бояре“ це те саме, що вища шляхта, маґнати на заході, а дрібне боярство, це немов низша шляхта, рицарство на заході. Але це стара кляса, витворена ще давніми

обставинами, а те, що було нового в Європі — міщанство, представляється у нас ще слабо, хоча все таки саме в галицько-волинській державі міщанство поволі відділяється від боярства і, як знаємо з попереднього, провадить свою особну політику, звичайно суперечну з боярською. І в цім видко власне поступ у порівнанню з давньою київською державою. Не видко його натовість щодо селян, бо їх доля зостається однаковою, а доля несвобідних селян навіть погіршується у порівнянню до того, що було на заході, де доля несвобідних людей значно поліпшилася, особливо у Франції.

З цього видко, що економічно-суспільний лад у галицько-волинській державі був дещо інакшим, як у романсько-германській Європі. Але це зовсім не значить, що ця держава стала якимось чужим чинником у Європі. В засаді еволюція йде одним і тим самим шляхом, а різниця виходить тільки з того, що на Україні відбувалася ця еволюція повільнішим темпом, ніж на заході, що Україна переживала таку економічну — еволюцію, яку західні краї вже пережили.

Відповідно до того представлявся і політичний лад в Європі. Держави романсько-германські поступили значно й під тим оглядом. На переді стали християнські держави на піренейському півострові та Англія. В цих краях набирають політичного значіння зорганізовані стани, а вищі класи висилають своїх представників, які обмежують королівську власть, і витворюють так звані „парламентарні“ організації. Щось подібне помічається також і у Франції і в Німеччині, де князі відбувають наради з представниками шляхти. Це початок соймів. У нас всього того не було, бо „боярські ради“ не стали державними або становими інсти-

туціями, а віча підупали в цій добі навіть на східній Україні. В галицько-волинській державі віча взагалі ніколи не мали значіння; не прийшло тут і до сформування якоїсь „бсярської ради“, як державної інституції, не зважаючи на велике політичне значіння бояр, особливо галицьких. Відносини були зовсім подібні до відносин у Чехії і в Польщі, де також у цій добі не було ніяких репрезентаційних організацій. Але всеж таки в галицько-волинській державі і під тим оглядом еволюція йшла західно-європейським шляхом. Коли чуємо, що галицькі бояре захопили адміністрацію по своїх територіях, що вони мали свої війська, то що, то це такого ж роду прояв, який помічаємо і на заході, де великі земельні власники чи то в Німеччині, чи у Франції захопили в свої руки адміністрацію своїх територій коштом державної, королівської, чи як у Німеччині, князівської адміністрації.

З усього видно, що Україна і в цій добі під суспільним і політичним оглядом стоїть без порівняння ближше до Європи, ніж до Візантії. З Візантією вона зв'язана тільки церквою та освітою. Стара візантійська цивілізація дала Україні дуже багато. Усе те дістала Україна вже в попередніх добах. В цій же добі не було що діставати — сама Візантія жила тільки тим, що створила давніше, а коли з початком XIII в., розбито візантійську державу, то наслідком цього візантійська цивілізація дуже підупала, чи брати її матеріальний бік — торгівлю, чи духовий — письменство. Це мусіло показати свій вплив і на цивілізації на українських землях. На заході хрестоносні походи викликали великий духовий і матеріальний переворот, там рішались такі першорядного значіння справи, як відношення

держави до церкви. Тут на Україні всього того не було. Духове життя, а в тім і політична думка, жили в консервативних формах, зістаючися позаду за романсько-германською Європою. Це не було корисним для дальшого розвитку галицько-волинської держави, бо не було надії, щоби нові політичні течії оживили її тим більше, що славянські сусіди від заходу, самі спізнені в цивілізаційному розвитку в порівнянні з романсько-германським світом, нічого не могли тоді дати Україні.

Огляд третьої доби.

Третя доба історії української держави обіймає час сто двадцять сімох років і кінчиться з 1259 роком, — другим татарським наїздом на українські землі. Вона характеристична передовсім тим, що давня київська держава занепадає і врешті розкладається на осібні політичні організми. Найвиразніше було видно цей розклад у самому серці цієї держави, — у Києві та київській землі. Антикнязівський рух на східній Україні довів центральні українські землі до цілковитого політичного розбиття, до розбиття на атоми, якими стали громади, що були незалежні одна від одної, а лише під спільною татарською зверхністю. Це був наслідок різних чинників, що відіграли в цій рішачою роллю, а саме: шкідливий вплив степу на історичний розвиток східної України, безперервні війни за Київ і зміна економічних відносин, викликана зміною торговельних шляхів в Європі. Наслідком усього того, східна Україна не могла сповнити як слід свого найважливішого завдання: побідної і рішачої боротьби зі степовиками, яку вона вела в попе-

редній добі. У зв'язку з тим татарський наїзд являється тільки дальшою консеквенцією цих обставин. Розуміється, що наслідком політичного упадку східно-українських земель не могли там витворитися нові політичні форми і навіть суспільна еволюція пішла бічними шляхами. Таким чином третя доба являється у порівнянні з попередньою затемненою картою в історії східної України, де затемнювалося те, що було ясне в другій добі.

Але на західній Україні представляється справа інакше. На руїнах київської держави повстає новий, здоровий політичний організм, а таким у другій половині цієї доби на українських землях являється саме галицько-волинська держава. Вона опирається на тих самих політичних підставах, що й давня київська держава, і виявляє у порівнянні з нею поступ як під суспільним, так і політичним оглядом. Вона має всякі дані до дальшого гарного розвитку, хоч у порівнянні з київською державою обмежена під територіальним оглядом і не оперта на такій щасливій економічній кон'юктурі, як тамта. Таким чином галицько-волинська держава з далеко більшим правом, ніж московська являється в певній мірі не тільки продовженням давньої київської, але також із загально-історичного погляду виявляє поступ на українських землях, бо виказує деякі вищі форми суспільного і політичного життя.

Коли дивитися на третю добу з українського національного становища, то вона зовсім не представляється так трагічно, як може б здавалось. Правда, східня Україна підупала під кожним оглядом, але зате піднеслася вище західна Україна. А найважливіше було те, що хоч розчленування київської держави було наслідком політичного занепаду, воно одначе витворило політичну

сепарацію України, Московщини й Білої Руси і тим способом причинилося до повстання на території давньої київської держави, трьох осібних націй. Галицько-волинська держава виявляє і під цим оглядом поступ, бо коли київську державу можна українською лише з певними застереженнями назвати, то галицько-волинська держава була вже цілком українською державою. І тому точка тяжкості української історії у другій половині цієї доби лежить на західній Україні, а доля галицько-волинської держави має значіння для цілого українського народу. В таких обставинах татарський наїзд на цю державу має особливше значіння. Наїзд з 1240 року ще не рішив цілком справи. Якийсь час здавалося ще, що держава короля Данила зможе підняти рішачу боротьбу з Татарами. Щойно 1259-тий рік показав, що нова політична система у східній Європі, яка витворилася наслідком татарської інвазії, вже не може бути змінена. Це було тяжким ударом для розвитку держави Романовичів. І з цим саме роком кінчається третя доба.

Вона кінчається тим, що український народ мав ще могутню західно-українську державу, хоч остання й була під зверхністю татарських ханів. Але коли подивитися на цю добу з ширшого історичного становища, то в ній в порівнанню з другою добою помітно зміну на нашу некористь. В другій добі Україна стояла ще на одній лінії з західною і середньою Європою. В третій добі Україна зісталася вже поза нею. Поступ виявився, як було вже сказано, лише в галицько-волинській державі, але був він замалий у порівнанню з тим, що було в Європі. Україна почала поволі відсуватися від Європи. Зрештою

входив тут у гру той факт, що візантійська цивілізація не розвивалася як слід, і чим раз більше завмирала. Україна мусіла відчути на собі наслідки того.

ЧЕТВЕРТА ДОБА.

Від татарського наїзду в 1259 р. до скасування автономії Галичини в 1387 р.

Галицько-волинська держава та її політика з кінцем XIII століття. Получення Волині з Литвою.

Наїзд Бурундая в 1259 р. показав, що галицько-волинська держава не може стати незалежно від татарської Орди і що дальша її політика мусить передовсім рахуватися з цим фактом. Нова боротьба з Ордою була безвиглядною тим більше, що по смерті Данила Волинь відділилася від Галичини і між галицьким князем Львом I Даниловичем та волинськими князями Володимиром, сином Василька, що вмер невдовзі після смерті Данила, і його наслідником Мстиславом Даниловичем не було згоди, як це було між Данилом і Васильком. Тоді можна було говорити про єдність управи в галицько-волинській державі, не зважаючи на те, що Данило був володарем Галичини, а Василько —

Волині. Тепер про це не могло бути мови. В такій ситуації підставою політики галицьких і волинських князів мусіло бути приязне відношення до Орди. І так воно дійсно було, і найрішучішим прихильником такої політики був галицький князь Лев I, який зрештою показав себе далеко енергійнішим, ніж волинський Володимир Василькович або Мстислав Данилович. Політика князя Льва I була звернена на захід, в сторону Польщі, і таким чином була немов продовженням політики Романа Великого з останніх років його життя. Польща тоді лишалася ще поділеною і між князями поодиноких частей ішли війни, з яких надто завзятыми були війни за Краків, що мав у тім часі становище, подібне до того яке мав колись Київ на Україні. В цих часах умер краківський князь Болеслав V Соромливий і тому князь Лев I рішив добиватися краківського стола і тим способом получити Малопольщу з Галичиною. Але йому не пощастило, бо малспольські пани покликали на князя Лешка Чорного. Між двома сусідами відразу прийшло до ворожнечі, і Лев підняв 1280/1 війну з Лешком Чорним, маючи зі собою також Татарів. Але цей його похід скінчився поразкою під Гослицями, наслідком чого Лешко пішов походом на українську територію і захопив на короткий час Переворськ та підгірські містечка, між ними Кросно. Не знаємо зрештою, чи ця війна принесла які територіяльні здобутки Лешкови, але як що й так, то їх певно втрачено в 1286 році, коли Лев I знову вибрався походом з Татарами на Малопольщу. Коли по смерті Лешка Чорного відновилася боротьба за краківський стіл, то Лев знову взяв у ній участь, підпомагаючи одного з польських князів. В 1289 р. Лев став знову під Краковом, а звідси пішов навіть на Шлеск за Генриком

Пробусом, якого не хотів пустити на краківський стіл. На Шлезку зійшовся князь Лев з чеським королем Вацлавом II, який виступив теж як кандидат до краківського стола. Між обома володарями прийшло тоді до порозуміння. Лев мабуть зобов'язався не робити ніяких перешкод чеському королеві. Але реальним здобутком з цілої цієї акції у Польщі являється те, що Лев забрав коло 1290 р. і прилучив до своєї держави Люблин. Це була давня українська земля, за яку вже не раз були війни між польськими та волинськими князями. Тепер наслідком мілітарної переваги Галичини над польськими князями, вернула Люблинщина до України, але не надовго. Поляки знову забрали в 1302 р. Люблин і прилучили його до Малопольщі.

Польська політика князя Льва була віссю цілої його політики. Всі інші справи стояли на другому місці. Відносини з Угорщиною були переважно добрі, хоча Лев пробував заволодіти закарпатською Україною і мабуть якийсь час володів нею. Відношення до Литви безпосередньо не інтересувало галицького князя, хоча в 1277 р. Лев разом з волинським Володимиром і Татарами ходив походом на Литву.

Менше активності в політиці показали волинські князі, хоча тут несподівано утворилася дуже корисна перспектива. Шварно, що мав Холмщину й Белзьку землю, а був жонатий з донькою литовського князя Мендовга, став у 1267 р. литовським князем. Цей факт міг мати дуже важні політичні наслідки, але смерть Шварна в 1269 р. попсувала цілу нову комбінацію. Литва дістала назад своїх князів і стала самостійним політичним чинником, який невдовзі став дуже невігідним сусідом для галицько-волинської держави. Одним тільки корисним здобутком могли виказатися

волинські князі, а саме, цілковитим розбиттям Ятвягів і забранням їх території. Наслідком цього територія галицько-волинської держави посунулася даліше на північ, в напрямі до Пруссії. Це улегшило навязання політичних і торговельних зносин між галицько-волинською державою й німецьким Орденем, який по кількадесятилітнім існуванню у цих околицях став міцною ногою на землі Прусаків.

Галицько-волинська держава за короля Юрія I та його синів. Болеслав-Юрій II.

Існування осібних князів на Волині, а осібних у Галичині не було корисним фактом, бо воно розбивало єдність галицько-волинської держави. Але цей стан тривав не довго, бо вже коло 1300 року, коли вимерла родина волинських князів, галицький Юрій став володарем цілої галицько-волинської держави. Це змінило відразу політичне становище цієї держави. Вона знову стала першорядною політичною силою на сході Європи, як це було колись за Романа Великого і короля Данила. Юрій I титулував себе навіть „королем Руси“, так само, як колись його дід, король Данило. Одначе політичні відносини були тепер трохи інакші, як за часів Данила. Головна різниця полягала в тім, що на західній границі зачинала консолідуватися Польща і з дрібних князівств повставала майже вже зєдинена польська держава. По короткім пануванню у Польщі чеського короля Вацлава II став польським королем Володислав Локтик. Це мало неабияке значіння, бо тепер володар галицько-волинської держави не міг думати про якісь територіяльні здобутки на заході. Утрата Люблина

у 1302 році положила край війнам галицько-волинських князів з Польщею, і від тоді настала між обома сусідніми державами політична рівновага. Прийшло між ними навіть до союзу. Юрій I був цілий час у союзі з Володиславом Локтиком, а українські війська ходили навіть у Польщу на підмогу Локтикови в його боротьбі за Малопольщу.

У Пруссії в тих часах зачинав відогравати важну роллю німецький Орден. Маючи дуже корисне географічне положення над Балтійським морем він був важним чинником що до торговельних відносин для обох континентальних держав — західно-української і польської та вже тоді представляв поважну мілітарну силу. І тому цілком зрозуміле, що між галицько-волинською державою й Орденем прийшло до політичних зносин. Вони були в інтересі обох сторін, а передовсім Ордену, який притягнувши на свій бік короля Юрія I, тим способом не допускав до союзу України з Литвою та уможлиблював собі боротьбу з Литвою.

Дуже велика шкода, що про ці часи, такі важні в історії західно-української держави, відомости наші дуже скупенькі. Наша волинська літопись, яка так докладно й цікаво розповідає історію галицько-волинської держави, уривається з кінцем XIII століття і ми зістаємося без історичних джерел. Тому не можемо сказати нічого докладнішого про часи цього посліднього „короля Русі“. Одначе можемо припускати, що панування Юрія I. було часом спокійного розвитку галицько-волинської держави. З Литвою теж був тоді мир, зрештою агресивною могла бути тільки галицько-волинська держава, бо на Литві в тім часі були внутрішні замішання. А в тім політика литовських князів зверталася на схід, і не тільки Чорна Русь, але часть Білої Русі і навіть Турово-пинська земля

була вже переважно в руках литовських князів. Таким чином побіч Польщі виростала нова держава литовська поки що коштом тільки біло-руських земель.

Упорядковані відносини до західних сусідів зміцняли, розуміється, становище галицько-волинської держави що до татарської Орди й тому татарська зверхність мусіла бути в тім часі дуже легкою, тим більше, що в Орді були якийсь час внутрішні замішання, що не допускали її до якоїсь активної політики назверх.

Словом, відносини так уложилися, що галицько-волинська держава могла розвиватися і консолідуватися без перешкоди. Забезпечення західних границь могло дуже улегшувати активну політику західної України на сході, на східній Україні. Але не маємо жадних відомостей що до цього, тай зрештою панування Юрія I було коротке і з огляду на це ледви можна було дещо підготувати до такої акції. Що союз з Польщею і Орденом міг бути такою підготовкою, можна припускати, але щось певне про це не можна сказати. Поки що справа стояла так, що східна Україна не була у політичнім звязку з галицько-волинською державою. Активність видко тільки що до церковних справ, тай й то не знати, чи Юрія I, чи ще Льва I. В 1303 р. основано осібну митрополію для західної України. Це було наслідком того, що київські митрополити перенеслися з кінцем XIII століття на північ до володимирсько-суздальських земель і врешті осіли в Москві. Таким чином західня Україна стала зовсім самостійною й під церковним оглядом. Шкода тільки, що західно-українські митрополити не потягнули за собою східної України, яка зісталася у церковнім звязку з Москвою. Галицько-волинська держава в тих часах зісталася

всеж таки тільки західно-українською і в цім була її низшість у порівнанню з державою Романа Великого і короля Данила.

Юрій I вмер правдоподібно в 1308 році по кількалітнім пануванню. Він зіставив двох синів, Андрія і Льва. Вони здається, поділилися державою тим способом, що Андрій дістав Волинь, а Лев II — Галичину. Але цей поділ не мав більшого значіння через те, що оба брати виступали на зверх разом. Їх зовнішня політика була продовженням політики Юрія I, бо як з Польщею, так і з Орде-ном були вони в союзі. Відносини змінилися тільки що до Литви, відколи там став князем Гедимин і зачав поширювати своє панування коштом білоруських і українських земель. Вже перед тим переважна частина Білої Руси як і турово-пинська земля були під зверхністю Литви, а за Гедимина політичний вплив Литви ще поширився. Можемо з усякою правдоподібністю припускати, що не тільки турово-пинська земля, але навіть і частина давньої деревської землі належала безпосередньо до Литви. Навіть сам Київ був вже тоді під литовським впливом.

Така експанзивна політика Литви на сході не могла лежати в інтересі галицько-волинської держави. І на цьому тлі прийшло між нею і Литвою до напружених відносин, які врешті, чи ще за життя Андрія і Льва II чи може вже по їх смерті, що наступила десь між 1321—1323 роками, довели до війни. Війна скінчилася некорисно для української держави, бо Литва забрала Дорогичинсько-берестейську землю. Таким чином галицько-волинська держава програла справу. Вона не тільки втратила частину своєї території, але й можливість поширити її на всі східно-українські землі. Замість неї пішла на схід Литва, змінюючи таким чином

політичну ситуацію на Україні. Чому так сталося, годі сказати, бо взагалі про часи Юрія I і його синів маємо дуже скупі відомості. Можна лише припускати, що мусіло статися щось таке, що відібрало можливість галицько-волинській державі провадити енергічну зовнішню політику. Вже політика Юрія I не визначалася якимось розмахом, а за його наслідників це тільки продовжалось. Чи тою обставиною, що гальмувала всяку зовнішню акцію, була недостача внутрішньої консолідації, — годі знати. Але якби ми мали яку звістку, що потверджувалаби таку думку, то тоді сталоби зрозумілим, чому держава, могутня за Романа Великого і короля Данила, тепер мусіла уступати на всіх полях Литві, і чому вона не пробувала провадити активної політики що до східної України, хоча там справа представлялася далеко корисніше, як за часів Данила, бо татарська Орда зачинала під той час уже підупадати. Що на західній Україні внутрішня ситуація не була зовсім певна, вказує факт, що по вимертю Романовичів не зараз поставлено нового князя, а щойно через два роки, а може ще й пізніше. Від 1323 до 1325 в галицько-волинській державі не було князя і його покликано щойно в 1325 році, а може й трохи пізніше. Покликали князя, розуміється, бояре і коли з такою важною справою вони так опізнилися, то причина цього не могла лежати в тім, що бояре не могли вишукати кандидата, а в чімсь іншій. Внутрішні замішання, мабуть таки між самими боярами, не дозволяли на порішення справи. Щойно перевага якоїсь одної партії між боярством уможливила покликання на галицько-волинський стіл Болеслава Тройденевича, мазовецького князя, що по матері був з роду Романовичів.

Становище нового князя, що по переході на

православіє дістав імя Юрія, не могло бути міцним. Є відомости, що між ним і боярами була напружена ситуація. Що було причиною цього, годі знати. Вістки чужих літописців (бо наших з цього часу не було), подають як причину те, що Болеслав-Юрій II вводив латинську віру, спроваджував і протегував чужинців та старався змінити правні порядки. Але таке пояснення не правдоподібне. Виглядає дуже неправдоподібним, щоби Юрій II протегував латинську віру, бо це не мало ніякого політичного зміслу, тим біліше, що сам він зістався православним до кінця життя. Можна лише припускати, що князь не робив латинській пропаганді ніяких перешкод. Що до спроваджування чужинців, то це можна вважати дуже правдоподібним. Це було би тільки перенесенням на український ґрунт колонізаційно-економічної політики польських князів, яку вони практикували в себе дома протягом кількадесяти років. Що разом з тим в галицько-волинській державі по містах розповсюджувалося німецьке право, це можна припускати хочби на підставі грамоти з 1339 року, виданої для міста Сянока, яка признає йому німецьке право. А втім, закид протегування чужинців не має підстави. І коли чуємо, що між князем і боярством були дуже напружені відносини і що врешті бояре отруїли його, то причини цього мусіли бути інші і це напруження треба інакше пояснити. Найприроднішим поясненням булоб те, що бояре, закликуючи на галицько-волинський стіл мазовецького князя, хотіли мати великий вплив на управу держави. Повторилася давня політика боярів з часів Ярослава Осмомисла, чи то по смерті Романа Великого. Вона мабуть, як сказано вище, вязала руки галицько-волинських князів і не допускала до активної зовнішньої по-

літики. І в тім, що сталося за князя Юрія II не було нічого ані нового, ані незвичайного. Бояре дійсно мали велике значіння за Юрія II. Вони мали самостійне політичне становище, що найкраще видно з документів міждержавних договорів, де бояре виступають не як свідки, а як самостійний чинник побіч князя. Тільки Болеслав-Юрій II був не таким податливим, як наприклад Ярослав Осмомисл. Вирісши в мазовецькій землі, де шляхта не мала ані економічної сили, ані політичного значіння, мазовецький Пястович не міг погодитися з претенсіями до влади багатих українських боярів. З цього виріс конфлікт, який остаточно скінчився отруєнням боярами Юрія II в 1340 році.

Що в такій ситуації загранична політика галицько-волинської держави не могла бути активною, це зовсім зрозуміло. Віссю політики Юрія II був союз з Орденом. Він зміцняв становище галицько-волинської держави супроти Польщі й Литви, які саме за часів Юрія II дуже сконсолідувалися і стали могутніми державами. А в тім, цей союз мусів мати й важне торговельне значіння, не зважаючи на те, що галицько-волинська держава не сусідувала з німецьким Орденом. Ще більше зміцнилося становище галицько-волинської держави через те, що Юрій II оженився з донькою литовського князя Тедимина. Тільки з Польщею були холодні відносини. Є навіть звістка, що в 1337 році Татари разом з „Русинами“ напали на Люблин. Чи ініціатива йшла від Юрія II чи від Орди, годі знати, всеж таки цей факт мусів дуже поспувати українсько-польські відносини. Так само зближення між Польщею та Угорщиною і договір між ними в Кошицях, у 1339 році мусів ще більше поспувати відносини між польським Казимиром і Юрієм II. Для володаря західньої України не

могло бути тайною, що в Кошицях була мова й про галицько-волинську державу і що обі держави мали супроти неї агресивні пляни. Внутрішні відносини в галицько-волинській державі мусіли бути дуже напружені й просто критичні, коли оба сусіди думали вже про інтервенцію. І тим пояснюється їх приготування до будучої акції на західній Україні. Смерть Юрія II була товчком до акції обох цих держав й зараз же на вість про його отруєння у Володимирі вони її й підняли.

Юрій II був посліднім галицько-волинським князем і через те його панування має спеціальний історичний інтерес. Воно було нагло перерване боярським терористичним актом, який мав для західно-української держави просто катастрофальні наслідки. Винуватцями цього були українські бояре, які зрештою не перший раз пішли всупереч інтересам галицько-волинської держави.

Боярська олігархія на чолі управи в галицько-волинській державі. Боротьба між Польщею і Литвою за західню Україну й поділ галицько-волинської держави.

Наслідком смерти Юрія II в 1340 році вся власть перейшла до великих боярів, до боярської олігархії, яка зрештою і за життя князя мала дуже велике політичне значіння. Повторилися часи, коли боярин Володислав став галицьким володарем. Тепер став на чолі цілої держави Дмитро Дедько. Це мусіла бути особа, яку висунули боярські терористи з 7 квітня 1340 року. Але політичне становище й самого Дедька і взагалі цілої галицько-

волинської держави було дуже непевне. Претендентів на галицько-волинський стіл знайшлося багато і вони зараз виступили. Перший був польський король Казимир Великий, який невдовзі по смерті Юрія II рушив на Галичину. Але цей похід не мав більшого значіння, бо Дедько забезпечив себе союзом з Татарами і Казимир, неприготований на якусь більшу збройну акцію, мусів уступити з Галичини. Тоді Дедько виступив офензивно. Разом з Татарами пішов він походом на Польщу, зараз таки в літі 1340 року. Чим скінчився цей похід, не знаємо, але якихось помітних результатів він не дав. Татари вернули на степи, а Дедько погодився з Казимиром. Докладніше умови не знаємо, є про неї тільки досить загальні відомости. Всеж таки результат був такий, що Дедько зістався начальником галицько-волинської держави, а Казимир був тільки номінальним її протектором. Умова була корисна для обох сторін. Казимир вдоволився і фюрмальним признанням протекторату, бо про опанування галицько-волинської держави і усунення Дедька на разі не могло бути мови, а Дедько ставав самостійним супроти Орди, відносини з якою в нього мабуть дуже скоро попсувалися. Кінець—кінцем галицько-волинська держава вратувала ще наразі свою самостійність і Дедько протягом кількох дальших років провадив самостійну зовнішню політику. Вона полягала в тому, що між галицько-волинською державою і німецьким Орденом були такі самі приязні відносини, як за князя Юрія II та його попередників. Союз Дедька з Орденом мав бути забезпеченням перед Польщею і Литвою, але він не дав галицько-волинській державі сподіваних користей. Орден погодився з Польщею, діставши від неї корисні умови згоди, а тоді галицько-волинська держава зісталася зовсім

відосібнена. Казимир рішив використати це і вирушив на її територію. Почалася довголітня боротьба за галицько-волинську державу, бо проти Казимира виступив литовський князь Любарт, який знайшов приклонників на Волині. Що сталося з Дедьком, не знати; в 1344 році він ще був начальником держави, а опісля про нього нема ніяких звісток. Дуже важним було те, що Казимир увійшов у союз з Ордою, а погодившись попередньо з Орденом і будучи в тіснім союзі з Угорщиною, міг зовсім безпечно провадити енергічну акцію супроти Литви, а властиво супроти Любарта, який досить міцно став на Волині. Війна затягнулася, в ній взяв участь і угорський король Людвик. Перед такою перевагою Любарт мусів уступити і в 1366 році прийшло між ним і Казимиром до мирового трактату. Цей трактат означав поділ галицько-волинської держави. Ідея осібної галицько-волинської держави була знехтована, а Казимир прилучив Галичину і західну Волинь до Польщі. Це була катастрофа, з якої вже не піднеслася ніколи західня Україна. А вага катастрофи лежала передовсім у тім, що ті суспільні верстви, які збудували і управляли галицько-волинською державою, не показали чи то здатности чи то охоти постояти за незалежністю могутньої колись держави Романовичів. Таким чином скінчилася і самотійна політична роля, яку відігравало боярство на західній Україні. Тепер щойно виявилось, що означало убийство князя Юрія II в 1340 р. Воно було ділом боярської політики і ця політика довела до розвалу української держави. Боярська кляса показала анархістичною, подібною до польських магнатів пізніщих часів, які теж розвалили з кінцем XVIII століття свою державу. Але

в XIV столітті в Польщі заводився лад і порядок. І дуже можливо, що це власне було одною з причин, що українське населення не ставилося вороже до польської окупації. Воно йшло без протесту під чуже панування.

Договір з 1366 р. не уладнав ще остаточно західно - української справи. Війна за західню Україну відновилася і по смерті Казимира в 1370 році Угорщина забрала Галичину, а Литва цілу Волинь. Немов тінню з давнього галицько-волинського князівства було те, що Любарт став князем на Волині. Та всеж таки було це продовженням давньої традиції існування волинських князів. І тому населення Волині уважаючи Любарта своїм князем, стояло за ним у його боротьбі з Казимиром польським. В Галичині цього не було. Любарт не мав сили здобувати собі й Галичину і вона зісталася по часах Дедька без ніякої орієнтаційної точки. Польський король, а спочатку й угорський виступали як окупанти, і не могли вважатися населенням за наслідників давніх галицьких князів. Але населення видко погодилося з цим фактом і пасивно прийняло чуже панування.

Упадок галицько-волинської держави та її поділ між сусідами є надзвичайною подією в історії. В порівнянні з ним може йти тільки поділ Польщі з кінця XVIII століття. І той і другий поділ цілком змінив політичну систему східної Європи. На руїнах західно-української держави повстала Велика Польща подібно, як на руїнах Польщі Велика Росія.

**Автономічна Галичина у звязку з Угорщиною.
Кінець автономії Галичини і прилучення її
до Польщі в 1387 році. Литовська окупація
східно-українських земель.**

В перших двох роках по прилученню Галичини до Угорщини управляли нею угорські урядовці. Але слідом за тим угорський король Людвик Великий, який був одночасно польським королем, надав Галичину шлезькому князеві з роду Пястовичів, Володиславові. Таким чином Галичина дістала ще раз князя. Тільки цей князь не був уже незалежним, а був васалем угорського короля. Його можнаби звати Володиславом II, коли рахувати князем Володислава I Кормилича. Але панування цього князя було не довге. По шістьох роках, в 1378 р., король угорський відібрав Галичину Володиславові і прилучив її до Угорщини. Яка була причина цього вчинку, не знаємо. Дуже можливо, що взагалі панування Володислава II в Галичині уважалося Людвиком за щось провізоричне, а остаточною ціллю було прилучення Галичини до Угорщини. І тому, коли настала догідня пора, Людвик рішив покінчити з Галичиною. В 1378 році Галичину віддано знову під безпосередню управу Угорщини. Коли по смерти Людвика політична ситуація змінилася настільки, що персональна унія між Польщею й Угорщиною розірвалася, тоді справа Галичини знову прийшла на дневний порядок. Угорське правительство побоювалося, щоби Польща не анектувала Галичини й тому знову надало Галичину Володиславові. Але цим разом Володислав не дійшов до дійсної влади в Галичині. Не знати навіть, чи був він тоді в Галичині, чи сидів цілий час у своїх посіlostях.

Справа Галичини наближалася до свого остаточного вирішення. Під впливом малопольських панів вирушила польська королева Ядвіґа з військом до Галичини в 1387 році. З боку Угорщини проти цього протесту не було, бо на Угорщині були тоді заворушення. Всі міста піддалися Ядвизі добровільно, тільки Галич, де була міцна угорська залога, держався добре. Тоді прийшли на поміч литовські війська, вислані до Галичини королем Ягайлом. Перед такою перевагою треба було уступити і тому угорський воєвода в Галичі Бенедикт піддався, вважаючи зрештою, що справа Галичини й так утрачена для Угорщини.

Це був остаточний результат розвалу галицько-волинської держави. Рік 1387 творить епоху в історії західної України. Давня українська земля дісталася під чуже панування, втративши на довгі часи свою політичну незалежність. І коли на сході України повстала в XVII столітті нова українська держава, то навіть тоді Галичина не увійшла в її склад, а зісталася надалі під польським, а пізніше під австрійським пануванням. І щойно по розвалі Австрії повстала з днем 1 листопада 1918 року на території Галичини українська держава. Це було відновленням втраченого в XIV столітті.

В цих часах і східна Україна перейшла важні зміни. Вище було сказано, що Литва, особливо за Едеміна, почала провадити експанзивну політику на сході і поробила територіяльні здобутки на українських землях. За Ольґерда справа пішла далше у цьому напрямі, а ситуація для Литви була остільки корисною, що Орда попадала в чим раз більший розстрій і нічого було боятися її виступлення проти литовської акції на Україні. Іншої перешкоди вже не було, бо галицько-волинська держава, яка теж могла виступити активно

в справах східної України, як це було колись за Романа Великого і короля Данила, лежала вже розвалена. А що до перецкод на самій східно-українській території, то їх не було чого боятись. Ми знаємо, що Київщина і Переяславщина були зовсім розбиті на політичні атоми, а Чернигівщина, де ще задержалася давня родина Руриковичів, була поділена на багато дрібненьких князівств. В такій ситуації окупація Литвою східно-українських земель пішла дуже легко. Приблизно у 1352 році посадив Ольгерд у Києві свого сина Володимира на місці якогось Федора, що сидів там разом з татарським баскаком. В тім часі ціла західна Чернигівщина дісталася під владу Литви, а князі східної Чернигівщини теж признали над собою зверхність литовського великого князя. За Київщиною пішла Переяславщина та й ціле Пониззя або Поділля, себто ціла територія між Дністром і Дніпром, яку прилучив Ольгерд до литовської держави. Таким чином в часі смерті Ольгерда, в 1377 році, ціла українська територія, з виїмком тільки Галичини і закарпатської України, була прилучена до литовської держави.

Так витворився на сході Європи новий політичний лад. Повстала велика держава, яка опиралася у своїй будові на трьох етнічних групах. Була це литовсько-білорусько-українська держава. Її можна було так назвати тому, що вплив Білої Русі й України на політичний устрій Литви був дуже великий. Але був це вже початок нової доби в історії України, відмінної зовсім від попередньої, доби, коли український народ не мав вже своєї держави.

Географічні обставини та їх вплив на політичний розвиток України. Населення України і його заняття. Етнічний склад.

Недостача природних границь усе була в історії України одною з дуже некорисних географічних обставин. Наслідки цього було видно на сході, а татарська інвазія була ще одним і то найяскравішим доказом цього. Політичний розклад східної України був теж у великій мірі наслідком неозначених східних границь. На іншому місці було вже сказано, що існування неутраляльного пояса між українською державою і Ордами деморалізувало людність і призвичаювало її до непризнавання взагалі ніякої державної влади. Звідси поширилася деморалізація скрізь по східній Україні.

Але в цій добі і західні границі показали теж свій темний бік. Вони були відкриті і тому улегшували інвазію і з цього боку. Тому-то не з полудня, де були доброю стратегічною границею Карпати, прийшла небезпека для галицько-володимирської держави, а саме від тих відкритих західних границь.

Але заки прийшло до того, галицько-володимирська держава стояла перед ріжними перспективами. На сході вона, правда, втратила устя Дунаю і безпосередній звязок з Чорним морем, але за те зблизилася до Балтійського моря. Відколи над його побережжями розсівся німецький Орден і надбалтійські краї піднеслися під економічним оглядом, почала там концентруватися торгівля. Західно-українська держава увійшла тоді в круг цієї торгівлі, чому сприяли Сян і Буг. В результаті держава Романовичів перенесла точку тяжкості своїх інтересів

чим раз дальше на захід. Вона відчужувалася від східної України й Чорного моря і ставала чисто західно-українською державою. Всеукраїнського характеру з часів Романа і Данила вона в цій часі вже не мала. Її географічне положення вязало її з Польщею, Литвою і надбалтійськими краями. Це виступило виразно в цій добі, і в цій велика зміна в порівнянні з попереднім.

Але звязок західної України з Балтійським морем мав у собі небезпеку, бо активна політика західно-української держави на заході мусіла викликати конфлікти з Литвою і Польщею. Положення західної України почало погіршуватися. Втрата дорогичинсько-берестейської землі на користь Литви, а Люблина на користь Польщі були вельми важними подіями. Галицько-волинську державу відсунено від Балтійського моря. Це був початок катастрофи, що настала по смерті Болеслава-Юрія II в 1340 році. Географічне положення західно-української держави стало таким некорисним, що треба було багато людського зусилля, щоби вдержати західню Україну при політичній незалежності.

Великим щастям було, що в цій добі існувала ще незалежна західно-українська держава, бо тим способом український елемент міг далі свободно розвиватися на всіх полях. Натомість поза галицько-волинською державою український елемент почав тратити свою територію. Це було передовсім на чорноморських степах. Розсіяний ріденько, відірваний від головної етнічної української маси, український елемент на степах став занепадати особливо від часу татарського наїзду. Багато його мусіло вигинути підчас татарської завірюхи з перших часів татарської інвазії, решта виемігрувала або на Україну, або в молдавські Карпати так, що

остаточно чорноморські степи зісталися без української колонізації. Що до самої української території, то не маємо відомостей, як тут представлялася справа, але можемо припускати, що міграція на захід, ішла так само, як у попередній добі, і була може навіть інтензивнішою, бо тагарські наїзди не дозволяли спокійно жити на східній Україні. Але найважливішим фактом було те, що по містах почав з'являтися в більшому числі чужий елемент. Тут були Італійці, Вірмени побіч Жидів, а передовсім Німці. Ці послідні в деяких містах, наприклад у Львові, Володимирі й Сяноку, творили вже поважну меншість людности і через те ставали важним політичним чинником. Дальший розвиток у цьому напрямі міг мати дуже непожадані наслідки, але в цій добі цього не було ще дуже видно. Всеж таки це був факт, з яким місцеве населення не хотіло відразу погодитися й стояло в опозиції до всяких змагань, що мали на меті спровадження чужих колоністів. Так було за князя Юрія II. Україна представляє собою ще одноцільну етнографічну територію. Не тільки села, але й міста були в українських руках. Український елемент представлявся ще під економічним оглядом досить міцно, хоча чужа конкуренція, в цій добі вже існувала.

Так само, як у попередній добі, головна маса населення жила по селах. Та й взагалі точка тяжкості економічного життя почала переноситися на села. Міста втрачали своє давнє значіння і наслідком цього населення їх зростало не в такій мірі, як населення сіл. Сільське населення займалося хліборобством, але продукувало збіжжя тільки на власні потреби. Побіч хліборобства відогравало і в цій добі велику ролю скотарство, ловецтво та бжільництво. Ці галузи сільського господарства

стояли зовсім нарівні з хліборобством. Зі зростом населення в західній Україні продукція взагалі збільшилася, але Україна не відігравала в заграничній торгівлі і в цій добі такої важної ролі, як за часів могутності київської держави. Східна Україна перестала взагалі бути важним торговельним чинником. Київ дуже підупав по татарським погромі, а торговельний шлях, що йшов з великої татарської держави до Європи, поминав його на боці і йшов на Перекоп. На цім шляху відігравали купецьку роллю Генуезці, а про Українців уже зовсім не було чути. З Перекопу цей торговельний шлях ішов до Кам'янця на Поділля, а звідси до Львова, що в цій добі став головним торговельним центром у Галичині. Побіч нього був ще другий торговельний шлях, що йшов з Криму морем до Білгорода, а звідси до Кам'янця на Поділля. Цей шлях був теж у руках Генуезців. Українське купецтво із західної України було зовсім виключене від берегів Чорного моря. Зовнішня торгівля зі сходом була вже виключно в руках Генуезців та Вірмен. Білгород під політичним оглядом теж належав до Генуезців. Так само Олеше. Всеж така східна торгівля, хоч проваджена по більшій часті чужинцями, мала велике значіння для західної України. Побіч чужинців мало користь з цієї торгівлі також і населення українських міст, бо ці міста були посередниками в торгівлі між сходом і середньою Європою. Львів, Володимир, Луцьк, Галич і Перемишль завдячували своє тодішнє значіння саме цій транзитній торгівлі. Туди йшли східні товари, як от шовк, коріння, коври, вироби шкіряні, бавовняні і металеві. З північного сходу приходили сюди футра, а привожено їх у цій добі переважно з Московщини, бо на Україні було вже менше футряних звірят наслідком перетереблення

лісів. Україна перестала в цій добі експортувати свої футра, експортувала одначе худобу, мід, віск і врешті невільників.

Взагалі видко було, що торговельний білянс України ставав чимраз пасивнішим. Тимчасом, як на заході Європи повставали нові промислові центри, на Україні цього не видко. Промислові виробы мали на Україні тільки льокальне значіння. Західно-європейські товари привозили на Україну купці пруські, вроцлавські й краківські, між иншими були це сукна з Фляндрії, яка тоді вславилася своїми виробами. Наслідком цього торговля з заходом набрала для України особлившого значіння, а наслідком економічного поступу пруських міст, як Іданська, Кульма й Торуня, повстав новий торговельний шлях, що йшов через західню Україну. Він ішов з Чорного моря до Білгороду, звідси до Львова і Володимира, звідси до пруських міст і далі до Фляндрії, Франції й Англії. Наслідком того, що цей шлях ішов у великій частині морем, був він дешевшим від старого, що йшов із західної України на Краків і Вроцлав. Тому він мав першорядне торговельне значіння. Галицько-волинські князі дуже добре розуміли його вагу. Волинський князь Андрій дав грамоту місту Торуню, яка робила торунським купцям полегші в торгівлі на Волині. Те саме робив начальник галицько-волинської держави Дедько. Цей шлях мав для західної України ще й той добрий бік, що переходив тільки через невеличку частину польської території і не ставив галицько-волинську державу в економічну залежність від Польщі, тим більше, що польську територію можна було навіть зовсім оминати і попровадити торговлю через Литву до пруських міст.

Положення змінилося відразу, як тільки

Польща стала твердою ногою на західній Україні. Польська економічна політика змагала до того, щоби занявши Галичину, відкрити собі торговельну дорогу на схід, а з другого боку змонополізувати західну торгівлю у польських руках. До цього змагали розпорядки, що вроцлавські і німецькі купці могли привозити свої товари тільки до Кракова, а не далі. Таку саму ціль мав розпорядок, який зовсім замикав дорогу з України до Пруссії через Мазовше. Ішло про те, щоби зрбити Краків торговельною метрополією зі шкодою для Львова і Володимира. Цього не вдалося зробити вповні, бо торгівля пішла частинно таки через Литву до Пруссії, але всеж таки Львів дуже на тому потерпів. В західній торгівлі він мусів уступити місце Кракову. Тільки східня торгівля тай і то щойно за Людвика угорського зісталася у руках Львова, бо по довгих заходах львівським купцям удалося дістати монополь торгівлі зі сходом.

Торговельний монополь як правна постанова був появою незнаною давніше на українських землях. Це був вплив західних торговельних приписів. Такі приписи, що створювали монополі, системи примусових доріг, примусових стацій і складів, були поширені скрізь у західній і середній Європі. Вони причинялися з одного боку до зросту деяких міст, але з другого боку ослаблювали економічний розвиток інших місцевостей. Пристосовані до певних політичних цілей вони могли стати дуже шкідливими для слабших. Приклад зі Львовом є дуже яскравим під цим оглядом. На економічному полі показалося скорше ніж на іншому, що значить своя власна держава і що значить дістатися під чуже панування. Протягом цілої своєї історії аж до XIV століття Україна під еко-

номічним оглядом стояла міцніше від Польщі. Тепер стало навпаки. Зачалася доба економічної переваги Польщі над Україною, бо польська торгівля знайшла опіку в польському правительстві, а населення українських земель такої опіки вже не мало.

Політично-суспільний лад на східній Україні і в галицько-волинській державі.

Дуже мало можемо сказати про суспільний і політичний лад у цій добі, бо нема джерельних відомостей, що до цієї справи з виїмком кількох звісток. Всеж таки дещо можна більше-менше констатувати. Так є безсумнівним, що значіння боярської класи поволи зростало протягом цієї доби. Було воно впливом сильного економічного становища боярства, крім того до цього зросту багато причинилося й те, що до боярства прилучилися княжі роди, які потратили свої князівства в різних частях України.

Що до міщанства, то воно виказує в своїй еволюції важні зміни. Вже в попередній добі населення міст, — купецтво й ремісники — стояло зовсім осібно від боярства. Тепер розвиток у цім напрямі пішов ще далше. Важним фактом під цим оглядом було розповсюдження по західно-українських містах німецького міського права. По більших західно-українських землях повставали при давніх міських громадах осібні громади на німецьким праві. В цих нових громадах гуртувались чужинці, передовсім Німці, які численно емігрували тоді з Німеччини й йшли до Польщі, до західної України і до наддунайських країв. Але до цих гро-

мад приставали також і Українці. А що німецьке право давало містам самоуправу, то це причинилося до того, що в галицько-волинській державі почав витворюватися особний міщанський стан, під оглядом національним досить різнородний, бо опріч Українців і Німців входили тут у рахубу Вірмени, Жиди, а часом і Італійці (Генуезці). Повставала суспільна кляса зовсім на взір середної і західної Європи.

Суспільне становище духовенства у цій добі не змінилось, ні в чім хиба що число його збільшилось у порівнанню з давнішими часами.

Натомість суспільне положення селянства змінилось в цій добі досить значно. Несвобідне селянство, невільництво, зачинало поволі зникати, а замість того витворилося з нього селянство особисто свобідне, але з обовязком данини на користь бояр-дідичів чи то в формі грошових податків чи в натурі, або в формі фізичних робіт при господарстві дідича. Але рівночасно з тим погіршилось суспільне становище смердів. Перед тим зовсім свобідні від усяких обовязків вони тепер стали здебільшого „данниками“ великих боярів. Це знову був суспільний процес зовсім подібний до того, який відбувався в середній і західній Європі. На східній Україні цей процес значно опізнився, бо там протягом цієї доби не могло прийти до консолідації ані на політичнім, ані на суспільнім полі. З приходом польської окупації настали важні зміни в дальшій суспільній розвитку українських земель, але ці зміни виявилися щойно значно пізніше. Покищо було видко тільки те, що надавання землі було тісно звязане з обовязком військової служби, чого зрештою в Польщі не було, а було в нас впливом німецького права, а може почасти також і литовського.

Дуже мало можна сказати й про внутрішні політичні обставини в галицько-волинській державі і взагалі на українських землях. Але дещо можна всетаки сконстатувати. Так, що до влади князя, то вона була дуже обмежена боярами. Це видно з того, що на грамоті князя волинського Андрія для торунських купців виступає не тільки сам князь, але й його дорадники-бояри, які побіч князя дали згоду на цю грамоту. І коли це в грамоті треба було зазначити, то це найліпший доказ, що й чужинці так розуміли, що на західній Україні начальну державну власть представляє не сам князь, а тільки князь у спілці з боярами. З цього виходило б, що побіч княжої влади мусіла існувати менше чи більше сформована інституція, яка складалася з „дорадників“ князя, з боярів, які мали рішучий голос у державних справах. Це була б та „боярська рада“, про яку була мова в давніших добах історії української держави, але яка відповідно сформувалася тут, у західно-українській державі. З кількох членів складалася боярська рада, годі знати. Одно певне, що до неї належали тільки „великі бояри“. Це був би факт, зовсім природний і аналогічний того, що було в західній і середній Європі.

Вимергтя Романовичів ще більше змінило політичне значіння боярства. Боярська рада чи взагалі велике боярство захопило цілу державну власть у свої руки і на тій підставі покликала Болеслава Трїйденевича на галицько-волинській стіл. На цьому тлі стає зрозумілим конфлікт князя Болеслава-Юрія II з боярством. Це була боротьба боярської олігархії з княжою властю. Начальник західно-української держави, Дедько не мав уже княжої влади Романовичів чи Юрія II, а був немов начальником олігархічної республіки. В таких об-

ставинах інші суспільні класи не могли дійти до більшого політичного значіння. Про віча в яких брали би участь ширші круга населення, не могло бути мови і їх не скликувано так само, як і в попередній добі.

В адміністрації держави в цій добі настала важна зміна через поширення німецького права по містах. З дуже великою правдоподібністю можемо припускати, що воно було поширене вже за послідних Романовичів. За Юрія II, а особливо за польської і угорської окупації мусіло піти в цім напрямі ще далі. Міста на німецькім праві були вилучені з під місцевої адміністрації і мали свою власну. А в тім, що до цього були певні відміни. За Казимира Великого одні міста мали повну автономію так, що наприклад у судових справах були залежні тільки від королівського апеляційного суду, інші підлягали старостинським судам.

За польської окупації настали взагалі зміни в адміністрації українських земель. На місце тисяцьких установлено по містах воєводів, а на чолі адміністрації Галичини став староста у Львові. Тільки в Сяноку, для сяніцької землі, був установлений осібний староста. Польська політика в Галичині за Казимира змагала до того, щоби на місце давньої княжої власти витворити осібну від інших земель польської держави центральну адміністративну власть. За Володислава II Опільського установлено в Галичині по містах каштелянів.

Важні зміни настали також в організації православної церкви на Україні. В 1303 році була основана осібна метрополія в Галичі для західно-української держави. Але розвиток цієї метрополії мав велику перешкоду з боку московських князів, які бажали при помочі московського митрополита мати вплив також і в українських землях. Вони

осягли врешті того, що в 1347 році царгородській патріарх зніс галицьку митрополію і піддав українські землі під владу московського митрополита. Але справа української митрополії не була ще тим рішена, бо литовській князь Ольберт по окупації Києва виступив з пляном установити в Києві особного від Москви митрополита. Це вдалося зробити тільки на короткій час і справа скінчилась перемогою Москви. Московський митрополит, який носив титул „київського митрополита“, став начальником не тільки православної церкви в Московщині, але й в литовській державі. Тільки Галичина була вилучена від того, бо в 1371 році установив на бажання Казимира патріарх митрополію в Галичі. Справа митрополії відогравала, як бачимо, важну роль у політиці трьох держав. Як Польща так і Литва хотіли створити в своїх межах православну церкву автокефальну, тимчасом як Москва хотіла удержати єдність православної церкви в східній Європі з церковним осередком у Московщині.

Перенесення митрополії з Києва до московського Володимира в 1299 році було доказом, що Київ і під церковним оглядом перестав бути осередком у цій добі. Тай взагалі східна Україна цієї доби представляє тип сумний під політичним оглядом, але дуже інтересний приклад, яким способом може розложитися держава. Вище була вже мова про те, як тут витворилися особні громади, незвані між собою ніякою державною формою. Це були політичні атоми, з яких колись повстала держава, і на які тепер вона розложилася. Але й самі верхи держави де вони ще існували, теж розложилися. Замість могутнього колись київського князя було тепер на східній Україні в Чернигівщині багато дрібних князів, влада і могутність яких була не більша, як того чи іншого галицького бо-

ярина. Вони теж не мали ніякого організаційного зв'язку між собою, були немов великими земельними власниками, земельною аристокрацією і знов же атомами, з яких колись повстала могутна держава Руриковичів. На східній Україні настали часи, які можуть нагадувати давні часи, перед повстанням київської держави. Історія не все виказує поступ, як розвиток цивілізації, так і розвиток політичної організації не завжди йде наперед. Буває так, що все, що витворилося, занепадає і вертається назад замість йти наперед. Дуже добрим прикладом того є упадок київської держави. Вона розкладалася поволю й дуже послідовно. Вона не перейшла таких наглих потрясень, як наприклад західно-римська держава, і не впала так нагло, як тамта. Тут ішла агонія спокійно, без перешкоди. Це немов повільний хемічний розкладовий процес.

Зовсім інакше представлялася справа з галицько-волинською державою. Тут не видно такого розкладового процесу. Антидержавний рух громад придушено ще за короля Данила і від того часу він не з'являвся на західній Україні. Державна власть обіймала тут велику територію, і хоч сама князя власть була обмежена, то про те державна власть, як сполучення княжої влади і боярської олігархії, була міцною. З під неї не могла вихопитися ніяка частина населення, ніяка область держави. Про розбиття на атоми не могло бути й мови. І коли ця держава впала, то причина того лежала не в самій державі, а в обставинах зовнішніх, в чужій інвазії. Мусить тільки спинити на собі увагу те, чому населення цієї держави не виступило активно в її обороні? Акція Дедька проти Казимира не виправдує ще населення. По уступленню Дедьками не бачили ніякого чинного упору. Не кажу на

Волині, бо там покликано на князя Любарта і він став ніби наслідником давних українських князів. Але в Галичині представлялася справа інакше. Її прост прилучено як провінцію до польської, а опісля до угорської і врешті знову до польської держави і такою вона була дійсно, з виїмком часів панування Володислава II Опільського. Але й тут не бачимо ніякого опору. Цьому були певні причини.

Галицько-волинська держава була що до свого суспільного й політичного устрою дуже подібною до тодішньої Польщі. Подібне видко скрізь. І власть монарха є так само обмежена в обох державах, тут боярами, там панами. У нас є боярська рада, там початки сенату. У нас мали велике політичне значіння великі бояри, а там польські пани. І суспільно-економічне становище одних і других було однакове. Подібно представлялася справа з містами, з міщанством, з селянством свободним і несвобідним. А в тім населення міст з німецьким правом мало багато чужого елемента, що був зовсім байдужний до української держави. Економічний розвиток Польщі опирався на тих самих підставах що й західної України. Різниця була властиво тільки в інакшій етнічній складі та інакшій релігії Польщі й України. Могло тут заважити одно й друге. Але й воно не заважило, бо цілий політичний провід у галицько-волинській державі був у руках великого боярства, котре було повторенням того, що було тоді скрізь по цілій західній і середній Європі. А звісно, що аристократія, особливо земельна, ніде й ніколи не визначалася великою охотою до революційної роботи. Те саме було й з галицькою аристократією. А в тім вона не мала особлившої причини виступати проти польського панування. Небезпека була для неї завелика, вона могла втратити все, а тимчасом Польща не виглядала для неї

якимось смертельним ворогом. Навпаки, галицьке велике боярство сподівалося, що зможе мати в польській державі запевнення свого суспільного і політичного становища. Це були саме часи, коли польська аристократія здобувала великі привілеї для себе від наслідника Казимирового Людвика угорського. Галицьке боярство бачило, що політика польських панів іде зовсім по лінії їх політики. Воно відчувало єдність своїх інтересів з інтересами польських панів. Побоюватись якихось обмежень наслідком різниці в національності й релігії не було чого, бо Польща під цим оглядом не мала ще нагоди показати своєї пізньої політики. І саме тим треба собі пояснити спокійний перехід Галичини під панування Польщі. Не тільки українська земля, але взагалі всяка інша в тих обставинах булаби перейшла спокійно під чуже панування. Політичні обставини були того рода, що вони приспали чуйність української народності на полі політичних змагань.

Галицько-волинська держава й Європа.

В цій добі значно змінилося відношення галицько-волинської держави до Європи і змінилося на некористь першої. Тодішня Європа представлялася інакше, ніж у попередній добі. Романські й германські народи, які давніше жили кожний осібним життям, тепер почувалися до єдності. Ця єдність полягала не тільки на визнаванні одної віри, але також на єдності економічних інтересів. Відколи романсько-германська Європа увійшла в тісні зносини з Орієнтом, почали в неї розвиватися спільні економічні інтереси. А що Італія,

полуднева Франція та Еспанія вже завдяки своєму географічному положенню стали посередниками в торгівлі між Орієнтом і північно-західною та середньою Європою, то між полудневими краями Європи і краями положеними далі на північ витворилася взаємна економічна залежність. З Орієнту привожено східні товари, як дорогі матерії, золоті вироби й коріння, а з півночі вироби вовняні (з Фляндрії) й сирівці — дерево та шкіри. Полуднева Європа, а передовсім Італія, була центром європейсько-орієнтальної торгівлі. В стороні поза цією Європою стояв славянський світ, розділений на дві часті: на західну часті із західною цивілізацією та латинською вірою і на візантійський цивілізаційний округ. Але цей візантійський округ знайшовся остільки в некорисному положенню, що молода західно-європейська цивілізація виказувала в цій добі значний поступ, тимчасом як стара, хоч і висока візантійська цивілізація стояла на місці. Це було видно на всіх ділянках життя народів, почавши від духового життя, від літератури, а скінчивши на матеріяльних обставинах. Це видно й на політичнім полі.

Тринацятє століття є початком нової доби в історії Європи, в тім і політичної її історії. З кінцем його і в слідуєчім століттю формується на заході новий тип держави, опертий на існуванню трьох зорганізованих станів, звязаних із собою особою монарха й спільними соймами. Ці сойми, зложені з представників уже не тільки двох найвищих станів — шляхти й духовенства, але також з представників міст, обмежували з одного боку королівську власть, а з другого створювали інституцію, що побіч королівської власти мала характер загально-державний, бо компетенція її обіймала цілу державну територію. Такий державний тип

був посередним між середовічною феодалною державою і державою новочасною, що зачалася від часу знищення станових привілеїв і уфундування міцної королівської влади.

Схід Європи представлявся що до цього інакше. Тут правда не було феодалної системи, але за те зістався давній тип держави, ще дуже далекий до новочасної. Ані в Польщі, ані на Україні нема ще соймів, а є тільки початки їх. Ці початки можна бачити в „боярській раді“ і в „зізді“ польських панів на нараду. Про представників міст не могло бути мови, бо міста не тільки на Україні але й в Польщі не мали великого значіння. Таким чином східна Європа, а втім і галицько-волинська держава стояла в своїм політичній розвитку поза романсько-германською Європою.

Так само представляється справа й під суспільним оглядом. Для повстання держави нового типу треба було утворення станів. Але в нас відко тільки початки того в боярській класі — в галицько-волинській державі і в містах на німецькій праві. Словом, романсько-германська Європа перебула вже добу „середовіччя“ і перейшла, хоч не до новочасної, то бодай до „переходової“ доби — між середовічною і новочасною — натомість Україна (і так само Польща, Литва й Москва) зісталася ще при „середовічній“ добі. Галицько-волинська держава була ще наскрізь „середовічною“ державою. Вона ще не дійшла до того типу, який виказувала тоді романсько-германська Європа, хоч була вже на цій шляху.

Політичне становище галицько-волинської держави навні було остільки інакше в цій добі, що побіч неї вирости на сході дві могутні держави: Литва й Польща. Перша з них провадила дуже

експанзивну політику на сході, яка скінчилася остаточно окупацією цілої східної України. Друга стала дуже небезпечним сусідом, особливо від часу, як увійшла у союз із Угорщиною. Новим чинником був також німецький Орден, який був природним союзником України й тому на якийсь час поправив політичне становище галицько-волинської держави. Зрештою ця держава була осамотнена і тому знаходилася у небезпечному політичному положенню. Проти Угорщини, Польщі й Литви треба було знайти для України якихось союзників, але це не могло вдатися, бо романсько-германська Європа і звязана з нею, Чехія зовсім не мала інтересу втручатися у справи східної Європи. Цим пояснюється й той факт, що упадок галицько-волинської держави й окупація західно-українських земель Польщею та Угорщиною не викликали ніякого спротиву з боку Європи.

Огляд четвертої доби.

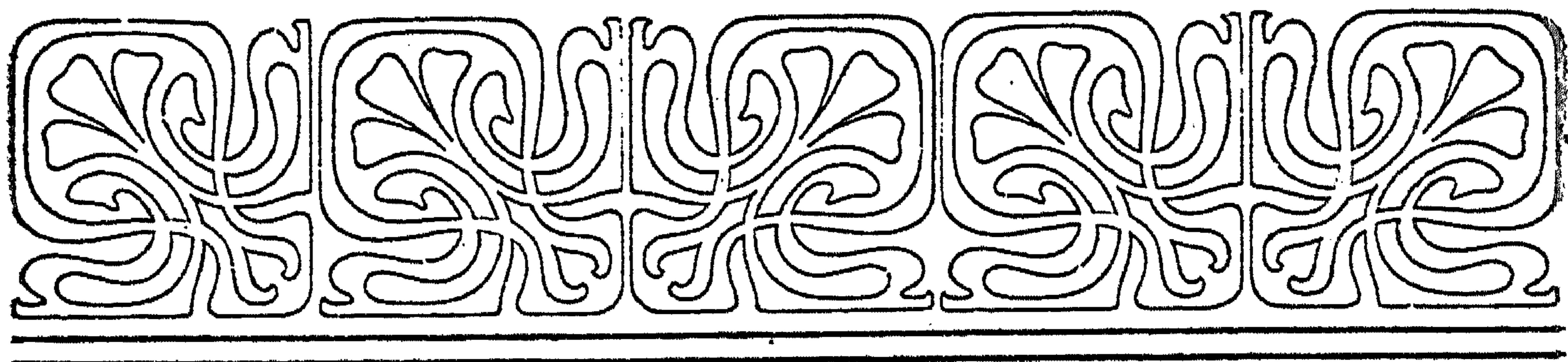
Головною характеристичною рисою цієї доби є те, що точка української політики лежить цілий час у західній Україні, в галицько-волинській державі. Східна Україна знаходиться в цілковитому політичному упадку протягом цілої цієї доби. Литовська окупація з кінцем XIV століття була немовби призначена на те, щоби об'єднати ті політичні атоми, на які розпалася давня київська держава. Але й галицько-волинська держава не виказує під кожним оглядом поступу, а саме що до свого політичного становища в східній Європі. Вона тратить не тільки Київ, але навіть і так зване Пониззе на користь татарських степо-

виків і відсувається зовсім від Чорного моря. Як зовсім континентальна держава вона все таки шукає звязку з морськими торговельними шляхами, але в гру входить тепер побіч Чорного моря Балтійське. Союз західно-української держави з німецьким Орденом мав саме сповнити цю ціль.

Розірвання політичного звязку зі східною Україною було важним проявом в історії західно-української держави, бо таким чином вона затрачувала всеукраїнській характер. Сусідуючи зі сходу з українською політичною руїною і з татарською Ордою, не могла галицько-волинська держава шукати політичних звязків на сході. Вона шукає тому їх на заході, то з Орденом, то з Литвою, то з Польщею. З початку ні одна з тих держав не була не вигідним сусідом. Але вже з початком XIV століття настає велика зміна. На півночі зростає дуже Литва коштом білоруських і українських земель, відбираючи таким чином галицько-волинській державі можливість експанзії. На заході консолідується Польща, що позбавлена можливости експанзії на заході, може дуже легко зачати експанзію на схід. Західно-українська держава з її економічною політикою, що мала на меті злучити Чорне море з Балтійським, була дуже небезпечним конкурентом для польської торгівлі.

На цьому тлі розбиття галицько-волинської держави й окупація Галичини Польщею мала особливе значіння для економічного життя самої Польщі і тому була апробована польськими політиками і купцями польських міст. Розбиття галицько-волинської держави показувало заразом, на яких слабих підставах опиралися взагалі середовічні держави, коли вимертя княжої родини могло мати такі далекосяглі наслідки для держави. Земельна олігархія за мало мала авторитету за

собою. Вона не потрапила виратувати держави з небезпеки. Упадок галицько-волинської держави був не тільки політичною катастрофою. Він був zarazом і національною катастрофою для українського народу, як це виказалось зараз у наступній історичній добі. А цей упадок зовсім не був викликаний внутрішніми обставинами. Галицько-волинська держава мала всякі дані до дальшого існування, вона впала наслідком тільки зовнішніх причин. Своїм існуванням вона задокументувала існування „середньовічного“ типу держави на українських землях.

ПЯТА ДОБА.

**Від скасування автономії Галичини
в 1387 р. до повстання запорозької Січи
к. 1552 року.**

**Знищення останків політичної автономії
українських земель в Польщі й на Литві.
Політична боротьба української аристократії
за рівноправність у литовській державі.**

Рік 1387 зачинає нову добу в політичному життю України не тільки тому, що тоді знесено автономію Галичини і разом з Холмщиною прилучено до польської держави, але й тому, що він є орієнтаційною датою для інших подій того часу. Два роки перед тим прийшло між Польщею і Литвою до персональної унії, яка своїм наслідком мала тісний політичний зв'язок між цими двома державами, а врешті упадок політичної самостійності Литви й прилучення її земель до польської держави в 1569 році. Унія з 1385 року була фактом вельми важним для історії України, бо від того часу зачалися польські політичні впливи на укра-

їиських землях. Важною подією в тім самім 1385 році була також смерть волинського князя Любарта, якого можна вважати наслідником волинських князів, хоч спільність княжої родини на Волині і на Литві утворювала політичний зв'язок першої з литовською державою. Це мало такі наслідки, що волинську державу розбито на кілька частей. Острозьке князівство віддано під зверхність польського короля, луцьку область прилучено до Литви, а тільки у Володимирі зіставлено ще особного князя з литовської родини, і тут панував довгий час Свитригайло (1393—1438 і 1440—1452). В Київ в 1397 році замість князя призначено намісника урядовця, а хоч опісля знову відновлено тут княжу власть, то ці князі були вже швидче урядовцями з княжим титулом, ніж князями-володарями. Подібне сталося й з Поділлям, яке в 1393 році віддано польському шляхтичеві Спиткові Мельштинському. Словом, протягом десяти років, від 1387 до 1397 усунено останки політичної автономії, що її ще мали українські землі під литовською зверхністю. Український народ опинився почасти під польським, а почасти під литовським пануванням.

Протесту проти чужого панування з українського боку не було. Ані при окупації Галичини Польщею, ані при литовській окупації. Українська аристократія не вважала литовську державу за свого засадничого ворога, бо суспільний лад цієї держави був дуже подібний до українського. Литва взагалі була дуже близькою Українцям, бо там здобула великий вплив цивілізація, що йшла з України й Білої Русі. На литовськім дворі була поширена білоруська та українська мова, а книжна білорусько-українська мова була й надалі урядовою мовою в українських та білоруських землях.

Так само поширилася навіть на княжій дворі православна віра. Наслідком того литовська держава мала зверхній вигляд почасти українсько-білоруський.

Справа з литовською державсю є дуже добрим прикладом того, яку важну ролю відіграють у життю народів суспільні відносини. А в тім історія середньовічної Європи теж дає виразний приклад того. Національне почуття не було тоді розвинене нігде в Європі, і тому тільки суспільний лад та віра дили людей. А що до віри, то аристократія і цю справу не ставляла на вістрі меча, тому нема нічого дивного, що й українська аристократія поставилася пасивно до польської й литовської окупації. Вона могла бути невдоволеною з цього факту, але, щоби стати зі зброєю в руках в обороні української державности треба було заразом ворожнечі до нового політичного ладу, а цього наша аристократія не мала. Про інші суспільні класи нема що говорити. Міщанство було в нас за слабе, а селянство занадто залежне під суспільним і політичним оглядом. А в тім, цілий провід політичного життя лежав у нас, як і всюди в руках нашої аристократії.

Але як литовське, так особливо польське правительство вступили на такий політичний шлях, що мусів викликати реакцію з боку української аристократії. А аристократія стала тоді остільки міцнішою, що всі ті князі, чи то з давньої династії Руриковичів чи то з тих Гедиміновичів, які осівши на українських землях, були опісля позбавлені княжої влади, пристали до українського великого боярства. З усім тим не рахувалося ані польське ані литовське правительство, а проголошення в городельській пакті, заключенім між Польщею і Литвою в 1413 році, що тільки католики мають повні

політичні права в литовській і так само в польській державі, означало пониження православних без огляду на те, до якої суспільної класи вони належали.

І тоді почалася боротьба української та білоруської аристократії за політичні права в польсько-литовській державі. Українські аристократи скористали з того, що між литовською княжою родиною не було згоди. Свитригайло, молодший брат польського короля Ягайла, був невдоволений з того, що княжий стіл на Литві дістав його стрієчний брат Витовт, а не він. І тому підняв проти Витовта повстання, заручившись поміччю у православних панів. Боротьба стала збройною, провадилася завзято і тревала з певними перервами від 1409 до 1435 року. Смерть Витовта в 1430 році промостила Свитригайлові шлях до велико-княжого стола у Вильні, але невдовзі опісля литовська аристократична партія, невдоволена з того, що мусіла ділитися властю в державі з православними панами, покликала на княжий стіл Жигмонта, брата Витовтового. Зачалася дальша боротьба, в якій цілий час брали участь українські і білоруські магнати. Вони сподівалися, що за поміччу Свитригайла будуть могли здобути в литовській державі рівні права з католицькими панами. Але все поїсувала битва під Вилькомиром в 1435, що скінчилася поразкою Свитригайла. Свитригайло не здобув литовського стола, навіть тоді, як князя Жигмонта вбили православні аристократи в 1440 році. На місце Жигмонта, литовські пани в порозумінню з польськими посадили Казимира Ягайловича, молодшого брата польського короля Володимира III. Свитригайлові зісталася тільки Волинь. Політичний зв'язок між Польщею та Литвою удержався на далі.

Та програна Свитригайла була разом і програною політики православної аристократії. Не маючи ні звідки підпори, вона мусіла на якийсь час притихнути, зіставляючи дальший поррахунок з литовською аристократією на пізніше. Але так думала тільки одна частина. Друга вдалася в опортуністичну політику, сподіваючися при тім осягнути все ж таки якісь особисті вигоди, а врешті третя переходила на латинство, щоби поставити себе на рівні з панами католиками. Це робило, розуміється, великі спустошення між православною, білоруською й українською аристократією. Зачалася латинізація вищих українських і білоруських суспільних верств, яка підготовила ґрунт під польонізацію. Давня українська аристократія, колишне могутнє боярство стало тратити силу, навіть там, де воно було найміцніше на Волині і в Галичині. Зовсім зрозуміло, що в таких обставинах українська аристократія без якогось голоснішого протесту прийняла й поділ Поділля між Польщею й Литвою. прилучення Волині до Литви по смерті Свитригайла. і врешті назначення в Києві в 1470 році воєводою Литвина Мартина Гаштовта на місце ще раз поставлених там князів з литовського роду. Це була остаточна ліквідація давнього українського державного життя.

Повстання Михайла Глинського в литовській державі 1507 року й повстання в Галичині та політичне положення східної Європи.

Антиукраїнська політика литовського й польського правительства поставила перед українською суспільністю питання про це, яким способом належало б на те зареагувати. І на це питання була

відповідь як на Литві, так і в Польщі. Провідники української політики бачили, що тут конечною була би збройна розправа. Та заразом вони бачили, що сама українська суспільність не зможе вже виступити збройно з більшою силою. На це треба було організації, а її вже не було в українській суспільності. І тому українська аристократія на Литві зачала орієнтуватися на Москву і там шукати підпори. Тим шляхом пішов між іншими український маґнат князь Михайло Глинський, який покликавши на поміч московського царя, підняв повстання проти Литви в 1507 році. Московські війська дійсно прийшли на поміч, але замість піти на Україну, де був операційний терен Глинського, пішли на Білу Русь. Це було причиною, що на Україні повстання не могло розвинути ся як слід. Не зібравши достаточних сил, Глинський уступив перед польськими і литовськими військами, якими доводив польський король Жигмонт І і український маґнат, князь Константин Острозький, і передався на московську територію. Таким чином ціла акція Михайла Глинського скінчилася нещасливо. Вона показала зовсім виразно, що українське панство не було вже здібне до якоїсь збройної акції. Між ним не було солідарности, найліпшим доказом чого є та обставина, що коли на чолі українського повстання стояв один український князь-маґнат, то на чолі литовського війська, що йшло душити українське повстання, стояв другий український князь-маґнат. Михайло Глинський міг думати про відбудування української держави за чужою поміччю, але більшість української аристократії стала вже тоді на ґрунті литовської державности. Повстання князя Михайла Глинського було останньою збройною акцією української аристократії в литовській державі. Виявилось, що

українська аристократія не мала вже сили до збудування української держави. Повстання Глинського було першим яскравим прикладом політичного москвофільства на українських землях. Воно було наслідком почування, що українська суспільність не зможе сама власними силами вибороти собі політичну незалежність.

Коли в литовській державі українська аристократія відчувала своє покривдження що до політичних прав, то ще гірше під тим оглядом представлялася справа в Галичині, що перебувала під безпосереднім польським пануванням, довше, ніж українські землі під Литвою. Тай зрештою Польща була державою старшою і ліпше сконсолідованою, ніж литовська. Тому в Галичині міцніше зазначилися польські впливи, а польська політика йшла тут смілицими кроками, як литовська. Над Сяном стрінулися два етнографічні елементи, один український з Галичини і другий польський з Мало-польщі. Один і другий були може найліпше виробленими як під політичним, так і національним оглядом у порівнанню з іншими українськими чи польськими землями. Відомо, яку визначну політичну роль відігравали галицькі бояре, але те саме треба сказати про малопольських панів. Малопольські пани стояли на чолі польської політики ще перед часами короля Ягайла. Їх ділом була унія з Литвою і ціла польська політика на сході. А ця політика йшла по лінії польської виключности, нетолеранції супроти православних, та понижування їх віри. Українські бояре не мали рівних прав з католицькими панами. Вони бачили переслідування православної віри, понижування її і разом з тим своєї кляси. Галицьке бсярство дуже швидко переконалося, що польська держава для них не те, що українська. Воно дуже помилялося, думаючи,

що політичне становище боярства в польській державі може бути рівне становищу польської шляхти. Такі випадки, як забрання катедральної церкви в Перемишлі і віддання її латинникам на костел та викинення костей перемиських князів з гробниць в 1412 році мусіло неприхильно на-строїти галицьку українську суспільність до польських порядків, до польської держави. Що до міщанства, то відколи було постановлено, що православні не могли мати рівних прав з католиками по містах з німецьким правом, відтоді міщанство поставилося ворожо до нових польських порядків. Що й селянство не могло бути вдоволене з суспільно-політичного ладу, про це нема що говорити. Його доля й за українських часів не була надто світла, а під польським пануванням зачала ще погіршуватися, особливо з кінцем XV і початком XVI століття. Таким чином в Галичині нагромадилося дуже багато пального матеріялу, який готов був кожної хвилі вибухнути і він таки вибухав кілька разів, особливо з кінцем XV і з початком XVI століття.

Дуже велика шкода, що не маємо якихось докладніших вістей про ці повстання в Галичині. З них все таки видно, що повстання в Галичині опиралися на ширшій підставі, ніж повстання української аристократії на Литві. В них брали участь як селяне, так і боярство, а мабуть також і міщанство. Найголоснішим повстанням було повстання якогось Мухи в 1490 році. Він підняв повстання на Покуттію мабуть з волоською підмогою зібравши коло 9000 війська, зложеного з селян а почасті також із шляхти. Повстання видно мало популярність у людности й тому Муха легко опанував Галичину по Рогатин. Але при переході через Дністер напали на нього Поляки й цілком знищили

його військо. Є також звістка, що молдавський воєвода Стефан вислав до Галичини якогось претендента на княжий галицький стіл, але той попався у польські руки. З усього видно, що повстання в Галичині були підтримувані Молдавією і на цю державу, яка з кінцем XV і початком XVI століття дійшла до більшого значіння, рахувала галицьку людинність. Але всі ці повстання Поляки давили. Молдавія видно дала замалу поміч українським повстанцям, а без того повстання не могло мати виглядів на успіх. Кінець XV століття застав уже українську суспільність у Галичині здеорганізованою. Великого боярства вже не було, бо воно почасти спольонізувалося, а почасти потратило свої маєтки ще під час довгої боротьби між Польщею й Литвою за галицько-волинські землі в XIV столітті. В рахубу входило тільки дрібне боярство і збідніле українське міщанство, яке не могло видержати конкуренції чужинців, Поляків, Німців та інших, що сиділи по містах на німецькій праві і мали привілеї в промислі і торгівлі. А повстання не тільки що не принесли ніякої політичної користі, але ще більше підкопали значіння українського елемента у Галичині. По здушенню повстання переводжувано репресії на його учасниках, і передовсім конфісковано їх маєтки. Тоді багато польської шляхти захопило давню боярську землю. Українське боярство зійшло на дальший плян, а велика земельна власність перейшла виключно з українських у польські руки. Це був один з найважливіших наслідків польської окупації Галичини, який ще й тепер можна дуже добре сконстатувати.

Таким чином, усі повстання як у Галичині, так і на литовсько-українських землях скінчилися невдачею. Українська суспільність була за слабо зорганізована, щоби могла дати собі раду і з Поль-

щею і з Литвою. А зовнішня поміч теж завела. А в тім політична ситуація в східній Європі так укладалася, що визволення України й збудування на ново української держави натрапляло на дуже великі перешкоди. Дуже некорисною обставиною було найсамперед те, що політичний зв'язок між Польщею і Литвою ставав чимраз міцнішим. В інтересі обох держав лежало задержати українські землі при собі й тому обі вони підтримували себе взаємно що до політики в українській справі. Проти Михайла Глинського йшли як литовські, так і польські війська, Польща в унії з Литвою представляла велику політичну силу, яка відогравала першорядну роль в політиці східної Європи. З такою силою боротьба не була легкою. Некорисним фактом було й розбиття німецького Ордену в 1466 році, що було спільним ділом Польщі й Литви. Таким чином давня комбінація українсько-німецького союзу, звернена чи то проти Польщі чи Литви, була тепер неможлива. Але найбільшим нещастям було те, що в другій половині XV століття почалися дуже сильні напади Татарів на українські землі.

Золота Орда, що розсілася на степах між Доном і Уралом, невдовзі після великих походів з половини XIII століття почала підупадати. Вона втратила силу, яку так виразно показала за часів Бату і Бурундая. Похід з 1259 був останнім що до розмірів і великих татарських успіхів. Тим пояснюється, що Орда не втручалася в справи галицько-волинської держави. Татарська зверхність була більше номінальна, ніж дійсна. Найліпше це видно в часах розбиття галицько-волинської держави. Татари взяли тільки дуже малу участь у боротьбі за західно-українські землі і то тільки за часів Дедька. Ще менше енергії показали Татари

підчас окупації східно-українських земель Литвою. Побиті Ольгердом мусіли виректися цілої східної України. Зріст татарської сили коло 1400 року був тільки коротким епізодом, після якого татарська Орда ще більше підупала, як перед тим. Для українських земель вийшла з того велика користь, бо Татари замішані у внутрішні війни не мали часу й сили піднімати рабівничі походи на українські землі. Але в другій половині XV століття настала важна зміна. Золота Орда розпалася на три часті, з яких найбільше могутньою стала Орда на Кримі. Ця кримська Орда добре сконсолідувалася і тоді стала дуже небезпечною для українських земель тай взагалі для Польщі й Литви. Тепер почалися постійні татарські напади на українські землі, а це мало той наслідок, що населення цих земель шукало підпори в литовській і польській державі. Що в таких обставинах плян відірвання українських земель від Польщі й Литви і утворення осібної української держави не міг мати багато прихильників, особливо там, де стояла раз-у-раз перед очима татарська загроза, це зовсім зрозуміле. В таких обставинах могло здаватися, що всякі мрії про політичну самостійність зовсім безвиглядні. Тоді ніхто не міг припускати, що там далеко на степах східної України псвставало щось таке, що мало стати початком політичної самостійності України. Цим фактом було повстання козаччини й заснування запорозької Січи коло 1552 р. А ці події мали опісля таке велике значіння, що з тим роком треба зачинати зовсім нову добу в історії України.

Етнічна територія України. Населення і його заняття.

В цій добі перейшла Україна дуже важні зміни що до свого етнічного складу, а найбільше вони були на полудневім сході, від сторони Татарів. Насамперед тут було видно зміну на користь українського елемента, бо після окупації східних українських земель Литвою настали спокійніші часи на Україні. Тому українська колонізація пішла далеко на полудне та зачала зближатися знову до берегів Чорного моря, як це було колись за часів могутности київської держави. Але з кінцем XV століття, коли зачалися страшні напади кримських Татарів, жертвою яких впав був і Київ у 1482 році, опустошила Київщина на полудне від Росі й Трубежа і так само Переяславщина, і полуднева Чернігівщина, Браславщина й східне Поділля. Понищена була також почасти й Волинь. Словом, настала справдішня етнічна катастрофа, гірша навіть ніж за половецьких часів, або з часів великих татарських наїздів з половини XIII століття. Цим разом татарські наїзди були дуже часті. Що року, а навіть кілька разів у рік нападали Татари на українські землі, полишаючи за собою руїну. Таким чином етнічна границя України посунулася значно на північ і Київ став зовсім крайнім містом України на сході. На інших фронтах не було тоді якихось більших змін. Тільки на заході пересувалася етнічна границя України поволі на схід, хоч і тут великої зміни не було, а такі міста як Ряшів і Люблин, лежали ще тоді на українській території.

Але замість таких територіяльних змін в етно-

графічній українській масі на заході, бачимо розсіяну кольонізацію західно-українських земель польським і взагалі чужим елементом. Ця кольонізація йшла двоюким способом. Перший був такий, що по українських містах чисельно зростав чужий елемент. Це було наслідком впровадження по містах України німецького права, яке признавало повноправність тільки католикам. Найбільше це видно в Галичині, де Львів, Сянік і Коросно мали дуже велику кольонію чужинців. Тільки тут найчисленіше заступлені були не Поляки, а Німці. Подібно представлялася справа на Волині. Але Німці скоро спольонізувалися і тим способом зміцнили польський елемент по українських містах. Побіч того йшла польська кольонізація на сільських територіях. В Галичині зачалася вона зараз у половині XIV століття. Підчас війни Польщі з Литвою в другій половині XIV століття багато боярських земель поконфісковано й віддано польським шляхтичам. Так само багато конфіскації настало по здавленню повстання Мухи з кінця XV століття. Польська кольонізація дуже зміцніла також наслідком спольонізування українського елемента. Багато українських міщан перейшло на латинський обряд і опісля спольонізувалося. Ще більший поступ зробила польонізація між українською шляхтою. В Галичині українська аристократія спольонізувалася так скоро, що з кінцем цієї доби, в першій половині XVI століття тут уже не було української аристократії, зісталася тільки дрібна шляхта. Ще більші поступи зробила кольонізація на Підляшю, бо там не тільки аристократія, але навіть дрібна шляхта спольонізувалася вже в XV столітті. Подібно представлялася справа на Поліссю. Тільки селянська маса мала суцільний український харак-

тер, хоча й серед неї в Галичині, на Підляшшу й Холмщині стрічалися вже польські імена.

Інакше представлялася справа на Поділлію і східньо-українських землях. Там міста зісталися українськими, і з чужинців були тільки Вірмени, Москалі й Білорусини. Поляків ще не помітити у цій добі. Що до інвазії польської аристократії, то її видко в цій добі тільки на Поділлію. В Київщині і Брацлавщині видко наплив аристократів з інших земель — польських з Поділля, але передовсім українських з Волиня, де українська аристократія стояла найміцніше й найдовше задержалася при своїй вірі і народности. Розуміється, що про яку небудь польську селянську колонізацію в цій добі на цих землях не може бути мови.

Що колонізація і польонізація робила такі великі поступи, на це зложилися особливі обставини. Першою з них було те, що польський елемент був упривілейований в порівнанню з українським в польській державі і що польське правительство провадило колонізаційну політику на українських землях. Другою причиною було, що населення українських земель було рідоньке і тому терен під управу був невикористаний. Це не було чимось виїмковим, бо населення Польщі теж було не багато густіше від населення західної України, але рішачим фактом була тут родючість українських земель і тому вони були немов „обіцяною землею“ для польського елементу. А родючість землі стала цінитися особливо від XV століття, відколи в Польщі збіжжя стало предметом торгівлі. Врешті що до польонізації українського міщанства й особливо великого боярства, то причина цього була та, що вони, понижувані й упосліджені під правним оглядом, приставали туди, де бачили для себе матеріальні вигоди. Це звичайний прояв у по-

неволених народів. Була ще одна причина польонізації, а саме те, що цивілізація і культура на українських землях в XV і XVI століттях не поступала наперед, а зісталася навіть поза слабонькою ще тоді польською цивілізацією і культурою. Українство вже тоді не imponувало Українцям і тому вони підпадали під вплив польскости. І це може найважливіша причина удавного походу польскости на українських землях. В часі, коли українство стрінулося з польськістю в одній державі, воно було в занепаді й тому не мало відпорної духової сили. Не мало воно відпорности також і під матеріяльним оглядом.

Коли порівнати економічні обставини на українських землях цієї доби з попередньою, то й тут не видно поступу. Продукція лишилася без зміни. На західній Україні, правда збільшилася продукція збіжжя наслідком того, що звідси почався експорт його за границю. Це сталося в звязку зі зростом людности у Фляндрії й Голандії й упадком хліборобської продукції в Іспанії. Тоді на західній Україні побіч дрібного господарства розвинулося також і двірське господарство наприклад над Сяном і Бугом.

Що до торгівлі то в цій добі настали тяжкі зміни і то некорисні. Передовсім дуже підупала торгівля зі Сходом. Це сталося наслідком упадку італійських міст над Чорним морем і замкнення Чорного моря Турками. Що до західної торгівлі то вона була дуже обмежена політикою польського правительства. Вже в попередній добі Краків намагався стати посередником у торгівлі українських земель із центральною Європою. А тепер справа пішла ще далі. Щоби дати монополі Кракову в західній торгівлі, замкнено для торгових операцій пруську границю з польського боку,

а опісля і з литовського. Унія Литви з Польщею мала й під цим оглядом некорисне значіння. Вона навіть дуже пошкодила торгівлі західно-українських міст, і це відчули як Львів, так і Володимир та Луцьк. Сталося це в 1410 році і від того часу українська торгівля з заходом стала дуже залежною від Кракова. Правда, по прилученню до Польщі пруських міст у 1466 році торгівля їх з Україною знову могла початися, але конкуренції Кракова вже не можна було усунути. Взагалі торговельний зв'язок України з Балтійським і Німецьким морями в цій добі перервався, бо на цих морях в XV і XVI століттях розвинули торгівлю Італійці, а передовсім Венеціани. А в тім, одиноким торговельним шляхом з континенту до Балтійського моря зісталася Висла, а Гданьск став найбільшим торговельним містом у східній Європі. Таким чином ціла українська торгівля з заходом відбувалася тісно при польським посередництві. Українська торгівля втратила свою давню самостійність і попала в тісний економічний зв'язок з польською торгівлею. Це було теж одною з дуже важних причин, що українські землі не проявляли надто різько сепаратистичних змагань. А в тім, що до України, то передовсім входила тут в рахубу західня Україна, бо східня при слабім залюдненню, особливо від кінця XV століття мала незначну продукцію і не брала надто великої участі в заграничній торгівлі.

Далеко самостійніше становище мала Україна в східній торгівлі, але при тих некорисних обставинах, які настали з поширенням турецького панування навколо Чорного моря, східня торгівля не могла бути рекомпензатою за західну торгівлю. В торгівлі зі сходом відіграє важну роль Львів, який дістав монополію східної торгівлі, подібно, як

Краків західної, і Київ. Східні купці не могли везти своїх товарів далше як до Львова (від 1444 р.). Для Львова зроблено навіть уступку і що до західної торгівлі: купці польських міст мусіли 14 днів стояти зі своїми товарами у Львові і щойно опісля їхати далше на схід. Що до предметів східної торгівлі, то на Україну привожено з Криму сіль, а з Молдавії і Волощини мід і віск, що переходив тільки через Україну й Польщу до середньої Європи. З орієнту: шовкові товари, коври, металічні вироби і коріння. Важну роль відігравали в торгівлі Татари, які вивозили з України людей і продавали як невольників до азійських країв, що належали до Туреччини й до Єгипту.

Київ мав особливше значіння тому, що тут сходилися дороги з Перекопа й Кафи з московською дорогою, звідки привожено футра. Московська дорога була одиноким лучником Київа не тільки зі самою Москвою, але також з Новгородом, Псковом, звідки йшла дорога до Швеції та Данії. — Це була слаба пригадка давньої „варязької“ дороги за часів існування київської держави.

Взагалі з усього видно, що українська торгівля представляється далеко гірше в цій добі, як у попередній. А точка тяжкості економічного життя зачинає пересуватися зовсім з міст на села. Це особливо було видно в західній Україні. На східній Україні міста представлялися взагалі дуже слабо, а переважна їх часть є швидче оборонними замками з присілою людністю, ніж містами з торгівлею. Таких „міст“ — замків було на східній Україні, а саме в Київщині і Браславщині багато, і переважна часть населення мешкала тут саме при таких замках (в 1625 році було такого населення „міського“ 344.000, а сільського тільки 200.009 голов). На західній Україні підорвало економічну силу міст

окрім обмежень, що до західної торгівлі, ще й те, що торгівля збіжжям провадилася самою шлахтою без участі міст, а міщане не могли купувати землі.

З погляду української політики тодішній економічний стан України не сприяв ідеї існування осібної української держави. Ми бачили, що всі змагання в цьому напрямі не дали корисного результату. Не було корисних зовнішніх обставин, не було відповідних союзників. А економічні обставини були того рода, що зовсім не давали притоки до самотійницьких українських ідей. Українські землі підпади не тільки під вплив польської цивілізації і культури, але стали залежними від польських земель і під економічним оглядом. І це теж було причиною, що вигляди на збудування в цій добі української держави були дуже малі. Видко це також при огляді суспільних відносин.

Суспільний лад на українських землях. Останки давного політичного устрою.

Суспільні відносини на українських землях у цих двох століттях представляють переходовий стан від давного до нового. Рішачим було те, що через утрату політичної незалежності дальша суспільна еволюція не розвивається самотійно, як перше, а під польським і литовським впливом. Не можна одначе думати, що без цього впливу дальша суспільна еволюція на українських землях була би пішла зовсім іншими шляхами. Вона мусіла йти анальоґічно до суспільної еволюції в Європі, так само як у попередніх добах. Всеж таки відповідно до особливших рис суспільного ладу в Польщі польський вплив надав суспільній еволюції своє

питоме забарвлення, а що ще важне, що він прискорив суспільну еволюцію на українських землях, бо Польща ще від XIV. століття почала на всіх ділянках життя виказувати скорий поступ.

Що до найвищої верстви, земельної аристократії, то вона в цій добі держиться так само добре, як і в попередній. — Можна навіть сказати, що під матеріальним оглядом вона багатіє завдяки поплатності хліборобського господарства, особливо на західній Україні. Тут почали розвиватися господарства на велику скалю. Що до політичного становища аристократії, то воно трохи відмінне в литовській державі, а інше в польській. В литовській державі в перших десятиліттях польсько-литовської унії зроблено різницю між аристократією католицькою і православною. Православна шляхта не мала навіть права розпоряджати своїми маєтностями. В 1432 році зрівнано православну шляхту з католицькою що до економічного становища, але всеж таки зосталося застереження, що тільки католики могли бути урядовцями литовської держави. Однак цього не додержувано вповні й православні доходили не раз до високих урядів, як наприклад кн. Константин Острозький і кн. Михайло Глинський. Взагалі, православна аристократія, зложена з князів і великих боярів, і дрібне боярство перейшли в литовській державі в стан шляхоцький.

Трохи інакше було на українських землях, що опинилися під пануванням Польщі. Там українська аристократія й дрібне боярство перейшли в магнацький і шляхецький стан, але шляхта на українських землях без огляду на віроісповідання не мала рівних прав зі шляхтою польських земель. Це видно з того, що 1) посідання землі було зв'язане з різними обов'язками й обмеженнями, чого не мала шляхта польських земель, 2) шляхта укра-

їнських земель була безумовно обов'язана до всякої військової служби, а шляхта в Польщі тільки до оборони краю і то умовно, 3) шляхта на українських землях була обов'язана мешкати в своїх маєтностях і була обмежена що до розпорядкування своїми землями, чого в польських землях не було, 4) шляхта на українських землях мусіла платити більші данини, ніж шляхта на польських землях.

Однак протягом XV. століття зрівнано почасти шляхту українських земель зі шляхтою польських земель, а решта зісталася неповноправною, але це була тільки бідніща шляхта.

Дуже зросло значіння шляхти на українських землях наслідком того, що шляхецька аристократія дістала юрисдикцію над селянством, так було у Польщі, але в половині XV століття заводиться вже й на Литві. Сталося це наслідком виробленого в Польщі погляду, що ціла земля належить до короля або до панів-дідичів, а селянство є тільки посідачем землі, а не її власником. Це було щось зовсім нове в порівнянні з давнім українським правом, на підставі якого свобідний селянин (смерд) був власником землі.

Дуже великі зміни перейшло в цій добі міщанство. В попередній добі зачало воно кристалізуватися в зовсім осібний від боярства стан, по часті під впливом німецького права. В цій добі німецьке право дуже поширилося на українських землях, особливо на західних, але щойно в першій половині XVI століття. Це право для українських міст мало дуже некорисний вплив. Застосоване тільки до католиків воно виключало православних Українців від громадського життя. Православні не могли бути міськими урядовцями, не могли мешкати в деяких частях міста, були виключені від деяких цехів, не

могли купувати домів у ринку, мали різні обмеження що до торгівлі, діти їх не могли ходити до міських шкіл і т. и. Навіть присяга православного Українця не мала того значіння, що присяга католика. Словом, православні міщани були дуже понижені. Це було наслідком того, що німецьке міське право, яке мало діло тільки з Німцями католиками, бо інших Німців тоді не було, перенесено без змін на українські землі, не рахуючися з місцевим православним населенням. В цьому була система. Тут ішло про те, щоби виключивши українське міське населення з міської громади, ослабити український елемент по містах. І це вдалося вповні. Міщанський стан розбився на два табори католицький і православний, а це дуже улегшило побіду шляхти над містами в Польщі.

Польська шляхта змагала до того, щоби під економічним оглядом стати зовсім самостійною перед містами. І тому в 1496 р. було ухвалено, що 1) міщанам не вільно купувати землю, 2) Шляхта може спроваджувати промислові вироби з заграниці і може вивозити туди свої хліборобські продукти не платячи ніяких мит. Таким чином міста не могли видержати конкуренції у заграничній торгівлі зі шляхтою і це було одною з причин, що міста в Польщі дуже скоро стали підупадати. До ослаблення українського, а також і польського чи німецького міщанства на Україні причинилося й те, що з кінцем XV століття прибуло до Польщі дуже багато Жидів, які стали дуже небезпечними конкурентами християн у торгівлі.

Що до селянства, то його становище погіршилося, особливо почавши від XV століття. В попередній добі йшла еволюція до того, що несвобідне селянство, невільники, зачинали зникати, а на його місці повстало селянство обов'язане до різних да-

нин. Ці данини стали накладатися також і на вільне селянство і це саме й причинилося до погіршення його становища. В цій добі майже затирається різниця між одним і другим селянством. Ніхто зі селян не має власної землі, тільки одні є в посіданню землі, за що обов'язані до різних датків, грошових і в натурі для пана, а інші є безземельними робітниками на панських ланах. В другій половині XV століття заведено в Польщі так звану „панщину“. Себто обов'язок всіх селян даром працювати на пана. Таким чином пани дістали дарового робітника, а положення селян дуже погіршало від того. А коли селяне зачали втікати від своїх панів, тоді на соймі в Радомю в 1505 р. було ухвалено, що селяне не сміють без дозволу пана покидати панські землі. Таким способом у першій половині XVI століття заведено в Польщі і на Литві побіч панщини також і кріпацтво. Заведено його також на західно-українських землях. На східній Україні ще не дійшло до того, бо туди ще тоді польські впливи не сягали. Коли додамо до того, що селянство підпало під юрисдикцію панів як у Польщі, так і на Литві, то побачимо, що доля селян стала дуже тяжкою в обох цих державах.

Суспільне становище православного духовенства в цій добі значно погіршилося. Воно дуже відчуло втрату української держави. Давніше у великій пошанівку з боку державних українських властей було воно, тепер понижуване разом із православною вірою, особливо по містах. Дійшло до того, що в деяких містах віддано православних священників під міську юрисдикцію. А в тім число священників було велике, більше, як тепер, коли взяти під увагу тодішню малу густоту населення. Так само дуже багато було монастирів.

Що до відношення поодиноких суспільних

верстов до литовсько-польської окупації, то воно не було однаковим, навіть в одній і тій самій верстві, бо й суспільні верстви стали різноманітними що до релігії і національності.

Шляхту на українських землях можна поділити на дві частини: на православну українську і на католицьку польську чи литовську. Перша з них ставиться почасти ворожо до чужої окупації, чого доказом повстання Михайла Глинського і повстання в Галичині. Видко, що як у вищій так і в нижчій українській шляхті були ще давні історичні традиції, але побіч подібної шляхті є вже й така українська шляхта, яка йде в політиці опортуністичним шляхом. Вона признає польську чи литовську державність, бажалаб тільки добитися тих самих прав, які мала польська шляхта. В її очах Польща й Литва не є ворожим чинником, якого треба за всяку ціну поборювати. Вона йде на компроміси і коли протягом XV. століття зрівнано її з польською шляхтою, то вона погоджується зі своїм політичним положенням. Тим пояснюється, що ані повстання в Галичині з кінці XV. століття, ані повстання Михайла Глинського не мали виглядів усунути польсько-литовську окупацію з українських земель. Між шляхтою на Україні нема що шукати революційних елементів, які зваливши чуже панування привернулиб українську державу. А в тім велика частина шляхти скоро польонізується і переймається ідеологією польської шляхти. Це вже „польська“ шляхта, яка разом з імігрантами польськими шляхтичами, є найважливішою підпорою польсько-литовського панування на українських землях.

Такою підпорою є також населення міст з німецьким правом, зложене з Німців і Поляків. Маючи апробату польського й литовського правительства що до своїх привілеїв, які дуже ослаблювали кон-

куренцію Українців в промислі й торгівлі, католицьке населення міст держалося міцно польської держави й було настроєне ворожо до всяких змагань самостійницьких українських. Приклонниками польського панування стали також ті Українці, які перейшли на лагінство й цілком спольонізувалися. Тільки друга частина населення міст, особливо міст менших, де не було чужих кольтоністів і перевагу мало православне українське міщанство, держалася своєї національності. Але й ця частина не думала про відбудову давньої української держави. До цього була вона за мало зорганізована і коли врешті взялася до організації, то її ціллю була тільки оборона православної віри й своєї народности. Вона стояла в опозиції не до польської держави, а до польських порядків.

В опозиції до польської і литовської держави стояло селянство всіх категорій. Тому то воно взяло участь в повстаннях у Галичині з кінцем XV століття. Але відколи його віддано під юрисдикцію дідичів воно не мало діла з державою. Держава стала для нього чужою, а представником всякої політичної і судової влади був для нього дідич.

Може найбільше відчувало втрату української держави православне українське духовенство. Між ним жила традиція про колишню могутність української держави з часів Володимира чи Ярослава Мудрого, Романа Великого чи Данила, але й воно годиться зі своєю долею і не вміє вказати способів, як можнаби відбудувати українську державу.

Словом про давню славу і могутність українського народу та його держави є ще традиція, але вона чим далі тим більше стає тільки абстрактною ідеєю, яка не має виглядів на зреалізування.

В цій добі ліквідуються також останки давньої української адміністрації. На литві це йде по-

вільніше, а в Польщі скорше. На Литві зістаються ще протягом цілої цієї доби давні українські уряди: намісники, воєводи, тивуни, сотники й десятники. Але всі вони втрачають своє значіння і стають тільки нижчими урядами. Так намісники є тільки в менших округах, в більших установлено вже старостів на польський взір. Так само високий колись уряд воєводи втрапив значіння і воєводи зійшли на управителів малих територій з юрисдикцією над селянами і почасти міщанами, які не мали німецького права, та над дрібним боярством. Уряди тивунів, сотників і десятників стали звичайними сільськими урядами.

Так само представлялася справа і в Польщі, і тут українські уряди стали підрядними і зараз із самого початку польської окупації наставлено над ними старостів. Над цілою Галичиною наставлено одного генерального старосту. Коли в 1434 р. зрівнано шляхту українських земель зі шляхтою польських земель, то знесено давні українські уряди, а заведено в 1435 р. адміністрацію на польській лад. Таким чином 1435 рік можна вважати ліквідаційним роком давньої української адміністрації. На українських землях настало литовське й польське панування. Тільки православна церква осталася одинокою організацією, яка своїм устроєм навіязувала до традицій з українських часів, і коло якої гуртувалося все те, що чуло себе українським.

В цій добі перейшла православна церква на українських землях дуже важні зміни. Передовсім що до становища церкви навіні, то дуже важним фактом було те, що для всіх українських і білоруських земель установлено в 1415 р. особного митрополита в Києві, залежного тільки від царгородського патріярха. Таким чином усякі претенсії московських митрополитів на українські землі були

усунені. Це мало політичне значіння, бо не допускало до Литви й Польщі московських політичних впливів, про що саме йшло володарям Польщі й Литви. Але в цім було ще щось і більше. Автокефальна білорусько-українська церква дуже багато причинилася до того, що між українством і московщиною витворилася ще одна межа, що відділяла оба ці народи. Таким чином автокефальна православна церква стала заборолом української народности не тільки у відношенню до польської, але також і до московської народности. Тільки Біла Русь зісталася у тіснім звязку з Україною як під політичним так і церковним оглядом. Видимим знаком цього було те, що їх лучила одна спільна книжна мова, оперта на українських і білоруських елементах з церковно-славянською домішкою. Для України це не було шкодою, бо вона була культурніща від Білої Русі й тому білоруські впливи на Україні не могли убивати самостійного українського розвою. Для Білої Русі мало воно ті наслідки, що дуже причинилося до опізнення повстання національної білоруської окремішности і до вироблення осібної історичної білоруської традиції.

Що до відношення православної церкви до польської і литовської держави, то воно було зовсім інакшим, ніж за давніх українських часів. Коли тоді церква була в тіснім звязку з державою і мала над собою опіку держави, то тепер православна церква як у Польщі, так і на Литві мала становище другорядне, була церквою другої ранги, стояла поза католицькою церквою. Це мало такі наслідки, що в церковних кругах ніколи не прийшло до цілковитої апробати литовської чи польської окупації, і що тут було гніздо українського сепаратизму й опозиції, а тим самим і визвольних змагань. Дуже

некорисним було те, що православна церква підпала під залежність литовської й польської світської влади, бо королі польські і вел. князі литовські іменували як православних єпископів, так і київського митрополита. А до чого дійшло пониження православної церкви з боку державних властей, показує факт, що польське правительство дозволяє латинському арцибіскупові у Львові заряджувати обсадою найвищого церковного достойника в Галичині. Все це разом з іншими причинами зложилося на те, що православна церква на українських землях опинилася в XVI століттю в цілковитому розстрою і занепаді. Це не було чимось надзвичайним, бо й католицька церква у Польщі переходила те саме в першій половині XVI століття, але тимчасом, як в католицькій церкві було видно з кінцем цієї доби дуже великий поступ до ліпшого, православна церква дійшла якраз до найвищого ступня свого занепаду.

Огляд п'ятої доби.

Ця доба відрізняється від усіх попередніх тим, що в ній вже не було української держави, що це доба політичного поневолення українського народу. Вона обіймає майже два століття, протягом яких зліквідовано останки давнього українського політичного життя. Знаходячися між добою існування на українських землях княжої держави з одного боку й козацької з другого, вона все таки тісніше лучиться з минулим, ніж з будучим. Повстання в Галичині з кінцем XV століття і повстання Михайла Глинського з початку XVI століття є немов останніми конвульсіями давнього політичного життя. Інтелігентні суспільні класи переважно погодились

з лиговською і польською державністю, затрачуючи поволі свої історичні традиції, а то й зовсім переходячи у польський табор. Польща і Литва були державами, де шляхта мала упривілейоване становище і тому вони не виглядали чинником ворожим для інтересів української аристократії чи дрібного боярства. В цім лежав слабкий бік української справи. Але за політичною ідеологією пішла й національна, і наше боярство, особливо велике, і висока аристократія з княжими титулами дуже скоро почали польонізуватися не тільки в Польщі, але навіть у литовській державі. Польонізація йшла по містах, які зрештою не мали тої сили й не могли відогравати такої визначної ролі, як у Німеччині або Франції, не кажучи про Італію. Словом, українська суспільність була немов спараліжована, а на сході український елемент поніс навіть великі територіяльні шкоди наслідком татарських наїздів, які почавши від кінця XV століття, стали такими страшними, як ніколи перед тим. Коли додати до того, що православна церква, одинока організація, де міг гуртуватися український народ, попала в цілковитий занепад, що освіта й вища наука були теж в упадку, особливо з кінцем XV і в першій половині XVI століття, то мусимо сконстатувати, що кінець цієї доби належить до дуже темних сторін нашої історії. Зісталось українське селянство, яке жило збитою масою на українській території, але воно було поневолене і безпомічне, бо темне. Положення українського народу як такого, що мав би жити самостійним політичним життям, здавалося безнадійним. Ніде не видно було ні одного ясного світла на шляху до відзискання політичної незалежності. Тоді ніхто не припускав, що на сході України твориться щось таке, що має повернути її історію

в інший бік, до шляху, що провадив до української держави.

Кінцеві уваги.

Закінчуючи огляд давньої української держави з княжих часів, слід ще дати відповідь на питання: які були причини упадку київської та галицько-волинської держави. Це питання стає все перед очі, як тільки оглядаємо нашу історію, бо ж мусимо спинитися над тим, чому український народ, що мав особливо у X і XI століттях дуже могутню і з цивілізаційного огляду дуже цінну державу, зістався з кінцем XIV століття без власної держави й опинився під чужим пануванням. Питання першорядної ваги і відповідь на нього може мати не тільки теоретично-наукове, але навіть і практичне значіння, бо від тої чи іншої відповіді залежить виховниче значіння нашої історії для нашого громадянства.

Відповідь на це питання була в нас давана не раз, особливо в популярній літературі, але зісталося воно все таки не цілком розв'язаним. А втім, відповідь не така проста, як здавалося б, бо тут увіходять у рахубу різні обставини. Питання належить розділити на дві часті: одна торкається упадку київської, а друга галицько-волинської держави.

Що до київської держави, то причину її упадку пояснювано передовсім княжими meziусобицями. Але це був поверховний, хоч дуже розповсюднений погляд. Безперечно, що княжі meziусобиці відігравали дуже важну роль в упадку київської держави. Якби таких meziусобиць не було, то київська держава могла би стояти міцніше. Але

ставляти княжі межиусобиці на першому місці між причинами упадку київської держави не можна ніяким способом. Такі межиусобиці були також у Польщі, Німеччині і Франції. Пригадати хочаб Францію з XI століття, яка знаходилася тоді в повній анархії і була швидше політичним поняттям ніж державою. Безперервні княжі межиусобиці в Німеччині протягом цілих середніх віків відомі аж надто добре. А Польща перебувала в середині XIII століття в такій політичній анархії, що здавалося, положення її було безвиглядне. А чейже ні одна з тих держав не впала в середніх віках, як це сталося тільки з київською державою. Виходить отже, що княжі межиусобиці не були причиною її упадку. Тут му- сіли заважити інші причини.

За таку головну причину дехто вважав татарський наїзд на Україну, чи взагалі напади степовиків протягом цілого часу існування київської держави. А вязано все це з княжими межиусобицями: „Не було би тих межиусобиць, моглаб Україна устояти перед татарським натиском, а може взагалі могла би вигнати степовиків з українських степів.“ Але таке ставлення справи не є науковим, бо не можна знати, чи навіть у такому випадку Україна була би горою. А втім, сконстатовано, що межиусобиці не могли бути головними причинами упадку київської держави. Зостається отже тільки другий факт — наїзди степовиків. Що до цього, то справа представляється далеко поважніше. Наслідком сусідства зі степовиками мусіла київська держава провадити тяжку боротьбу протягом цілого часу свого існування. Що вона при- цім показувала багато сили й здатности, найліпшим доказом цього те, що під її ударами розбилася орда Печенігів і Торків, а орда Половців дуже

ослабла. Всеж таки така безпереривна боротьба дуже вичерпувала силу київської держави, а це причинилося до її занепаду. Татарський наїзд був останнім ударом, якого вже не видержала київська держава. Ні одна зі середовічних європейських держав з виїмком Візантії не мала протягом такого довгого часу, такої тяжкої боротьби, як київська. І цього одного факту було досить, щоби київська держава впала. Під такими ударами з руки Турків упала візантійська держава в половині XV століття, а майже рівночасно з київською державою арабський каліфат. А що побут степовиків в сусідстві київської держави був наслідком існування степів, то виходить, що степ відіграв дуже важну роль в упадку київської держави. Таким чином існування степу на Україні і в звязку з тим побут на нїм мандрівних турецьких орда та їх боротьба з київською державою були головною причиною її упадку.

Існування степу виказало ще один факт, який причинився до розвалу київської держави. Степ витворював інакші життєві відносини, ніж культурна країна. Він виховував людність, яка була призвичаєна до мандрівного життя. На степах повставали не раз добре зорганізовані держави, але вони не були так тісно звязані з територією, як культурні держави. І тому дуже часто бувало, що в поодиноких частях території, яка рахувалася до орди, власть орди була не раз дуже слаба, а то й зовсім проблематична. В степових державах витворювалася не раз „політична порожнеча.“ І коли така „політична порожнеча“ мала яке населення, то воно жило в бездержавних флюктуаціях, часто в хаосі, або в первісних життєвих формах. Такі обставини витворилися на границі між київською державою і степовими ордами. Ця границя мала

вид поясу, широкого на кільканацять миль, який не належав ні до київської держави, ні до Орди. Це був „неутральний пояс“ між обома державами. І саме в цій „політичній порожнечі“ виростала людність, що не признавала ніякої державної влади ні влади київських князів, ні влади степових ханів. Така людність не могла бути пожаданим елементом для жадної держави, не тільки для культурної київської, але й для степової орди, бо вона не могла вложитися в ніякі державні форми. І коли така людність перебувала під боком київської держави, то нема нічого дивного, що вона мусіла мати деморалізуючий вплив на сумежну з нею людність держави. Під її впливом витворився на східній Україні негативний український тип, який приложив руку до розвалу своєї власної держави. Істнування такого типу, це друга головна причина упадку київської держави.

Таким чином наїзди степовиків на Україну та істнування негативного українського типу були головними причинами розвалу київської держави. Але в основі тих причин лежать всеж таки географічні обставини. Положення України на границі між культурною Європою і степовою Азією викликало за собою оба згадані історичні факти. Такого положення не мала ні одна з європейських держав і тому ні одна з них не мала діла ані з наїздами степовиків, ані з негативним типом, що мав „світогляд з неутрального поясу“. І тому ні одна з них не стала руїною.

Все инше мало другорядне значіння що до упадку київської держави. Безперечно надто великий її простір не мав корисних наслідків, бо не допускав до скуплення (концентрації) життя і до консолідації держави, і тому прийшло до розчле-

нування держави, але це не пояснює, чому впала саме наддніпрянська частина держави Руриковичів, тимчасом, як на заході добре стояла галицько-волинська, а на півночі московська держава. Так само не можна вважати головною причиною упадку київської держави зміну світових торговельних шляхів та їх перенесення з Чорного моря й України на Середземне море. Так напр. Польща протягом цілого часу середніх віків взагалі не мала корисних торговельних обставин, а чейже вона не впала. Можна тільки згодитися на те, що зміна торговельних шляхів була посередньою причиною занепаду київської держави.

Інакше представляється справа з галицько-волинською державою. Вона була під певним оглядом продовженням київської держави, але не мала тих усіх рис, що привели київську державу до упадку. Зрештою як Галичина так і Волинь стали самостійними державами ще в тих часах, коли київська держава ще не мала в собі розкладових чинників. Життєвої рівновартості собі держави не мали. Київська держава та її наслідниці східно-українські держави протягом другої половини XII і в XIII та XIV століттях виявляли виразні риси занепаду, тимчасом галицько-волинська держава цих рисів не має. Вона має всякі дані до дальшого життя, тільки два чинники не справили надії, а саме: родина Романовичів, яка вимерла в мужеській лінії, і галицько-волинське боярство, яке не показало потрібного політичного розуму в хвилях, коли важилася доля галицько-волинської держави.

Вимертя пануючої родини мало велике значіння для дальшого розвитку даної держави й такий факт скрізь і завсігди викликавав свого рода державну кризу. Така криза настала, наприклад, в Австрії в 1246 році по вимертю родини Бабенбертів.

Тоді здавалося, що держава Бабенбергів буде поділена між сусідами, Чехією та Угорщиною. В подібній ситуації опинилася Угорщина в 1301 році по вимертю Арпадів і Чехія в 1306 році по вимертю Перемишлидів. Але ніодну з цих держав не стрінула така катастрофа, як галицько-волинську. Австрію виратувала битва на моравських полях у 1278 році, в якій зрештою вона зовсім не брала участі. На Угорщині настали внутрішні заворушення і зачалася боротьба двох претендентів до угорської корони, але авторитет папи охоронив Угорщину від дальших заворушень і папській кандидат Карло Роберт став угорським королем. Криза в Чехії по 1306 році розв'язалася щасливо, не так завдяки політичному розумови рішаючих чинників, як швидче щасливим обставинам. В галицько-волинській кризі не було ніяких щасливих обставин. Політична ситуація була того рода, що як Польща, так Угорщина й Литва як раз були тоді свободні від інших справ і могли енергічно виступити в галицько-волинській справі. При таких некорисних обставинах не диво, що, коли боярські терористи замордували свого князя, то цей їх політичний промах мусів мати катастрофальні наслідки. Вина українських бояр тут очевидна тимбільше, що вони мали приклади з 1246 р. в Австрії, по 1301 році в Угорщині і по 1306 р. в Чехії, що значить порожнеча на княжім столі. Таким робом причину упадку галицько-волинської держави можнаби сформулювати так, що анархістична політика галицьких і волинських бояр, а разом з тим некорисні політичні обставини були причиною упадку галицько-волинської держави. Чому ця боярська політика проявила себе саме так, а не інакше, годі сказати. Вона нагадує пізніщу анархістичну політику польської магнатерії

з XVII і XVIII століття, тож мабуть її викликали й подібні причини. Можливо, що тут заважила та обставина, одна й друга аристократія мала надто великі земельні посілости. Це могло викликати в неї почування не тільки економічної, але й політичної незалежності. А в тім, в інших державах земельну аристократію в її політичних забаганках здержало міщанство, яке не хотіло допустити її до цілковитої переваги в державі. В галицько-волинській державі й так само в Польщі міщанство було слабе, і тому земельна аристократія стала всевладною політичною клясою.

* * *

В нашій історичній літературі як у творах наукового, так і популярно-наукового характеру видко розбіжність думок навіть у засадничих питаннях нашої політичної історії. Це має лихі наслідки особливо для ширших кругів нашої суспільности, які витворюють собі під впливом такої ріжнородної лектури хаотичний погляд на нашу політичну історію. Треба конче цьому зарадити, але зробити це можливо тільки тоді, коли в нашій історіографії настане згода що до деяких питань нашої історії. Всеж таки на деякі погляди вже й тепер можна би згодитися. Низше робимо спробу зібрати у 24-х точках такі погляди, що їх на нашу думку повинніб прийняти всі дослідники старої української держави.

Ось вони :

1) Положення України недалеко від візантійського й магометанського світа при спішило повстання київської держави і причинилося до її гарного розвитку.

2) Чорне море мало дуже корисний вплив на розвиток київської держави.

3) Степ відіграв дуже негативну роль в історії київської держави й витворив на східній Україні негативні, антидержавні елементи.

4) Великий простір київської держави впливав некорисно на її розвиток і причинився в першій мірі до її розчленування.

5) Розчленування київської держави дуже багато причинилося до етнічної окремішності Українців, Москалів і Білорусинів.

6) Недостача природних границь мала шкідливі наслідки для київської і галицько-волинської держави.

7) Повстання політичного центру в Києві було викликане географічно економічними обставинами.

8) Київська держава була східно-славянською чи руською державою з перевагою українського елемента й тому її можна називати українсько-руською, а навіть українською державою.

9) Галицько-волинська держава була чисто українською державою.

10) Галицько-волинська держава була в певній мірі продовженням київської держави, але в порівнянні з нею означала поступ як під політичним, так і під суспільно-економічним оглядом.

11) Центр політичного життя України відбув мандрівку зі сходу на захід, з над Дніпра над Дністер і Буг, що було викликане політичними й економічними обставинами.

12) Внутрішня мандрівка українських племен за княжих часів, викликана політичними обставинами, причинилася до витворення етнічної єдності українського народу.

13) Занепад візантійської цивілізації некорисно впливав на долю київської і особливо галицько-волинської держави.

14) Українська держава з княжої доби була державою низшого типу, ніж візантійська, була зв'язана з низшим ступнем економічного розвитку і тому не могла розвиватися по візантійським взірцям.

15) Могутність і гарний розвиток київської й галицько-волинської держави були тісно зв'язані з економічним розвитком західної Азії й Європи й тому зміна торговельних шляхів на некористь України причинилася до занепаду київської, а почасти й галицько-волинської держави.

16) Київська держава з X і XI століття стояла на одному з перших місць між усіма державами західної й середньої Європи що до свого політично-суспільного ладу.

17) Галицько-волинська держава була державою „середньовічного“ типу і що до своєї політично-суспільної будови відповідала державам західної і середньої Європи з XIII століття.

18) Боротьба української держави з княжої доби зі степовиками мала універсальне значіння й вязала історію України зі всесвітньою історією.

19) Княжі межиусобиці були проявом цілком аналогічним до подібних проявів у західній і середній Європі.

20) Ніодна з європейських держав з виїмком візантійської, не мала такого небезпечного фронту й не мусіла провадити таких тяжких воєн, як київська держава на східній своїй границі.

21) Кінець київської держави був попереджений довшою агонією, а головною причиною її упадку було існування степу, наїзди степо-

виків на Україну й витворення в звязку зі степом негативного українського типу.

22) Розбиття галицько-волинської держави було наглим і історично неоправданим знищенням політичного твору, здатного до життя, викликаним анархістичною політикою західно-українських боярів і некорисними зовнішніми обставинами.

23) Тому, що Литва й Польща не були під політичним і суспільним оглядом суперечністю до українського політично-суспільного ладу з княжих часів, окупація українських земель цими обидвома державами відбулася без великих потрясень.

24) Упадок київської і галицько-волинської держави був не тільки великою шкодою для українського народу, але й для цивілізації взагалі, бо через те впала політична будівля, яка могла дуже добре получити в собі й розвивати далі елементи візантійської і західної цивілізації.

Важніщі похибки.

стор.	рядок	надруковано	має бути
4	10 зг.	1781	1782
5	13 зн.	їх	її
10	11 зн.	зіпзнилося	спізнилося
19	18 зг.	деходи	походи
21	1 зг.	Агесбун	Абесгун
26	10 зн.	фока	Фока
41	12 зн.	західники	західними
44	12 зг.	виришив	вирушив
51	1 зн.	виступав	виступив
53	1 зг.	Святославом	Святополком
53	11 зг.	скінчила	скінчилася
55	8 зн.	посвоячений	посвоячений
62	6 зн.	ставовищу	становищу
63	2 зг.	на довго	недовго
64	2 зн.	державу	держави
67	11 зг.	перешкоджувало	перешкоджувало
70	6 зг.	чорномоськими	чорноморськими
81	16 зг.	єдиність	єдність
90	10 зг.	інших	наших
122	2 зг.	брати	грати
131	2 зг.	надволжальський	надволжанський

З М І С Т :

Вступні уваги. 3—6 ст.

ПЕРША ДОБА.

Від часу повстання київської держави до
приняття християнства в 988 р. 7—42 ст.

Географічні обставини і повстання давньої у-
країнської держави 7—10 ст.

Повстання київської держави 10—15 „

Політичне становище київської землі. Полі-
тична ситуація в Європі і західній Азії. Експанзивна політика в руській державі за О-
лега і Ігоря. Київ і сусідні землі. 15—24 „

Смерть Ігоря. Княгиня Ольга і війна з Де-
ревлянами. Політика Святослава Хороброго.

Інвазія Печенігів. 26—29 „

Географічні обставини. Населення і етнічний
характер руської держави. 30—36 „

Політично-суспільний лад київської держави. 36—41 „

Огляд першої доби. 41—42 „

ДРУГА ДОБА.

Від уведення християнства 988. року до Мсти-
слава I. 1132 року. 43—107 ст.

Перша війна між Рюриковичами. Викінчення
будови київської держави. 43—45 ст.

Війни з Печенігами і західні війни Володи-
мира Великого. 45—47 „

Русько-візантійські взаємини і прийняття хри-
стіянства 48—51 „

Друга війна між Руриковичами. Західня політика Ярослава Мудрого. Війна Ярослава з Мстиславом. Розбиття Печенізької Орди. Похід на Царгород.	51—58	ст.
Поділ держави Руриковичів. Розбиття Торків 1060 р. Війна з Половцями 1061 і 1068 р. Заворушення в Києві 1068 р. Вигнання Ізяслава I з Києва і його поворот. Святослав II. і Всеволод I.	59—63	»
Київська держава за часів Святополка II (1093—1113), Володимира Мономаха (1113—1125) і Мстислава I (1125—1132).	63—67	»
Війна з Половцями. Західня політика Руриковичів. Перервання політичних зносин із Візантією.	67—70	»
Географічні обставини й київська держава в часі від 988 до 1132 р. Населення, колонізація. Етнічний склад держави. Побут населення	70—78	
Політично-суспільний лад у часі від 988 до 1132 р.	78—98	»
Київська держава. Західна Європа і Візантія.	98—104	»
Огляд другої доби.	105—107	»

ТРЕТА ДОБА.

Від смерти Мстислава I 1132 р. до татарського наїзду в 1259 р.	108—173	ст.
Боротьба за Київ. Розклад київської держави. Нові політичні центри на сході Європи, та їх відношення до Києва.	108—112	»
Погром Києва в 1169 році. Війни з Половцями. Політичний дуалізм на території давньої київської держави.	112—118	»
Повстання галицько-волинської держави, та її перевага на Україні за Романа Великого.	118—124	»

Боротьба за гал. стіл. Наїзд Татар на Половців. Битва над Калкою 1223 р.	125—130	ст.
Боротьба Данила за Галичину. Галицько-волинська держава і татарський наїзд у 1239 — 1243 роках. Битва під Ярославом 1245 р.	130—133	„
Татарська зверхність. Західна політика Данила. Боротьба з анархією на сході і війна з Татарами.	133—141	„
Географічні обставини. Населення східної України і галицько-волинської держави. Його анатія. Колонізаційні обставини. Етнічний склад.	142—151	„
Політично-суспільний лад східно-українських князівств і галицько-волинської держави.	151—162	„
Галицько-волинська держава й східня Україна та Європа й Візантія.	163—170	„
Наїзд третьої доби.	170—173	„

ЧЕТВЕРТА ДОБА.

від татарського наїзду в 1259 р. до скасування автономії Галичини в 1387 р. 174—209 ст.

Галицько-волинська держава та її політика в кінці XIII століття. Получення Волині в Литвою.	174—177	ст.
Галицько-волинська держава за Юрія I. та його синів. Болеслав-Юрій II.	177—184	„
Боярська олігархія на чолі управи в галицько-волинській державі. Боротьба між Польщею і Литвою за західню Україну й поділ галицько-волинської держави.	184—187	„
Автономія Галичини у зв'язку з Угорщиною. Кінець автономії Галичини і прилучення її до Польщі в 1387 році. Литовська окупація східно-українських земель.	188—190	„
Географічні обставини та їх вплив на полі-		

10-00

A 581190-1

Ціна 252

тичний розвиток України. Населення України і його заняття. Етнічний склад . . .	191—197	ст.
Політично-суспільний лад на східній Україні і в галицько-волинській державі	197—204	»
Галицько-волинська держава й Європа	204—207	»
Огляд четвертої доби.	207—209	»

ПЯТА ДОБА.

Від скасування автономії Галичини в 1387 р. до повстання запорозької Січи к. 1552 року	210—247	ст.
--	---------	-----

Знищення останків політичної автономії українських земель в Польщі й на Литві. Політична боротьба української аристократії за рівноправність в литовській державі.	210—214	»
Повстання Михайла Глинського в литовській державі 1507 року й повстання в Галичині та політичне положення східної Європи.	214—220	»
Етнічна територія України. Населення і його заняття	221—227	»
Суспільний лад на українських землях. Останки давнього політичного устрою.	227—236	»
Огляд п'ятої доби	236—238	»
Кінцеві уваги	238—247	»

500
19